

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 198**

A TARTALOMBÓL

Király Erzsébet—*Kovács Sándor Iván*: A meghajló és beszélő feszület jelenet a „Szigeti veszedelem” II. énekében

Szilassy Zoltán: Shakespeare-hatások Vörösmarty dramaturgiájában

Tasi József: Októbrizmus vagy bolsevizmus? (Gábor Andor és Jászi Oszkár polémiája)

*

V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc kéziratgyűjteménye Münchenben

Szemle

Berzsenyi Dániel költői művei (*Szajbély Mihály*)

József Attila kéziratai és levelezése (*Lengyel András*)

Cholnoky Viktor két kötetéről (*Reisinger János*)

Pomogáts Béla: Sorsát kereső irodalom (*Kulcsár Szabó Ernő*)

A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek (*Németh S. Katalin*)

*

József Farkas hatvan éves (*Illés László*)

AKADÉMIAI KIADO, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1981. LXXXV. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

- Király Erzsébet—Kovács Sándor Iván:* A meghajló és beszélő feszület jelenete a „Szigeti veszedelem” II. énekében 369
Szilassy Zoltán: Shakespeare-hatások Vörösmarty dramaturgiájában 385
Tasi József: Októbrizmus vagy bolsevizmus? (Gábor Andor és Jászi Oszkár polémiája) 398

Kisebbségi közlemények

- Gömöri György:* Újabb Balassi-nyomok Lengyelországban 421
Pirnánt Antal: Horváth János éneke — egy horvát virág-ének 423
Hopp Lajos: Faludi prózája a XVIII. században 429

Adattár

- Ritókkné Szalay Ágnes:* Ismeretlen XVII. századi versek 439
V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc kéziratgyűjteménye Münchenben 442
Schweitzer Pál: Thomas Mann két magyar irodalmi vonatkozású levele 1913-ból 458

Műhely

- Kocztur Gizella:* Racionalizmus — klasszicizmus — szentimentalizmus 464

Szemle

- Berzsenyi Dániel költői művei (*Szajbély Mihály*) 478
József Attila kéziratai és levelezése (*Lengyel András*) 483
Cholnoky Viktor két kötetéről (*Reisinger János*) 489
Pomogáts Béla: Sorsát kereső irodalom (*Kulcsár Szabó Ernő*) 492
A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek (*Németh S. Katalin*) 495

*

- Nagy Ignác: Uracsok, arslánok. — Alekszandr Gerskovics két könyvéről. — Művelődéstörténeti tanulmányok. — Palasovszky Ödön: A lényegretörő színház. — Rónay György: Hit és humanizmus. — Sándor László: Hazánk: Kelet-Európa. — Széles Klára: „... minden szervem óra.” (Seres V. József, Ratzky Rita, Balázs Ádám, Aczél Géza, Csűrös Miklós, Pomogáts Béla, Bécsy Ágnes) 497

Krónika

- József Farkas hatvan éves (*Illés László*) 505
A Petőfi Irodalmi Múzeum kézirtattárának munkájáról (*Taxner Ernő, Petrányi Ilona, Acél Zsuzsanna*) 506

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13.
1118

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кирай, Э.—Ковач Шандор, И.:</i> Эпизод о наклонившимся и говорящим распятием во второй песне «Сигетского бедствия» Миклоша Зрини	369
<i>Силашии, З.:</i> Влияние Шекспира в драматических произведениях Михая Вёрёшмарти	385
<i>Таши, Й.:</i> Октябризм или большевизм? (Полемика между Андором Габором и Оскаром Яси)	398

Краткие сообщения

<i>Гёмёри, Д.:</i> Новые следы Балашии в Польше	421
<i>Пирнат, А.:</i> Песня Яноша Хорвата — хорватская любовная песня	423
<i>Хопп, Л.:</i> Проза Ференца Фалуди в XVIII веке	429

Документация

<i>Ритоокне Салаи, А.:</i> Неизвестные стихотворения из XVII века	439
<i>В. Буша, М.:</i> Собрание рукописей Ференца Казинци в Мюнхене	442
<i>Швейтцер, П.:</i> Два письма Томаса Манна от 1913 года, касающиеся венгерской литературы	458

Мастерская

<i>Коцтур, Г.:</i> Рационализм — классицизм — сентиментализм	464
--	-----

Обзор

Поэтические произведения Даниэля Бержени (<i>Сайбелл, М.</i>)	478
Рукописи и переписка Аттиды Йожефа (<i>Лендель, А.</i>)	483
Избранные новеллы и публицистика Виктора Чолноки (<i>Рейзингер, Я.</i>)	489
Бела Помогач: Литература в поисках своей судьбы (<i>Кульчар Сабо, Э.</i>)	492
Библиографические тетради Государственного литературного музея имени Шандора Петефи (Серия «Б», выпуски 1—10) (<i>Немет Ш., К.</i>)	495

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapholtjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114,— Ft, 1 szám ára: 19,— Ft

Index szám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

A MEGHAJLÓ ÉS BESZÉLŐ FESZÜLET JELENETE
A „SZIGETI VESZEDELEM” II. ÉNEKÉBEN

Zrínyi eposzának II. éneke „négy külön tagra oszlik: Arszlán epizódja: Szulimán hadútja Nándor-Fehérvárig; Gyula megvétele; a főhős. Zrínyi Miklós fölvezetése” – indítja Arany János *Zrínyi és Tasso* című tanulmányának idevágó fejezetét.¹ A cselekmény e négy epizódja egyszersmind külön-külön szerkezeti egység (I: 1–30; II: 31–51; III: 51–60; IV: 60–86). Nem érdektelen, hogy a két hosszabb rész: Túri György palotai vitézségének leírása (30 strófa) és Zrínyi jellemzése (26 strófa). A szultán csak 20 strófát kap, a Gyula várát gyáván feladó Kerecsényi epizódját pedig mindössze 8 strófa örökíti meg, ebből azonban az ostromra csak öt vonatkozik. A II. énekben tehát epikailag a palotai ostromra, jellemfestés tekintetében a szultán és Zrínyi ábrázolására esik a hangsúly. De a török és magyar jellemkép művészi előadásmódja is különbözik: amott az objektív festői descriptio, emitt az azonosuló-átélő líraiság dominál.

„Amaz ünnepélyes cselekmény” – hogy megint Arannyal szóljunk –, „midőn Sziget hőse térdén állva imádkozik a feszület előtt”:² a szultán-jelenet párdarabja; éppúgy, miként a palotai ostromé a gyulai epizód volt. A II. ének eme negyedik szerkezeti egysége három további részre tagolódik: 1. a krónikás modorú bevezető és jellemzés Zrínyiről, 2. imája a feszület előtt, 3. a meghajló feszület válasza.

Az „ünnepélyes cselekmény” egésze objektív tónusú költői közlésnek tűnik, és csak a feszület-jelenet zárószakaszának biográfiai utalása jelzi, hogy itt a költő személyes ügyéről van szó. A Zrínyihez lehajló feszület így zárja válaszát:

De az te fiad, György, támasztja nemedet,
Felserkenti fénnel tündöklő nevedet,
Mint phoenix hamubul költi nemzetségét:
Ugy okossággal ez megtartja híredet.³

A szigeti hős a dédapja, György pedig a nagyapja az eposzíró Zrínyi Miklósnak, aki most tündöklő nevüket, híruket költi versével.

Hogy Zrínyi mennyire mélyen átéli, mily azonosuló líraisággal telíti ezt az epizódot, arról a jelenet messze sugárzása: a IX. ének tanúskodik teljes nyíltsággal. Ez köztudomásúan a legszemélyesebb vallomással indul:

¹Arany János *Összes művei*. X. köt. Szerk. KERESZTURY Dezső. *Prózai művek I.* Kiad. KERESZTURY Mária. Bp. 1962. 356.

²Uo. 361.

³*Gróf Zrínyi Miklós Művei*. Kiad. NÉGYESY László. I. köt. *Költői művek*. Bp. 1914. 134, 400. A zágrábi kézirat és a bécsi kiadás egyaránt *nevedet* alakot hoz. Négyesy *nemedet* javítását egy Gyöngyösi-másolattal hitelesíthetjük, itt egyetlen sorban szerepel mindkét szó: „*Nevement s nememet neki megh beszéllém*” (*Florentina* I. 46). Gyöngyösi István *Összes költeményei*. I. köt. Kiad. BADICS Ferenc Bp. 1914. 267.

Engemet penig, midőn irom ezeket,
Márs haragos dobja s trombita felzörget,
Ihon hoz házamban füstölgő üszöget
Kanizsai török; óltanom kell eztet.

Még sem tanácstalanul kezdtem munkámat,
Tudván ez dologhoz nagy tartozásomat,
Nem rőjtöm Istentől vett *talentumomat*:
Kézze is, ha lehet, követem Atyámat.⁴

A költő tehát valószínűleg csaták szüneteiben írja eposza IX. énekét, s most érzi meg és éli át igazán – „kézzel”, azaz katonaként is – „nagy tartozását”: hogy méltóképp kell felszerkentenie, megtartania öse tündöklő nevét, hírét. „Örülj, én jó szolgám, mert jól kereskedtél, / Mert őt *talentomodra* még ötöt nyertél!” – biztatta Krisztus Sziget hőrszát (II. 80); a költő „Istentől vett talentuma” ekképpen nemének, nemzetségének rá öröklődött talentuma is: az, amivel dédapja „kereskedett” jól.

Aki harcba indul, annak a halállal is számolnia kell. Zrínyi is ezzel a tudattal köthetett kardot a kanizsai portyához, s ezért is képes a friss élmény hevében olyan megindultsággal, szinte személyes érdeklőséggel ábrázolni Juranics és Radivoj tragikus halálát. A *Peroratio* halál- és hírné-v motívuma is ebben az énekben sűrűsödik leginkább, a vers egyes sorait később szinte csak ki kellett emelnie innen. A feltűnően erős líraiságú IX. ének a II. énekkel abban is rokon, hogy Zrínyi és a feszület Krisztusának párbeszédére a véres szellemalakban megjelenő Radivojt sirató Deli Vid álmomjelenete felel:

Semmit ne irtózzál, Deli Vid, éntülem;
Nem sok üdő mulván leszesz egygyütt velem,
Mert mártýromságot néked is az Isten
Mind urastul egygyütt rendelt, s helyt az égben.

Ezt mondja Deli Vidnek álmában Radivoj meztelen lelke (IX. 93), épp azokkal a szavakkal fordul tehát hozzá, mint Zrínyihez a *háromszor* meghajló feszület (II. 82): „Mártýromságot fogsz pogántul szenvedni” stb. Még a szakrális hármasság is megismétlődik (IX. 95): „Heában utánna futok, hogy öleljem, / *Háromszor*, de csak esék kezem semmiben” – végzi be „Vid szomorú szavát”. (Megjegyzendő, hogy az álomlátás és a háromszor ismétlődés hagyományos eposzi motívumok.⁵)

Radivoj, Juranics és Deli Vid makulátlan hősök, büntudatuk nincs, előéletükről, múltjukról alig tud valamit a história, hiszen a költő álmolta őket ilyené.⁶ A szigetvári hősi imája azonban a fohászkodó végtelen bűnösségéről, „rút, mocskos” voltáról beszél. Arany János *Zrínyi és Tassója* óta ismeretes, hogy ez a bibliai zsoltárok hangja és frazeológiája⁷ – illetve a Balassi–Rimay-féle istenes énekeké⁸ –,

* A Zrínyi-idézetek a továbbiakban is Négyesy kiadása szerint.

⁵ Erre a helyre vonatkozóan Bán Imre megjegyzését idézzük: „Nem csupán az álomlátás és a háromszoros ismétlődés hagyományos eposzi motívum. Itt figyelni kellene a háromszoros *hiábavaló* ölelésre is (»de csak esék kezem semmiben«). Ez vergiliusi reminiscencia (Aen. VI. 700–702), de Dante is művészien alkalmazza, főleg a *Purgatorium* II. énekének Casella-epizódjában (76–82. sor). Nem állítom, hogy itt Dante-hatás érvényesül, de ezt egészen kizárni sem lehet. Vergilius persze magában is elég magyarázatra!” ARANY, *Elemzés az Aeneis nyomán* című vázlatának utalása (I. m. 416): „A szellemek meg nem ölelhetők. Zrínyi. Tasso.” A Tasso-hely: XIV. 6. Lásd már Homérosznál is, az *Odüsszeiában*: XI. 204–208. Vö. GREKSA Kázmér, *A Zrínyiász és viszonya Tasso, Vergilius, Homeros és Istvánffyhoz*. A székesfehérvári Kath. Főgymn. Értesítője, 1889/90. 102.

⁶ Vö. JENEI Ferenc, *A „Szigeti veszedelem” magyar hősei*. Klny. a Janus Pannonius Múzeum Évkönyvéből. Pécs, 1965. 260–261.

⁷ ARANY J., I. m. 361–362.

⁸ Vö. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. 2., átdolg. kiad. Bp. 1964. 65. A Zrínyi-könyvtárban megvolt Balassi és Rimay istenes énekeinek „parvus libellusa”. Ebben olvashatta Zrínyi Szepszi

ám arról nem volt szó még eddig, hogy az eredendő bűn és a krisztusi kegyelem általános érvényű dogmáján kívül rejtőzhet valóságos és személyes bűntudat is Zrínyi bűnbánó imájában. Erről az ima természetesen nem szól, de éppoly életrajzi hitelességgel dokumentálhatjuk, mint a talentumok öröklődését.

A kortárs történetírók közül Forgách Ferenc rajzolta a szigeti hősről a legsötétebb képet. Nemcsak azt hagyta örökölni róla, hogy egy „élemedett szűzet nagy szerelem színlelésével sikerült rászednie”; hogy egyik rokonának „még a kerti dísz- és gyümölcsfáit is kivágatta” – de azt is, hogy *gyilkosságot* követett el: „Katzianert tulajdon törével szúrta le – kihúzával hüvelyéből, mintha meg akárna nézni – a nála levő rengeteg pénz miatt, megsértvén az asztal jogát, megszenstelenítvén a vendéglátás isteneit. Ez a tette nagyon is jellemző volt rá, mert *kegyetlensége és kapzsisága miatt. . . bármily bűnre készen állott.*”⁹ Forgách – bár nem tagadja meg Zrínyitől, hogy „kimagasló végével” rászolgált „a jó hírre” is – ezt a gonosz rablógyilkos-portrét még sok kegyetlen vonással egészíti ki. Benda Kálmán a mából visszazelve Forgách gyűlölködését és rágalmait emlegeti, s azzal menti fel Zrínyit és fivérét a Katzianer-gyilkosság vádjá alól, hogy Johann Katzianer, ez a német condottiere élt vissza a Zrínyiek által nyújtott „vendégjoggal, összeesküvést szőtt, s ha terve sikerül, a Zrínyi-várakat, de egész Horvátországot is oszmán uralom alá juttatta volna”. A Zrínyi-fivérek véres tette ekképpen jogos önvédelem volt.¹⁰ Ha el is fogadjuk Benda Kálmán érvelését – hiszen tárgyilagosan felsorolja ő Zrínyi bűnlajstromát, amikor birtokgyarapító hatalmaskodásait részletezi –, az kétségtelen, hogy a Katzianer-gyilkosság vérpecsétje ott égett még a hőrosz homlokán is. A költő Zrínyi pedig jól tudhatta mindezt, mert könyvtárában megvolt Forgách művének kézirata.¹¹ Amikor a szigetvári hőst – mint Benda Kálmán írja – „a mítoszok makulátlan tisztaságába emelte”; amikor Zrínyit épp egy töredelmes bűnbánó imádság közben kapcsolta be az eposzi cselekménybe, ezt a Forgách hagyományozta gyalázatot is le akarta mosni.

Látni fogjuk alább, hogy a meghajló feszület Gualbertus-exempluma sokban hasonló helyzet tükrö: a feszület lehajol valakihez, aki egy gyilkosnak megbocsátott. A megbocsátás kegyelmében részesülő Gualbertust pedig az indította nemes tettére, hogy a bűnös könyörgő kezei Krisztus kereszttjét szimbolizálták. Gualbertus tettét tehát Krisztus megváltó kegyelme igazgatja –: az Isten megbocsát Krisztusban annak, aki hozzá a kereszt szent jelével esedezik.

A feszület előtt imádkozó Zrínyi éppígy nyer kegyelmet bevallott (s bevallatlan) bűneiért, és a krisztusi közlést („im néked adok ily kegyelmet”) hasonlóképpen a feszület meghajlásának csodás eseménye hitelesíti.

*

A szigetvári hős fohászának zsoldpárhuzamait felsorolva Arany még azzal toldja meg értelmezését: „A hős imáját meghallgatja isten, és nyomban választ is ad a feszületről. Egészen epikai vonás. Így hallják meg az Olympus istenei számtalanszor, és legott csodás módon teljesítik a harcosok könyörgését. . . Így Tassonál is a Raimondoét (VII. 79), Bouillonét, midőn esőért könyörög (XIII. 72), meghall-

Csombor Márton egyik énekét, amelynek ez a strófája épp a szigetvári hős imájában tükröződik: „Áldást az kemény föld egyedül tőled vár, / Reád veti szemét fülemüle madár, / Felségedben bízik megszálláskor végvár, / Nálad nélkül mindent követ siralmas kár.” Zrínyi II. énekének 77. strófája: „Vedd hozzád lelkemet, mely téged alig vár, / Miként segítséget hadtol megszállott vár: / Vedd ki én testemből, mellyen vagyon nagy zár, / Ne sülessze bűnökül megnevelt víz-ár.” Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 240–241.

⁹ *Humanista történetírók*. Kiad. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. 860–861.

¹⁰ BENDA Kálmán, *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős*. = *Szigetvári Emlékkönyv*. Bp. 1966. 15, 21–22. Vö. még KLANICZAY T., *I. m.* 11–13.

¹¹ Vö. *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Verlag von S[igmund] Kende. Wien, 1893. 61.

gatja isten, s azonnal csodás segélye nyilatkozik. – Ennyiben tehát Zrínyi az általános eposzi modorhoz tartja magát; de a csoda, melyet alkalmaz, hogy a kereszt háromszor feléje hajolni látszik, s akkor a fölfeszített Jézus szózátát hallja, tudtomra nem fordul elő, hacsak ez nem valami, előttem ismeretlen legendai rész.”¹²

Az Arany által jól sejtett „legendai rész” magyarázatát először Széchy Károly kísérelte meg. Szerinte Zrínyi „a keresztnek lehajlásában és megszólalásában... valószínűleg a korabeli *Gualbertus-comoedia* után indul”, mert „Gualbertushoz is, aki ellenségének az istenért megbocsátott és a feszület előtt térdepelve imádkozott, a feszület lehajlott és megszólalt: könyörületességét megköszönte”. Széchy forrásként Eszterházy Pál emlékezéseire hivatkozik: „Eszterházy Pál emlékezéseiben olvassuk, hogy 1650 telén Nagyszombatba visszament tanulásra. »Ahol – ugymond – igen szép *comoedia* láttatott egy Gualbertus nevű emberről, ki ellenségének az istenért megengedvén, a feszület előtt térdepelve imádkozván, azon feszület hozzáhajlott s megköszönte könyörületességét. Mely feszületnek képét én viseltem, ki mellett kétfelől angyali ruhákban szövétneket tartának Draskovit János és Mihály uraimék. Azonban Draskovit János, föl levén a fél kezem köve a körösztfára, kezdé a kezemet az égő szövétnekkel tréfából érdezeni, kit végre nem szenvedhetvén, nagyon megszólítottam; kit hallván az emberek, elfakadtak nevetve, mely dologért igen megharagudott a mester Draskovit János uramra.«”¹³ Széchy megelégszik annak feltételezésével, hogy ez a Gualbertus-iskoladráma „már költőnk nagyszombati diáksága idejében ismeretes lehetett”. 1633–35-ben Zrínyi valóban a nagyszombati jezsuitáknál tanult, Eszterházy Pált pedig kisgyermekkorra óta jól ismerte.¹⁴ Arra azonban még sincs semmi érdemleges bizonyíték, hogy a meghajló feszület motívumát a Gualbertus-iskoladráma valamelyik előadása nyomán használta volna fel eposzában. A Gualbertus-kultusznak korábbi hazai nyoma nincsen, és 1650 után is csak jóval későbbi jelelt ismerjük,¹⁵ az iskoladráma előadásáról sem maradt fenn egyéb XVII. századi adat. A Gualbertus-komédiát – jelenlegi ismereteink szerint – majd csak 1723-ban és 1731-ben adják elő a kolozsvári, illetve a pozsonyi jezsuiták.¹⁶

Széchy feltételezése után Beöthy Zsolt foglalkozott részletesebben az eposz imajelenetével. Beöthy úgy véli, hogy a költő a „szenteket megillető frazeológia” és szimbólumok felhasználásával olyan alakban mutatja be az imádkozó szigetvári hőst, „ahogyan az egyház a maga szentjeit elképzelni szokta”. A meghajló és beszélő feszület elterjedt legendájából az Aquinói Szent Tamásét idézi: „Ezen feszületek közül leghíresebb a Szent Domokos-feszület a nápolyi San Domenico templomban, ennek a Cappella del Crocifisso (Feszületkápolna) nevű helyiségében. Ezt a feszületképet állítólag Tommaso degli Stefani festette. A legenda azt mondja róla, hogy egy reggel a szomszédban levő Domonkos-kolostornak egy Fra Giacomo di Caserta nevű szerzetese elment oda imádkozni. Amint megjelenik a kápolnában, egyszerre csodát lát. Látja a föld felett a levegőben felemelkedett atyjukat, Szent Tamást, amint ott térdén áll és imádkozik a feszülethez. Imádkozván egyszerre megszólal a feszület és azt mondja: »Tamás, jól írtál felőlem, megértettél engem, jól munkálkodtál, mit kívánsz érte magadnak?« Erre a kérdésre azt feleli Aquinói Szent Tamás: »Uram! Semmit se, csak tégedet.« Ez a legendája ennek a feszületnek.”¹⁷ Beöthy egyetemi jegyzete forrásműre nem hivatkozik, de valószínűleg az a Joyau-féle Szent Tamás-életrajz járt a kezében, amelyet a század elején már másodszor jelentettek meg.

¹² ARANY J., I. m. 362–363.

¹³ SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. II. köt. Bp. 1898. 119–120.

¹⁴ Vö. KLANICZAY T., I. m. 28–29, 61.

¹⁵ Egy Gualbertusról szóló, 1699-ben Nagyszombatban megjelent latin verses műre hivatkozhatunk. Cím lap nélküli csonka példánya (RMK II. 452. jelzet alatt) a budapesti Egyetemi Könyvtárban található.

¹⁶ Staud Géza levélbeli közlése szerint a kolozsvári előadás címe: *Sanctus Gualbertus amore pendenti a cruce Domini inimico parcens*, a pozsonyié: *Laudata Sancti Joannis Gualberti in hostem suum pictas*. Staud Géza úgy véli, hogy az 1702-ben és 1738-ban Linzben is előadott színjáték első változata valószínűleg Rómában készülhetett valamikor a XVII. század elején.

¹⁷ BEÖTHY Zsolt, *Zrínyi és a Zrínyitárs*. Dr. B. Zs. egyet. ny. r. tanár előadásai után jegyezte és kiadta Mihály Bálint. Bp. 1908/9. I. félév. 21, 23, 29.

Itt a történethez annyi kiegészítés járul, hogy „Több mint hússzor tesznek a pápák e csodáról említést bulláikban. V. Pius pápa az oltárt, melynél e csoda történt, búcsúkkal gazdagította, és V. Sixtus e rendkívüli eseményt a Vatikánban egy falfestménnyel örökítette meg. A szent Tanító officiumában is meg van említve e csoda.”¹⁸

Nem érdektelen adalék, mert Zrínyi járt Nápolyban, s éppenséggel a San Domenico templomot is felkereshette. Beöthy azonban nem ezen a szálon megy tovább, hanem Széchy feltevéséhez fűz kiegészítéseket: „Ki volt Szent Gualbertus? Egy XIV. [!] századi firenzei nemes ifjú, ki egy családi szerencsétlenség megrázó súlya következtében [!] szerzetesi életre adta magát, de előbb testvérei [!] gyilkosainak [!] megbocsájtott. Firenze mellett közel a városhoz van egy hegyen egy templom: San Miniato al Monte, s ebben volt egy feszület. Ez előtt imádkozott Gualbertus, erőt kért ahhoz a pályához, amelyre lépett. A feszület megszólította [!] őt, biztosította Isten kegyelméről és elfogadta áldozatát. Ez a feszület a legszentebb ereklyék egyike volt, amelyet később a XVII. században bevitték egy firenzei templomba s ma is ott van. Tudjuk, hogy Zrínyi körülbelül két esztendőt [!] töltött Olaszországban, Bolognában, Firenzében, Rómában, s hogy ott Gualbertusról, az ő legendájáról, ennek leghíresebb mozzanatáról, a lehajló feszületről és a Vallombrosa szerzetesrendről, melyet éppen Gualbertus alapított, ne hallott volna, sőt, hogy ezt a feszületet, mint Firenze legnagyobb ereklyéjét fel ne kereste volna, az majdnem lehetetlen, az teljesen ki van zárva. Akár egy, akár más úton, de az kétségtelen, hogy ezen utak valamelyikéből, valószínűleg olaszországi emlékeiből szűrődik be a megszólaló Megváltó motívuma Zrínyi képzeletébe.”¹⁹

Sok érdekes új adat – felkiáltójeleink mutatják: mennyi tévedéssel kompromittálva. Miféle forrásból merítette mindezt Beöthy? – megint nem mondja meg.

A Wetzer und Welte-s *Kirchenlexikon* 1901-es kiadását kivonatoló Málly Ferenc adatai már némileg megbízhatóbbak. Málly rámutat, hogy a Gualbertus-komédia „forrása egy firenzei legenda: Giovanni Gualbertónak vérbosszút kellett állni Hugo fivérének meggyilkolásáért. S Gualbertus, midőn nagypénteken útban a San Miniato templomból Firenzébe fegyveresek kíséretében egy sikátorban a fegyvertelen gyilkossal találkozott, nemcsak hogy bosszút nem állott rajta, de megbocsátott neki, mert az a haldokló Üdvözítő példájára hivatkozva kért tőle kegyelmet. Midőn Gualbertus ezután a San Miniato templomban egy kis feszület előtt imádkozott, a legenda szerint a feszület lehajolt hozzá és eljárását helyeselte.”²⁰

Málly eldugott kis cikke nem került bele a Zrínyi-kutatás áramába; talán azért sem, mert Beöthyhez éppúgy nem kapcsolódik, mint ahogy Király Györgyről sem tud, holott Királynak a Nyugat hatásbain megjelent *Zrínyi és a renaissance* című esszéje már 1920-ban tovább gazdagította Beöthy Gualbertus-aadatait.²¹ Megjegyzendő mindjárt: anélkül, hogy Király meg Beöthy vizsgálódásaira hivatkozott volna.

¹⁸ *Aquinói Szent Tamás életrajza*. Írta JOYAU Károly. A. [Charles-Anatole Joyau]. 2. kiad. Átnézte PALUSCSÁK Pál. Kiadja KISS János. Bp. 1901. 97–98. (Az első magyar kiadás 1898-ban jelent meg.) A könyvre Szabó Flóris pannonthalmi főkönyvtáros hívta fel figyelmünket. – A kép festője a sienai Stefano di Giovanni (Sassetta) (kb. 1392–1451). Aquinói Szent Tamás és a keresztszoda jelenetét Filippino Lippi is megfestette a XV. század végén a római Santa Maria sopra Minerva templom Carafa-kápolnájában.

¹⁹ BEÖTHY Zs., I. m. 30–31.

²⁰ MÁLLY Ferenc, *A Gualbertus-komédia forrása*. A szegedi Reálgimnázium 1932/33. évi Értesítője. 28. Málly további adatai: „Giovanni Gualberto szül. Firenzében 995-ben, meghalt Passignanóban 1073. július 12-én. E csoda hatása alatt belépett a Szentbenedekrendbe, majd elvonult a magasságba és a Pratomagno-hegyen, Camaldoli mellett egy külön szerzetesrendet alapított, mely a Benedekrend egy mellékága lett.” Málly forrása itt összekavarja a Romuald alapította camaldoli és a Gualbertus által alapított vallombrosai bencés kongregációt.

²¹ Király esszéjével egyidős HELLER Bernát tanulmánya: *Népies és folklorisztikus elemek Zrínyi Miklós műveiben*. Ethnographia, 1919. A 30. lapon Heller így szól hozzá a kérdéshez: „Egyébként is nagy a száma azoknak a legendáknak, amelyekben a feszület vagy a szentkép cselekszik, megszólal.” (Vonatkozó lábjegyzete: Heinrich GÜNTHER, *Die christliche Legende des Abendlandes*. Heidelberg, 1910. 161.) „A beszélő szentkép legendatípusának talán legköltőibb képviselője Boldogasszony táncosa.

Beöthy adataira csak legújabbán hívta fel a figyelmet Melczer Tibor, aki viszont Mályt nem említi, de utal Rózsa György *Magyar történetábrázolás a 17. században* című monográfiájára. Rózsa könyvéből kiderül – írja Melczer –, „hogya a pozsonyi vár restaurálása során ismeretessé váltak azok a Juvenel által festett freskók, amelyek egyike II. Ferdinánd látomását ábrázolja, midőn az a Thurn által fenyegetett Bécsben égi segítségért imádkozott, s a legenda szerint a feszületen megszólalt a corpus: »Ferdinándom, nem hagylak el téged.« A freskó keletkezési ideje 1638 és 1643 közé tehető, tehát Zrínyi a *Szigeti veszedelem* megírása előtt ezt is láthatta, vagy olvashatta a legenda alapjául szolgáló könyvet”.²² Kronológiailag ez csakugyan lehetséges, de a Rózsa György könyvében közölt illusztráción semmi nyoma annak, hogy a feszület meghajolna vagy beszélne, ráadásul ez a freskójelenet az uralkodó *hálószobáját* díszítette,²³ ahová Zrínyinek nemigen lehetett bejárása!

Mindenesetre ez magyarországi adat és már csak azért sem érdektelen, mert a meghajló-beszélő feszület példázatának – holott az európai irodalomban igen elterjedt exemplum²⁴ – a régi magyar műveltségben alig van nyoma. A XV. századi Jókai-kódex Szent Ferenc-legendájának *Feszületnek előtte való imádkozásáról* című fejezetében szerepel ugyan hasonló példa („álta feszületnek előtte szentlen imádván, hogy őtet az... töredelmességtől megszabadojtáná... Kinek, az soká állónak származék keresztfáról szózat...”), a XVII. század azonban visszhangtalan.²⁶

A *Szigeti veszedelem* II. énekének feszület-jelenetét tehát minden valószínűség szerint Zrínyi itáliai élményeivel kell magyaráznunk.

Király György ötven évvel ezelőtti esszéje egy szinte anekdotikus magyarázó példát említ: „Ismertetes a *Zrínyisz* második énekének gyönyörű fináléja, ahol Zrínyi könyörgésére a feszület háromszor lehajlik hozzá, és megjósolja mártírhalálát. Nos, egyszer a San Miniatóban ögyelegve, ahová, bevallom, nem a művészi érdeklődés, hanem a záporosító kergetett, egy különös képen akadt meg a tekintetem. A véletlen egy öreg barát képében önkéntes ciceronéval ajándékozott meg, aki megmagyarázta, hogy a festmény San Giovanni Gualbertit, a vallombrosai kolostor alapítóját ábrázolja, amint éppen az Úr meghallgatja könyörgését álmában, és lehajlik hozzá a keresztfán! »Ha magát a keresztfát látni akarja – tette hozzá –, akkor menjen le Firenzébe a Santa Trinitába, ahol ma is kegyelettel őrzik a szent ereklyét.« – Az álomban látott feszület? – kérdeztem meghökkenve. A vén barát néma meggyőződéssel nagyot bólintott a fejével, s talán csak a templom félhomályában rémlett előttem, mintha az ajkán megrebbent volna az abbé Coignard halhatatlan mosolya.”²⁷

*

A szerzetessé lett Kókler előadja a Mária-kép előtt minden mutatványát, eltáncolja minden táncát. A Mária-kép jóságos mosollyal feléje hajlik, kendőjével legyezetgeti, forró homlokát kezével hűsíti. Lásd erről dolgozatomat: *Szívet kíván az Isten*. Izr. Magy. Irod. Társ. Évk., 1908. 242–243.”

²² MELCZER Tibor, *Barokk képalkotás a „Szigeti veszedelem” II. énekében*. = *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1979. 293–294.

²³ RÓZSA György, *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973. 89. lap és 157. sz. illusztráció.

²⁴ Vö. Frederic C. TUBACH, *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki, 1969. 1375: *Crucifix bows to merciful man*. Ezt a kézikönyvet Pásztor Edith szívességéből használhattuk. A forrásjegyzék bősége a motívum gyakoriságát tanúsítja.

²⁵ *Legendák könyve*. Kiad. KARDOS Tibor. Bp. é. n. 338.

²⁶ Bán Imre levélbeli felvilágosítását idézzük: „Johannes Gualbertus nevével régi irodalmunkban sohasem találkozom. Legendáját is csak most olvastam el a *Breviarium Romanumból* (július 12.). Bár a *Bibliotheca Hagiographica Latina* (réimp. Bruxelles, 1949) életének 10 kéziratát ismeri, Magyarországra, úgy látszik, nem jutott el. Pázmánynál sem fordul elő. Káldi György prédikációiban sok exemplumot használ (1631, mindkét kötet), itt kereshető. Megemlítem még ILLYÉS András *Szentek életét* (I–V. köt, 1682, 1683). Ez ugyan Zrínyi után keletkezett forrás, de még mindig bizonyító erejű lenne.” (Illyés András könyvét megnéztük, Gualbertust nem említi, de Szent Brigittát – akiről lesz még szó alább – igen.)

²⁷ KIRÁLY György, *Zrínyi és a renaissance*. = *Esszé-panoráma*. 1900–1944. 2. köt. Kiad. KENYERES Zoltán. Bp. 1978. 707–708. Újabbán megjelent KIRÁLY György *A filológus kalandozásai* címmel összegyűjtött tanulmányainak kötetében is. Kiad. KENYERES Ágnes. Bp. 1980. 207–216

Amint láthattuk, Széchy irodalmi forrás felől közelített a motívumhoz; Beöthy a turisztikai-zarándoklati információ oldaláról; végül Király György volt az első, aki a képzőművészeti, ikonográfiai élmény lehetőségére hívta fel a figyelmet. (Alig hisszük, hogy a „záporos kergette” volna be a templomba: aki járt Firenzében, tudja, hogy a város fölé magasodó dombra épült San Miniatóba *csak* szándékosan lehet ellátogatni.) Pontatlansága ellenére (ami egyébként a többi idézett feltételezésre is jellemző) Király György nyomán fogadta el a Zrínyi-kutatás a Gualberto-legenda San Miniatobeli ábrázolását a II. ének feszület-jelenetének valószínű forrásaként.

Ha nem volna szó többről, mint az eposz egyetlen jelenetéről, akár meg is állhatnánk a valószínűség fokán. A párhuzamot azonban nagyobb összefüggések részeként kell vizsgálnunk. A kereszt, a feszület – hagyományos és új értelmezésben egyaránt – Zrínyi költészetének alapmotívumai közé tartozik: a „keresztyénység” jelképe, amely harci és győzelmi (*militans és triumphans*) jelvény is, és tudatosan hazafias jelentésárnyalattal gazdagodik; mágikus, ördögűző, bajelhárító alakzat és gesztus; a passio Krisztusának látható szimbóluma, amelynek a középkorban gyökerező tiszteleti formái (és a hozzájuk kapcsolódó nomenklatúra) a reneszánszban új vonásokkal gazdagodtak. Végül hangsúlyozandó Zrínyi sajátos költői és etikai felfogása a feszület Jézusáról, amelynek értelmében az emberiségért vállalt halál és irgalmasság heroikus karaktere rajzolódik ki erőteljesen.

Amikor tehát a megmozduló, megszólaló, helyeslő feszület motívumának Zrínyivel kapcsolatba hozható hagiográfiai vonatkozásait, illetve a hozzájuk csatlakozó ikonográfiai és irodalmi – de legalábbis írásos – forrásokat próbáljuk azonosítani, nem csupán egy jelenet, hanem egy költői életmű konstans elemének hátterét igyekszünk pontosabb vonásokkal felrajzolni.

*

Zrínyinek kétségtelenül többféle lehetősége nyílt San Giovanni Gualberto (Gualbertus Szent János) legendájának, illetve a keresztcsoda jelenetének megismerésére. Mielőtt tüzetes ismertetésükre térnénk, felvázoljuk a szent életének és legendája kialakulásának bennünket leginkább érdeklő mozzanatait.

Gualberto fia Giovanni (aki apai nevét is viseli), valószínűleg 995-ben született Firenzében, neves és tehető családból. Apja akarata ellenére lett szerzetessé a San Miniato rendházban. Csakhamar felfedezte, hogy a San Miniato apátja éppúgy, mint feljebbvalója, a firenzei püspök, pénzen vették egyházi méltóságukat; vállalva a nem kis veszélyt és a botrányozást, nyilvánosan vádat emelt ellenük. Elhagyta Firenzét, és az életeszményének megfelelő közösséget keresve Camaldoli érintésével a mai Vallombrosába érkezett, ahol megalapította a vallombrosai bencés közösséget, amely máig a Benedek-rend kongregációja. A rendalapító szent regulájának sarkalatos törvénye a szegénység és a kétkézi munka; figurájának mély erkölcsisége, vagyon- és korrupció-ellenessége, a simonia elleni következetes harca, az írás és Szent Benedek tanításának eredeti szelleméhez való visszatérése mély szimpátiát keltett; a vallombrosai reformerek tevékenysége komoly megmozdulások ösztönzője lett, különösen Toscanában.²⁸

A keresztcsodát az öséletrajzok nem említik. Az epizód valószínűleg a harmadik életíró, Attone di Pistoia (megh. 1153) vallombrosai főapát betoldása, aki ezzel igen elterjedt hagiográfiai toposzt iktatott a történetbe: a megmozduló, beszélő, vérző stb. feszületnek a középkorban igen népszerű motívumát.

A téma történeté kerekített bemutatása a negyedik életrajzban történik meg, amely már Giovanni Gualberto kanonizációját készíti elő (1193). Írója, Gregorio da Passignano apát, a keresztcsoda jelenetét határozottan a San Miniatóba helyezi (Attone csak „egy közeli templomról” beszélt), valamint ő utal a csodálatos kereszt megőrzésére és tiszteletére is.²⁹

²⁸ San Giovanni Gualberto életrajzát lásd: *Bibliotheca Sanctorum*. Vol. VII. Roma, 1965. Istituto Giovanni XXIII della Pontificia Università Lateranense. Raffaello VOLPINI életrajzi, illetve Antonietta CARDINALE ikonográfiai szócikke: 1012–1036, 1030–1031.

²⁹ A legkorábbi Gualberto-életrajzok szövegét közli és kritikailag összehasonlítja Paolo DI RE, *Biografie di Giovanni Gualberto al confronto*. Roma, 1974. A gyilkosság és a csodatétel XII. századi latin nyelvű leírása (amely kiindulópontja minden későbbi feldolgozásnak): 20–21.

A későbbi életrajzok és legendák a történetet újabb és újabb (önkéntes) betoldásokkal gazdagítják. Mire Zrínyi Itáliába érkezik, a szent története, különösen pedig a meghaló feszület jelenete, már a pszichológiailag is gazdagon motivált, retorikus, novellisztikus irodalmi feldolgozás fázisába jutott. Ezek a történetek éppúgy közismertek (különösen Toscanában), mint ahogy elterjednek a Quattrocento végétől kezdve több kiadást megért, fametszetekkel díszített ama népszerű kiadványok, amelyek a népkönyvek modorában és nyelven mesélik el a szent csodálatos történetét.³⁰

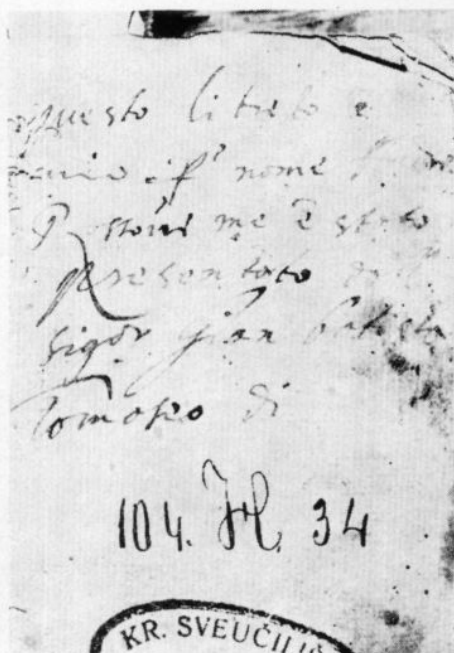
Az irodalmi formát öltött, immár sok részlettel gazdagodott legendát oly módon mondjuk el, hogy idézzük azt a változatot, amely Diego de Franchi 1640-ben megjelent Giovanni Gualberto-történetében olvasható.

Az epizód kiindulópontja tehát egy gyilkosság. Giovanni öccsét, Ugót „orvul megölte egy hatalmas rokon; azt tervezte, hogy Giovanni és Gualberto [az apa] életét is kioltja, és így tesz minden közeli rokonnal, aki megpróbálná megakadályozni bizonyos örökség megkaparintásában, amely Gualbertóé volt, s amelyet ő jogtalanul magának követelt”. Giovanni, bár nem vérszomjas természet, a rokonok és különösen az apa fájdalmas haragjától feltűzelve magára vállalja a család presztízst helyreállító vendetta társadalmi kényszerét, és bosszút esküszik. Ellensége kerüli, ahogy tudja. Az ifjú Giovanni (akinek nagy testi erejét és szokatlanul magas termetét az életrajzok is említik) 1028 nagypéntekének hajnalán, egy csatlós kíséretében útra kel, hogy a magányosan utazó gyilkost meglephesse. Az szembejön vele egy szűk ösvényen; Giovanni ráront. Ekkor a nyomorult „tüstént leugrik lováról, eldobja kardját, a földön térdre veti magát, és karjait kereszt alakban meghajlítván, szánalmasan bocsánatért esdekel; nem Giovannitól, hanem... mivel nem teste, de lelke miatt volt halálos szorongatásban, Isten bocsánatát kéri... de Giovanni, látván ellensége kebelén az annak reszkető karjai által formált keresztet, megállította karjának csapását... annál is inkább, mivel hallotta, hogy az alázatos könyörgő gyöngé és elhaló hangon Krisztus szenvedését és halálát említi”. Giovanni tehát megbocsájtja a bűnösnek és megbékül vele. Gondolataiba mélyedve a közeli San Miniato templomához lovagol; a kereszt előtt leborulva hálát ad Istennek: „Uram, te bosszút álltál értem, mikor kezembe adtad a bosszúállást; így megszabadultam ellenségeimnek minden haragjától és álnokságától.” (A Seicento hagiográfusa ügyel arra, hogy Giovanni családi és lovagi becsületén ne essék csorba a kegyes cselekedet következtében!) És most következik a kereszt csodája: „És íme (mily csodálatosak Isten dolgai), egyszer csak recsegés hallatszik, mint amikor valamely fát egy másik tárgytól erőszakosan elválasztanak; s egyidejűleg [Giovanni] látja, hogy a Kereszt egész szerkezete, felső részével a faltól elszakadván, csupán lába maradván mozdulatlanul az oltáron, csodálatos módon feléje hajlik; és látja, hogy a Megfeszítettnek feje is meghajol; és (mindeme csodák betetőzésekként) látja, hogy a Megfeszített szomorú szeme is felderül és mosolygóra válik, és kiváltképpen kegyes tekintettel világlik felé. Mintha a világ Megváltója örömezését mutatná, hogy Giovanni ilyen jól követte az isteni megbocsájtás hősi és fennkölt példáját.”³¹

Szövegkiválasztásunk természetesen nem akarja azt sugallani, hogy Zrínyi ezt a szöveget ismerte, jöllehet ez kronológiailag sem kizárt. Csupán a Zrínyi korának ízlését és felfogását követő típust kívántuk bemutatni. S anélkül, hogy későbbi következtetéseinket előlegeznénk, kiemeljük: a csoda teljes életfordulatot, magasabb etikai szintre emelkedést jelent; benne van az irgalmasság „imitatio Christi”-ként való interpretációja; a példaképnek: Krisztusnak az emberiségért vállalt szenvedése és irgalmassága pedig hősi cselekedetként szerepel.

³⁰ A *Rappresentazione di San Giovanni Gualberto* metszetekkel illusztrált XV–XVII. századi kiadásairól és egyéb hasonló kiadványokról lásd: A. SAVIOLI–P. SPOTORNO: *Incisioni di cinque secoli per S. Giovanni Gualberto*. Abbazia di Vallombrosa, 1973. 41–76. (A könyvet az egyik szerző, P. Spotorno, a római Seminario Internazionale Benedettino professzora szívességéből használtuk. Itt köszönjük meg P. BÉKES Gellért segítségét is.)

³¹ *Historia del Patriarcha S. Giovan Gualberto primo abbate et Institutore del monastico Ordine di Vallombrosa. Scritta da D. Diego de Franchi abbate di Ripoli del medesimo ordine. In Fiorenza, Appresso Gio. Battista Landini, 1640. 12, 16–18, 20, 24.* (A Biblioteca Apostolica Vaticana Stamp. Barb. I. II. 57. számú példányát használtuk.)

1. kép. Giovanni Bonsi (?): San Giovanni Gualberto és életének eseményei (Firenze, San Miniato; jelenleg restaurálják)

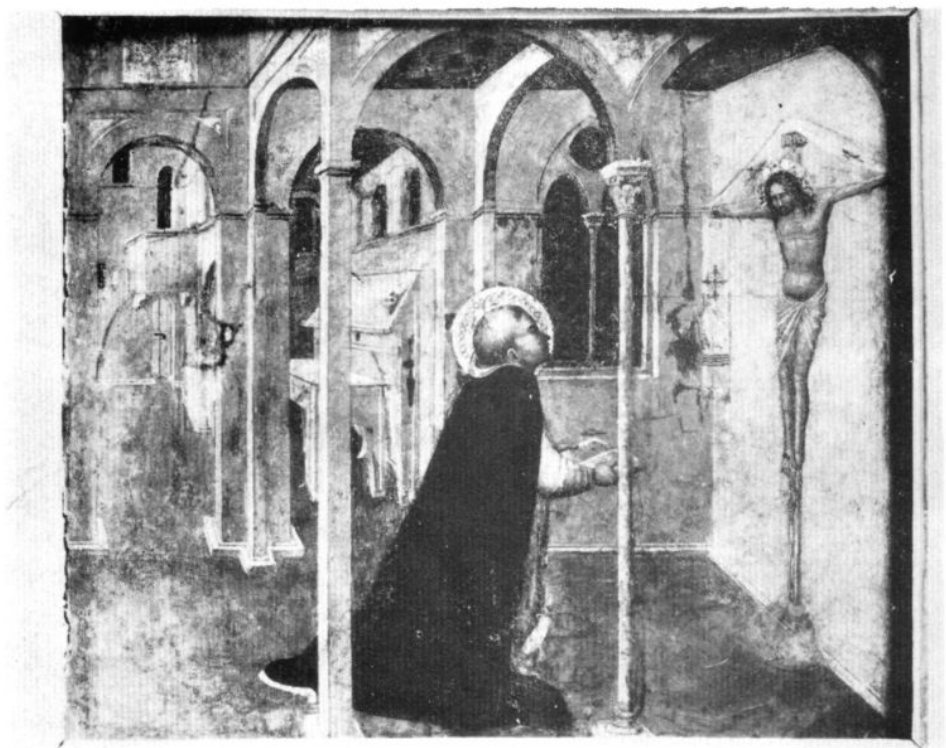
2. kép. A keresztesoda jelenete az előbbi kép predelláján

3. kép. A Crisostomo Talenti-kötet kézírásos bejegyzése (a zágrábi példányból)

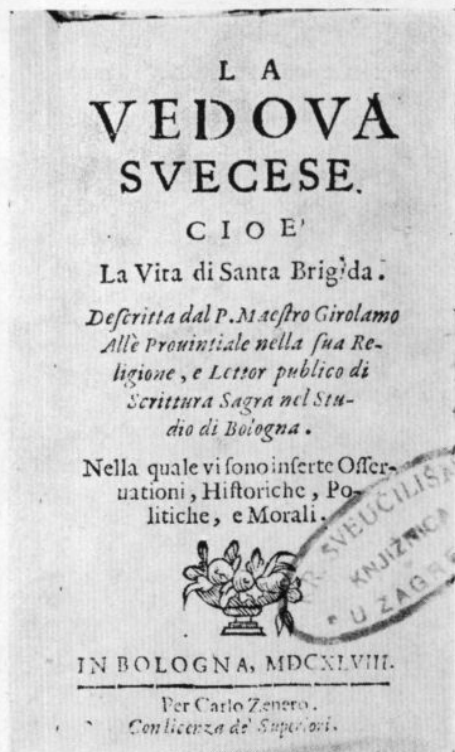
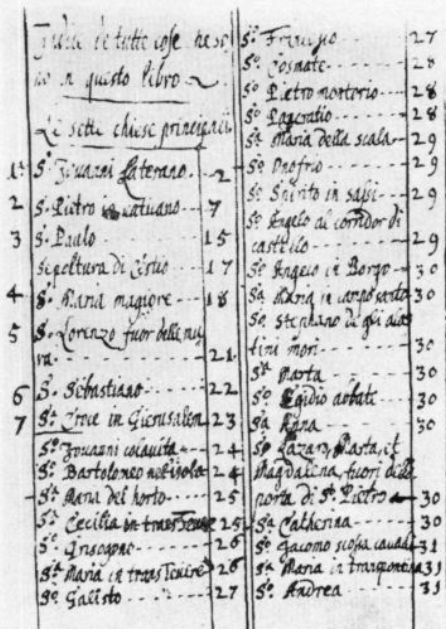

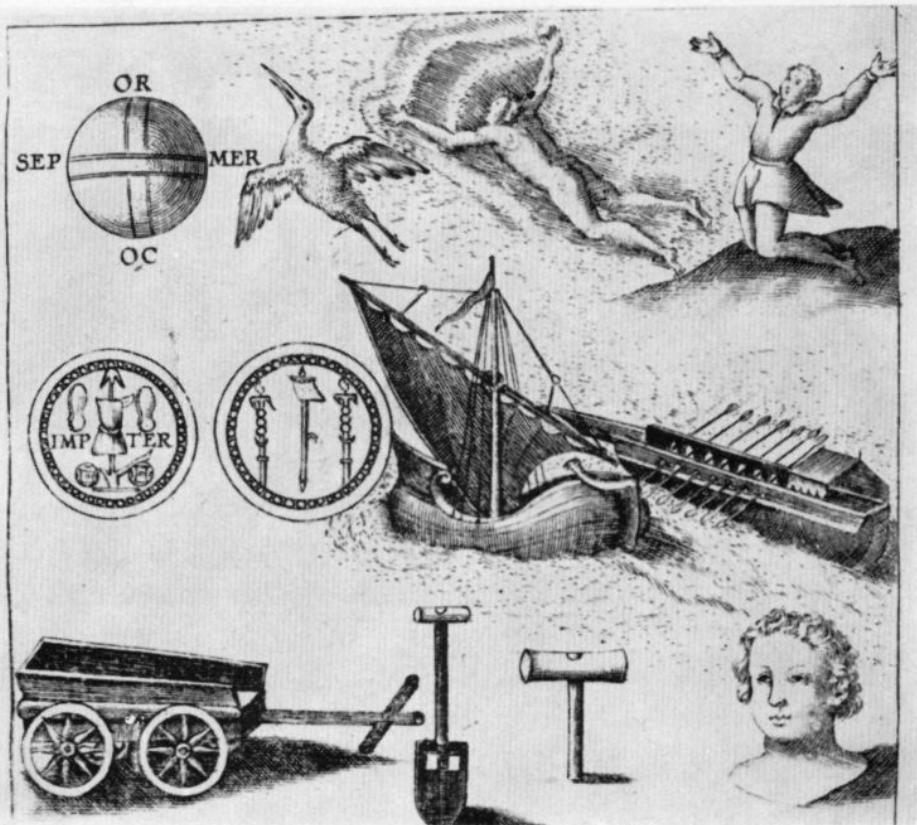

4. kép. Nardo di Cione (Giovanni del Biondo?): San Giovanni Gualberto és életének négy jelenete (Firenze, Santa Croce, Cappella Bardi Vernio; jelenleg restaurálják)

5. kép. Stefano di Giovanni (Sassetta): Aquinói Szent Tamás látomása (Vatikáni Képtár, Nr 234)

10. kép. Kereszt-alakzatok. Illusztráció Justus Lipsius először 1606-ban megjelent „De libri cruce tres . . .” című könyvéből (Zrínyi könyvtárában az „Opera omnia” 1637. évi kiadása volt meg)

11. kép. XVI. századi magyarországi festő (?): A szigervári hős apoteózisa (Magyar Nemzeti Galéria)

San Giovanni Gualberto kultusza, mint már említettük, évszázadokon keresztül elevenen élt Toscanában. A legenda legnépszerűbb elemeit – első helyen a meghajló feszület csodáját – az írott forrásokon kívül képzőművészeti alkotások is megörökítették.

Firenzében három templom őrzi a kultusz legfontosabb tanújeleit: a San Miniato, a keresztcsoda és a szerzetbe lépés színhelye; a Santa Trinita, a vallombrosai rendnek a XI. században alapított temploma; és a Santa Croce.

A csodálatos keresztet, amelyhez a legenda fűződik, Zrínyi itáliai látogatása idején még a San Miniatóban őrizték, a Michelozzo által 1448-ban épített Cappellina del Crocifisso tabernaculumában, amelynek ajtóit Agnolo Gaddi művei díszítik: San Miniato és San Giovanni Gualberto teljes alakú képmása, valamint epizódok San Miniato életéből.

A vallombrosaiak rendjük nevezetes ereklyéjét 1671-ben a Santa Trinitába vitték át, s ma is itt látható, a főoltártól jobbra eső első kápolnában. Nem faragott corpus, bár a Quattrocentótól kezdve az ikonográfia és a legenda későbbi változatai előszeretettel ábrázolják annak; vélhetően azért, mert az emberi test lehajlása jobban megfelel az új kor művészi szemléletének, valamint a „humán” Krisztus-felfogásnak. A Santa Trinita keresztje mindenesetre *festett* képmás. Valószínűleg bizánci munka, s nem lehet korábbi a XIV. századnál. Feltételezik, hogy régebbi festékréteg is boríthatja, de a relikviát ilyen céllal még nem vizsgálták.³²

Zrínyi még a San Miniatóban, történelmi egységben láthatta a Gualberto-kultusz három fontos képzőművészeti emlékét: Michelozzo kápolnájában a „meghajló” feszületet, a tabernaculum ajtaján a szent képmását, és végül a presbitérium jobboldali alapfala előtt azt a nevezetes képet, amelyről Király György beszélt (s amely évek óta nem látható: megpróbálták ellopni, eközben megsérült, és még mindig restaurálását várja).

A sienai festészet hatását tükröző presbitériumi oltárkép ismeretlen festő műve, egyesek Giovanni Bonsinak, mások egy névtelen festőcsoportnak tulajdonítják.³³ A szent teljes álló figuráját a festő szerzetesi öltözkében ábrázolja; bal kezében a rendalapítók attribútuma, a „regula”, a szabályok könyve, jobbra a jellegzetes Tau-fejű pásztorboton pihen (amely a vallombrosai kongregáció heraldikai jelévé vált),³⁴ jobb karjával pedig magához ölelni látszik a feszületet, legendájának e legfontosabb szimbólumát. A predella három jelenetet ábrázol a szent életéből. Az első képen az ifjú lesújtani készül térdre roskadt ellenségére, aki a kereszt jelét könyökből vízszintesen felemelt karjaival rajzolja fel. A másodikon a kereszt csodája és a megbocsájtás jelenete összevontan látható, mint minden egyéb ábrázoláson. Giovanni, már glóriásan és világos öltözkében, az erősen megdőlt feszületre mutat, amely előtt a bocsánatot nyert gyilkos térdel. (Szembeszökő a „szentté válás” érzékeltetése: az ifjú megszabadult az előző képen uralkodó bosszúvágytól; ruházatának sötétebb tónusa – az ikonográfiai szokványoknak megfelelően – világosabbra változik.) A harmadik kép a szerzetbe lépés aktusát mutatja a még mindig megdőlt feszület előtti alázkodás formájában.

³² Vö. Emiliano LUCCHESI, *Il Crocifisso di S. Giovanni Gualberto e lo stendardo della Croce di S. Francesco di Sales*. Firenze, 1937. 7, 60.; Quinto FANUCCI, *La Basilica di S. Miniato al Monte sopra Firenze. = Italia Sacra. Le chiese d'Italia nell' arte e nella storia*. Pubblicazione diretta da Luigi COLLINO. 1933. Vol. II. Fasc. 5. 42. Lásd még Bruno SANTI, *San Miniato*. Firenze, 1976. 14–16.; *Bibliotheca Sanctorum*. Id. kiad. 1030–1031.

³³ Vö. Q. FANUCCI, *I. m.* 42–44.; Walther und Elisabeth PAATZ, *Die Kirchen von Florenz. Ein kunstgeschichtliches Handbuch*. Band IV. Frankfurt am Main, 1952. 238, 285.; *Storia ed arte della Basilica di San Miniato al Monte*. A cura di Mauro BARSI, Meri MAGLIERINI, Isabella MATTIOLI. Firenze, 1971–1972. Kézirat, 20, 64. (Ezt a firenzei Facoltà di Magistero Seminario di Storia Medioevale hallgatói által összeállított főiskolai jegyzetet P. Albino CESANA szívességéből használhattuk, aki a San Miniato igazgatóságán adta kezünkbe.)

³⁴ A Tau-fejű pásztorbot, a szentnek mint ördögűzőnek az attribútuma (vö. A. SAVIOLI–P. SPOTORNO: *I. m.* 21.): a kereszt egyik formája. Lásd ugyanebben az alakban a mennyei légió vezérének, Mihály arkangyalnak a kezében is, MARINO, *Della Gerusalemme distrutta*, VII. 75: „Del mirabil Thau l'insegna altera / Sciorre il Campion di Dio quindi si vede”. (Az 1633. évi velencei kiadás 130. lapján.)

A Santa Croce kereszthajójának bal oldali 5. kápolnájában (Cappella dei conti Bardi di Vernio, vagy Cappella di San Silvestro) állott az a művészileg jóval jelentékenyebb szárnyas oltár, amelyet Nardo di Cionének vagy Giovanni del Biondónak tulajdonítanak. A triptichon középrészén trónon ül a szent. Ha szembeállunk, a bal szárny felső képe mutatja a feszület csodáját. Jobb oldalon kis oltár, rajta az előredőlő kereszt. A glóriás fejű ifjú stilizált rövid tunikás, katonás öltözkében, csúcsos fejjedőben, fegyvertelen jobbát előrenyújtva, „támadóállásban” áll; előtte, de neki háttal, a keresztre nézve pajzsán térdel a gyilkos; feje fedetlen, mellette a földre téve kardja és tőre. Mögöttük áll, lovat vezetve, a fegyverhordozó.³⁵ (Jelenleg ez az oltárkép sincs a helyén, évek óta restaurálják.)

Zrínyi azonban nem kizárólag a képi ábrázolások nyomán értesülhetett San Giovanni Gualberto létezéséről és legendájáról. Az ikonográfiai élmény csak egyik eleme annak az összetett ismeretanyag-nak, amit megszerezni módjában állott.

A Zrínyi-könyvtárjegyzék *Poetae Itali* fejezetének második címszava a következő: *Il Coro d'Elicon* del M. R. P. D. Crisostomo Talenti, monacho di Vallombrosa. in 8. A könyv a zágrábi Zrínyi-könyvtárban ma is megvan; előlapján befejezetlen olasz nyelvű kéziratos bejegyzés: „Questo libretto è mio [et per] nome Andrea Rossone [i?] me è stato presentato dall signor Gian Battista Tomaseo di. . . – Ez a könyvecske az enyém, Andrea Rossone [i?] nevében nyújtotta át Gian Battista Tomaseo di. . .”³⁶ A kötet pontos címe: *Il Coro d'Elicon Del M[olto] R[everendo] P[adre] D[on] Crisostomo Talenti Monaco di Vallombrosa. Diviso secondo le Muse in nove parti. . . In Bergamo Per Comino Ventura – Az Igen Tisztelendő Crisostomo Talenti vallombrosai szerzetes Helikoni Kórusa. A Műsák száma szerint kilenc részre osztva. . . Bergamóban, Comino Ventura által.* Címlapján nincs évszám, a „Hercóle Tasso” aláírást viselő dedikáció azonban 1609 októberéből való. A vallombrosai szerzetesköltő az Erato neve alatt szereplő költeményekben Marino dicséretét zengi.³⁷ Euterpe neve alatt találhatók azok a versek, amelyek a rendalapító atya cselekedeteit, csodáit éneklék meg. A keresztsodáról egy teljes szonett és egy hosszabb vers két szakasza szól. Mindkettőt prózafordításban idézzük:

Amint keresztet formálnak alázatos karok,
Giovanni feledi a másik minden súlyos vétkét,
És bős haragját tiszta szeretetre váltva
Drága barátként öleli adáz ellenségét.

Ezért, alighogy ajándékol adta
Amannak életét s szívét Istennek,
Szavára meghajol Urának
Festett orcája a szent templomban.

Ritka becsű, nagy szív! Méltóvá lett, valóban,
Mert megbocsátott, küzdven önmagával,
Fényes győzelméért hogy nyerjen fényes jutalmat.

³⁵ Vö. *Bibliotheca Sanctorum*. Id. kiad. 1030–1031. Itt más Gualberto-képekről is olvashatunk, de a jegyzék több helyen pontatlan. A SAVIOLI és P. SPOTORNO idézett könyve csak a metszetes ábrázolásokat ismerteti, de a két szerző – a bevezetés 7. lapja szerint – teljes ikonográfiai összefoglalást ígér: „Le opere pittoriche e plastiche, come anche le oreficerie, gli smalti, saranno oggetto di uno studio successivo.” A restauráláson levő Gualberto-képek, illetve az alább említendő Stefano di Giovanni-festmény fényképmásolatának megszerzésében P. SPOTORNO, R. BURIGANA, a firenzei Ufficio dei Cataloghi munkatársa és PÁSZTOR Lajos volt segítségünkre.

³⁶ A kötet zágrábi jelzete: Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka, 254. B. Z. 107. Használtuk a vatikáni könyvtár példányát is: Chigi VI. 1446. int. 2. KENDE Zsigmond szerint (*Bibliotheca Zrinyiana*. Id. kiad. 30.) az első szennylevél b oldalán olvasható bejegyzés Zrínyi kezétől származik. Ennek eldöntéséhez alaposabb írásképi vizsgálat szükséges. Ha tisztázhatnánk a bejegyzésben szereplő „Andrea Rossone” és „Gian Battista Tomaseo di . . .” kilétét, a könyv pontosabb provenienciájára is fény derülhetne. (A *Rossone* bizonyítalan olvasat, az utolsó előtti betű más is lehet, mint *n*, s fölötté még rövidítésjel látható.)

³⁷ Marinónak ekkor még csak két kötete jelent meg: *Rime* (1602), *La lira* (1608).

Égben mily diadal, földön mily tisztesség
Várja majd annyi művét, ha egyetlen egyben
Erényét ilyen jel nyilvánította?

*

A nemes hős az elvetemült gyilkos
Vétkét amint elfelejti,
Gyors lábbal indul, ahová őt
A szent szeretet vezérli;
S Krisztustól a szent templomban
Példásan jeles magas kegyben részesül.

Imájára, ó, csoda!
Meghajolt a festett kép más;
Ezért immár döntése kész,
Más köntöst ölt, drágakővel,
Bíborhímmel ékes ruhája helyett
A zordon, szűk kolostorban.³⁸

³⁸ *Il coro d'Elìona*. Id. kiad. 37, 50. A *Per S. Gio. Gualberto* című hosszabb vers a továbbiakban a szentnek a simonia elleni bátor küzdelméről és egyik tanítványának e célért vállalt csodás tűzpróbájáról szól. — Az idézett versek eredeti szövege a következő:

Non pria Croce si fanno umili braccia
Ch'oblia Giovanni ogn'altrui grave errore,
E volto il crudo sdegno in puro amore,
Per caro amico il fier nemico abbraccia.

Quinci è che non sì tosto avvien che faccia
Dono à lui de la vita à Dio del core,
Che s'inchina al suo dir del suo Signore
In sacro tempio la dipinta faccia.

O di gran cuor gran pregio! E ben fù degno
Che, se à se stesso in perdonar fe' guerra,
D'alta vittoria alta mercede havebbe.

Or qual trionfo in Ciel, qual gloria in terra
Havran tant'opre sue, se con tal segno
In una sola il suo valor s'esprime?

*

L'almo Eroe d'empio omicida
Non sì tosto il fallo oblia,
Ché veloce ove lo guida
Sacro affetto, il piede invia;
E da Cristo hà in sacro tempio
D'alta grazia illustre esempio.

Ai suoi preghi, ò meraviglia,
S'inchinò dipinta imago;
Ond'ei subito s'appiglia
À cangiar l'habito vago,
Cui vestia di gemme e d'ostro
Ne l'orror d'angusto chiostro.

Nem valószínű, hogy Talenti mint költő bármilyen mértékben is felhívta volna magára Zrínyi figyelmét. Az viszont fontos filológiai tény, hogy Zrínyinek volt egy olyan könyve, amelyben a *jóváhagyólag meghajló* feszület motívumával a legvalószínűbben találkozhatott. San Giovanni Gualberto legendáját tehát mindenképpen ismernie kellett, mert erről a szentről állt rendelkezésére a legtöbb információforrás (esetleg iskoladráma; ikonográfia; birtokában levő könyv). Nem is szólva arról a korántsem képtelen feltételezésről, hogy meg is fordulhatott a Firenze melletti Vallombrosában.³⁹

Kiss István XVIII. század végi *Jeruzsálemi utazásának* utolsó fejezetében szól arról a látogatásról, amelyet Camaldoliban és Vallombrosában tett: „Innét [La Vernából] általmentünk Kamaldulában az sz. barlangokban, ahol Sz. Romuáldus fundálta maga szerzetét. . . Innét felmentünk a val-umbrosai szent helyre, hol Gualbertus Sz. János fundálta az ő szerzetét.”⁴⁰ A szerzetes Kiss István azonban bizonyára több zarándoklat-jellegű látogatást iktatott programjába, mint a XVII. századi fiatal magyar főúr.

Ami a Beöthy által említett, a nápolyi Cappella di San Nicolában látható másik csodálatos feszület legendáját illeti, annak egy mozzanatát tartjuk lényegesnek: a helyeslését. Az ihletett imában lebegni látszó Tamásnak Jézus jóváhagyólag szól arról, ami Aquinói Szent Tamás életének legfőbb értelme, tartalma volt. „Thoma, bene scripsisti de me.” – „Örülj, én jó szolgálóm, mert jól kereskedtél.”

A Gualbertus-legenda többféle forrás alapján igazolható ismerete arra mutat, hogy Arany János rövid megjegyzése, mely szerint „legendai rész”-ről lehet szó, teljesen helytálló. Arany filológiai tárgyismerete és költői érzékenysége pontosan jelezte, hogy a meghajló feszület toposza nem a műeposzok világára jellemző, hanem a középkori legendákéra.

Következő lépésünk olyan területre visz, amely eddig egyáltalán nem hívta fel magára a Zrínyi-kutatás figyelmét. Talán azért, mert nem szent férfiú, hanem szent asszony legendájához köthető. A keresztnek mint mágikus jelnek, a keresztfán hőiesen szenvedő Krisztus szimbólumának, illetve Zrínyi kereszt iránti devotio-jának a Szent Brigitta-legendával, Brigitta kultuszával és műveivel kapcsolatos összefüggéseiről van szó.

Amikor a Zrínyi-könyvtár Róma-útikönyve nyomán jártuk az örök várost,⁴¹ a San Paolo fuori le mura kereszthajójának egyik kápolnájában (Cappella del Santissimo) láthattuk azt a XIV. századi (Tino da Camainónak tulajdonított) feszületet, amelyről az 1636-os kiadású útikönyv az ereklýeket ismerető részben a következőket mondja: „amaz oltártól jobbra van a Keresztrefeszített képmása, amely szólott Szent Brigittához, mikor e helyen imádkozott”. A templom új ékességeit felsorolva az útikönyv ugyanennél a kápolnánál megjegyzi: „Es Nyolcadik Kelemen idején négy oltárt állítottak fel szépséges márványból egymással szemben, Szent Brigitta domborművű alakjával, amint a Feszületre függeszti szemét.”⁴² A Stefano Maderno (megh. 1636) által készített, kevésbé jelentős magasdombormű elhelyezése, a főalak keresztfára szegeződő tekintetének iránya világosan mutatja a művész törekvését, hogy érzékelhető kapcsolat jöjjön létre a szent és a feszület között.

Brigitta svéd hercegnőnek (1302–1373) gyermekkorától voltak látomásai, amelyeknek fő tárgya, forrása és ihletője Jézus szenvedése és általában a mártírium volt. Brigitta először 1350-ben, a szentév

³⁹ Erre vonatkozóan ismét P. SPOTORNO segítségére számíthatunk, akinek birtokában van a vallombrosai rendház életéről, eseményeiről, látogatóiról készített feljegyzések mikrofilmje.

⁴⁰ KISS István, *Jeruzsálemi utazás*. Kiad. PÁSZTOR Lajos. Róma, 1958. 246.

⁴¹ Vö. KIRÁLY Erzsébet–KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi Rómában*. Dunatáj, 1980. 4. sz. 23–40. és *Zrínyi Miklós római útikönyve*. It 1981. 299–331.

⁴² *Le cose maravigliose dell'alta città di Roma*. . . In Roma, Francesco Cavalli. 1636. 16. A kötet zágrábi példányához fűzött lapokon kézírásos mutató: *Indice di tutte cose che sono in questo libro*. Az útikönyv zágrábi jelzete: B. Z. 230.

alkalmából járt Rómában, ahol a Via Appia katakombái, az ókeresztény bazilikák sírjai és szent képmásai indították látomásokra. Életének utolsó tizenöt évét Rómában élte le, itt alapította meg rendjét is. A Piazza Farnesén lakott; kis templom őrzi emlékét, a római Magyar Akadémiához közel.

Brigitta a szuggesztív, energikus és európai látókörű szent asszonyok közül való, Sienai Szent Katalin és Avilai Szent Teréz nagyságrendjéből. Katalin Brigitta ifjabb kortársa volt; mindkettőjüket áthatotta az akarat, hogy kivívják az egyház fejének Rómába való visszatérését az avignoni fogságból. Mindketten pápákkal, fejedelmekkel, magas rangú egyházi személyekkel leveleztek. Brigitta látomásai, revelációi és imái latin nyelven egész Európában elterjedtek.⁴³

Szent Brigittát Magyarországon is jól ismerték, kultuszának korai nyomait említhetjük. Revelációit már 1444-ben másolták a váradi iskolában – latinul, persze –, *Jézusról való tizenöt jeles imádsága* pedig szinte valamennyi régi magyar imádságoskönyvben megtalálható. Horváth Cyrill szerint „meghatóbb imádságokat senki a vérző Megváltóhoz nem intézett, s a középkori magyar imádságoskönyvek íróira mélyebb hatást nem gyakorolt”.⁴⁴

A XVI. században a kézzel írt, egyedi megrendelésre készült kódexek átadják helyüket a nyomtatott imakönyveknek. Témánk szempontjából a XVII. század első felében megjelent nyomtatványoknak van jelentősége; köztük is leginkább Pázmány Péter először 1606-ban, Grazban megjelent *Keresztényi imádságos könyvének* és a Ferenczffy Lőrinc által összeállított *Imádságos könyvecskének* (Prága, 1615), amely Pázmány nyomán jár, de egyéni szempontokat is követ.

Holl Béla Ferenczffy-ről írt monográfiájában kiemeli: az említett imakönyvek – csakúgy, mint a velük szellemileg, szerkesztésileg rokon *Imádságos könyvecske*, amelyet Szenci Molnár Albert jelentetett meg Heidelbergben 1621-ben – szövegeikben, válogatásaikban „a kereszténység lelki reformját áhító, sürgető középkor végi mozgalom, a *devotio moderna* szellemét tükrözik. A vallásosság újkori történetében a *devotionnak*, *pietasnak*, vagy az egykori magyar kifejezéssel élve, az *áhatatosságnak* és *kegyességnek* ez a fajtája mindazokra hatott, akik a középkor vége óta, a reneszánsz idején a keresztény Európa szellemi, erkölcsi megújódását kívánták”.⁴⁵

Ennek a megújulásnak a jegyében kerültek az 1300-as évek nagy látnok-szentjének imái azokba a gyűjteményekbe, amelyek az új gondolkodású és érzelmvilágú ember kezébe kívántak vezérfonalat adni. A fő ok kétségtelenül a Krisztussal való közvetlen kommunikáció, a *devotio moderna* egyik lényegi törekvése, a passiónak és a keresztnek, a megváltás eszközeinek révén.

Ne felejtjük el, hogy a kereszt az egyetlen szent imago, amelynek tiszteletét a protestánsok sem tartották bálványimádnak. Maga Zrínyi pedig, akitől a szent képmások és kegytárgyak emlegetése éppoly idegen, mint a vallási buzgóság vezető világi személyekhez nem illőnek tartott egyéb formái, a legmélyebb áhítat és egyben férfias tisztelet hangján szól a keresztre feszített Krisztushoz, többször is.

Zrínyi könyvtárában megvolt Pázmány prédikációgyűjteménye, Ádám fia könyvei között pedig a *Kalauz*;⁴⁶ kizártnak tartjuk, hogy ifjúkorában ne adták volna kezébe gyámjának imakönyvét is. Ebben pedig éppúgy megtalálhatók *Sz. Brigyínának igaz Penitenciatartásért, bódog ki-mulásért XV aítatos imádsági*, mint Ferenczffy imakönyvében.⁴⁷

Kétségtelen, hogy Zrínyi 1636-ban Rómában járva tudomást szerzett a San Paolo székesegyháznak az útikönyvben is megemlített feszületéről. A ma látható corpus kézfeje hiányzik; a templomban

⁴³ *Bibliotheca Sanctorum*. Vol. III. Id. Kiad. Roma. 1963. 439–531. Az életrajzi szócikket Igino CECCHETTI, az ikonográfiai összefoglalást Maria Chiara CELLETTI írta.

⁴⁴ HORVÁTH Cyrill régi magyar irodalomtörténetét (1899. 166.) BÁRDOS Gy. József idézi: *Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben*. Bp. 1903. Vö. még SZILÁDY Áron, *Codexeink forrásai*. ItK 1896. 199–203, 377–379, 498–500. (A latin imaszövegek közlése.); HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. 2. kiad. Bp. 1944. 168.

⁴⁵ HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 65.

⁴⁶ *Bibliotheca Zrinyiana*. Id. kiad. 22, 47.

⁴⁷ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv*. A Bécsben megjelent 1665. évi kiadást használtuk. Szent Brigitta imái ebben a 320–335. lapon olvashatók. Ferenczffy-ről: HOLL B., *I. m.* 67–68.

pusztító 1823. évi tűzvész vagy más rongálta meg. A mélyen féloldalra csüngő fej a szinte vízszintesen álló arcéllal, a fájdalmas szögben meghajló nyakkal és elnyílt szájjal a szenvedést szuggerálja, de torzulás nélkül. A csonkult kezek és a méltósággal kínlódo fej megindítóak. A bazilika kis képtárában Cigoli (Cardi Ludovico, megh. 1613.) egy vászna a feszület és Brigitta dialógusát ábrázolja. Gyöngye kép, de a szent életének vezérmotívumát: a szenvedő Krisztussal való odaadó kapcsolatot a közhely szintjén örökíti meg, ami azért fontos, mert a motívum közismertségéről tanúskodik.

Itt közbevetőleg meg kell említenünk: Rómában még két feszülethez fűződik olyan hagyomány, hogy szóltak volna Szent Brigittához. Ezeket a Santa Prassede,⁴⁸ illetve a San Lorenzo in Damaso templomban⁴⁹ őrzik. A La Maddalenában pedig olyan feszület látható, amely a legenda szerint San Camillóhoz szólt bátorítóan a XVI. század végén.⁵⁰ A megszólalás legendája tehát régi keresztek egész sorát kíséri (és közülük csak néhányat említettünk), Rómában s más olasz városokban egyaránt.

Milyen szemmel nézte Zrínyi a San Paolo keresztjét? Összekapcsolta-e Pázmány imakönyvének szövegeivel? A szent mindenesetre felkelthette érdeklődését, mert életrajzát később meghozatta. 1648-ban, Bolognában adták ki a Zrínyi-könyvtárnak ezt a ma is meglevő kötetét: *La vedova svecce. Cioè la vita di Santa Brigida. Descritta dal Padre Maestro Girolamo Allè Provinciale nella sua Religione, e Lettor pubblico di Scrittura Sagra nel studio di Bologna. Nella quale vi sono inserte Osservazioni, Historiche, Politiche e Morali. – A svéd özvegy. Vagyis Szent Brigitta élete. Amelyben históriai, politikai és erkölcsi megjegyzések is bennfoglaltatnak. Írta Magister Girolamo Allè atya, szerzetének provinciális és a Szentírás nyilvános magyarázója a bolognai egyetemen.*⁵¹ A könyvnek csak címlapját ismerjük, elolvasni még nem volt módunkban.

Zrínyi ekképpen legalább három forrásból ismerhette Brigittának nemcsak a történetét, hanem imáit is, főképpen pedig legendájának lényegi elemét: a feszülettel való elragadtatott, ihlető kapcsolatot, amely azonban sohasem válik sem retorikává, sem irracionális-extatikus vízióvá, hanem a tisztánlátás, fegyelem, mély odaadás verbális megfogalmazása. Ennek néhány lényeges eleme pedig rokonságban van azzal a szemlélettel és kifejezésmóddal, amely Zrínyi sajátja, s amelynek legmarkánsabb megfogalmazása a *Feszületre* írt verse.

San Giovanni Gualberto és Szent Brigitta történetében – az ikonográfiai evidenciákon⁵² és a tárgyalt forrásokon túl – mindenekelőtt Krisztus szenvedésének, a passio motívumának hangsúlyozott jelenléte ragadhatta meg Zrínyit. A feszület megszólalásával kitüntetett szentek hagiográfiai szokványából azért kelthette fel a költő érdeklődését éppen az ő alakjuk, mert mindkettő erős jellemű és akaratú, a gonosszal szembeszálló, kockázatot vállaló, reformer szent. „Áhétatosságuk” és cselekedeteik természete közel áll Zrínyi vallásosságának és etikájának legmélyebb lényegéhez.

A *Feszületre* című költemény és a *Szigeti veszedelem* több helye (a II. éneken kívül főleg a XIV.) bizonyítja, hogy Zrínyinél mély megrendülés forrása és szilárd hitbéli-morális elem az Isten-ember hősi szenvedése és szintén heroikus jellegű irgalmassága. „Bajt vittál, harcoltál halállal vitézül” – szól a *Feszületre* Krisztusához. Miért vitézül? Nemcsak azért, mert tudta vállalni a rettenetes halált, hanem mert égi hatalmát „föttig letette” (ugyanazt emeli ki az eposz XIV. éneke 32. strófájában is: „... az ki

⁴⁸ Vö. B. M. Apollonij GHETTI, *Santa Prassede*. Roma, 1961. 86. A Cappella del Crocifisso XIV. századi feszületén Krisztus szinte elszakad a keresztről, annyira lehajlik.

⁴⁹ Vö. *Roma e dintorni. Guida d'Italia del Touring Club Italiano*. Curata da Alessandro CRUCIANI, Giovanni CORBELLA. 7. edizione. Milano, 1977. 229. A kereszt XIV. századi, a XVIII. században mellé festett két falkép Szent Brigittát és Veronica Giulianit ábrázolja.

⁵⁰ A La Maddalena templomban temették el San Camillo de Lellist (1550–1614). „Beszélő” keresztje a főoltártól balra eső harmadik kápolnában látható. Vö. *Bibliotheca Sanctorum*. Vol. III. Id. kiad. 712. A jelenet XVIII. századi ábrázolása: Felice Torelli képén, a bolognai Chiesa di S. Gregorióban.

⁵¹ A kötet impresszuma: *In Bologna, MDCXLVIII. Per Carlo Zenaro*. Zágrábi jelzete: B. Z. 408.

⁵² Brigittát, mint rendalapítót, Gualbertóhoz hasonlóan bal kezében a regulával ábrázolják; jobb-jában a keresztet tartja, amelyre odaadással tekint. Lásd a XVI–XVII. századi ereklyetartó-ábrázolásokat: A. ANDERSSON–A. M. FRANZÉN *Birgittareliker* című könyvében. Stockholm, 1975.

égben hagyta istenségét, / S az földön fölvette embernek személyét...”), tehát önként lemondott azokról az isteni attribútumokról, amelyek révén megszabadulhatott volna a szenvedéstől. A költő *A török áfium* híres helyén írja: „Isten a hazámhoz való szeretetet reám tette”,⁵³ s ő az ezzel járó küzdelmet, sőt halált nemcsak elviselni volt kész, hanem ohajtotta is: „Míg élek, harcolok az ottoman hódossal, / Vigan burittatom hazám hamujával.”⁵⁴ A hazáért vállalt küzdelés, „bajvívás”, *agonia*⁵⁵ korántsem passzív fatalizmus: Zrínyi keresi a fortunát, a „szerencsét”, virtussal – vitézséggel, mint Krisztus. Ez Zrínyi *imitatio*-jának legsajátosabb értelme; mint a várvédő dedapja ajkára adott imáé is. A kereszt Jézusa: *hérosz*, ezt a heroizmust kívánja követni a költő; s a várvédő Zrínyi hasonló tette és magatartása, készsége a jó halálra és elszántsága a végső bajvívásra az, amire jóváhagyólag bólint, háromszor, a feszület. Szavaival pedig összefüggést, kölcsönösséget teremt a hozzá imádkozóval: „Ne félj, nem héában érted megholtam” – ami nemcsak azt jelenti, hogy: megváltottalak, mert bár te nagy bűnös vagy, az én irgalmam és megváltásom ereje határtalan, hanem azt is: ha életedet és hősi elszármásodat nézem, nem volt hiábavaló a halálom, mert a hozzád hasonlókat által teljesül be a megváltás műve. Az istenfiú, a heroikus áldozat, az emberiségért vállalta áldozatát; az emberiség pedig, legjobbjai-ban, kézzelfogható értelmet ad a megváltói tettnek. A hős nemcsak bevárja a megváltást, hanem elébe megy. Ez a kölcsönösség a dialógus alapja; ezért valósul meg Zrínyinél különösen dinamikus és hiteles módon égi és földi szféra kommunikációja, egymásba olvadása – a barokk festészet e fontos sajátossága⁵⁶ –, ezért jellemzi Zrínyit bibliai puritánságú és fegyelmezett, férfias pátosz.

Lezární gondolatsorunkat a *Szigeti veszedelem* II. énekéről: egy kép fekszik előttünk. A festmény a Nemzeti Galériában látható: Zrínyi Miklósnak, Sziget védőjének apoteózisát ábrázolja. A képről eddig egyetlen értelmezés szól; művészettörténészre hivatkozik, aki úgy véli: a XVI. század utolsó harmadában készült.⁵⁷ Szakmailag ezzel vitába nem szállhatunk, annyi azonban bizonyos, hogy az allegorikus kép létrejötté olyan szilárd hagyományt és ikonográfiai szokványosságot tételez fel, amely szerint a várvédők a feszület Krisztusának ajánlják hősi tettüket, halálukat; ezáltal várnak és nyernek megdicsőülést. Lehetséges, hogy a festmény-allegória a szigeti ostrom témájának eposzi nagyságrendűvé emelkedésével függ össze (az 1587. évi úgynevezett Zrínyi-album verseiben már feltűnik a megdicsőülés krisztusi ígérete és angyalok karolják a hősoket az égbe),⁵⁸ az eposz feszület-jelenetének azonban mégsem lehet a forrása. Nem azért, mert az eposzhoz képest jelentéktelen mű, hanem mert az epizód lényegi vonásai hiányoznak belőle. Bár a két főalakot emeli ki, statikus, zsúfolt és retorikus kompozíció. Az eposz jelenetére viszont a párbeszéd intimitása, a feszület Krisztusának aktivitása és dinamizmusa jellemző. A kép lehetne a jelenet *utánérzése*; de ha a kronológia ezt nem engedi meg, *ihletőjeként* semmiképpen sem tarthatjuk számon.

⁵³ Zrínyi Miklós *Összes művei*. I. köt. Kiad. KLANICZAY Tibor. Bp. 1958. 641.

⁵⁴ A sorok értelmezéséhez vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódaja*. ItK 1980. 284.

⁵⁵ Az *agonia* bajvívás értelemben szerepel Pázmány imádságoskönyvében: „hogy e’ világi gondolatoktól elszakaszthatván elmével, az én utolsó *baj-vívásomra* készülnek”. (*Halálra ítélt ember imádsága*. Id. kiad. 318.)

⁵⁶ Vö. KLANICZAY T., *I. m.* 309.

⁵⁷ BUZÁSI Enikő megállapításait MELCZER Tibor hasznosítja: *I. m.* 294–295. Időközben megjelent BUZÁSI E. kiállítási ismertetője (*Magyar Nemzeti Galéria, Későreneszánsz és korabarokk művészet*. Bp. 1980. Tájéak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 54.), s ennek 4. lapján azt olvashatjuk, hogy a kép „a XVI. század utolsó negyedében készült” és „Zrínyit felirata szerint »élethű arcmasban« örökíti meg. A megfeszített Krisztus mellett Mária és Evangélista János, halálának szenvedő tanúi állnak, a tájháttér Jeruzsálemnek, a keresztre feszítés színhelyének idealizált ábrázolása. A halott Krisztus képi és gondolati párhuzama a keresztény hős – feje fölül angyal emeli a mártírokat megillető babérkoszorút – az őt halálba kísérő, vitézségét bizonyító levágott törökkel, mögötte halálának színhelye, a Szigetvárat jelképező erődítmény. Zrínyi imája, egy zsoltár első sora, szájától indulva, Krisztusnak szóloán tükörírással jelenik meg, lábainál angyalok tartják harci eszközeit. A kép alján fehér zászlón töredékesen fennmaradt felirat Zrínyit Miksa császár hős katonájaként említi, s pontos részleteket közöl az 1566-os ostromra vonatkozóan.”

⁵⁸ Vö. KLANICZAY T., *I. m.* 136.

LA SCENA DEL CROCIFISSO CHE S'INCHINA E PARLA
NEL SECONDO CANTO DELL' „ASSEDIO DI SZIGET”

Nell'epopea l'*Assedio di Sziget* di Miklós Zrínyi (1620–1664), grande poeta del barocco ungherese, è motivo costante il crocifisso, presente anche nella sua produzione lirica. Questo saggio, partendo da alcune considerazioni fatte dalla storiografia letteraria precedente, ma basandosi soprattutto sulle ricerche condotte dagli autori nella Biblioteca Apostolica Vaticana e nella Biblioteca Zrinyiana di Zagabria, precisa le possibili fonti agiografiche dell'episodio del crocifisso che s'inchina e parla, del II° canto dell'epopea. Precisa inoltre le notizie intorno alla figura e la leggenda di S. Giovanni Gualberto, ed altresì i dati iconologici che si riferiscono al „miracolo del crocifisso”. Indica infine, nella figura e nella leggenda di S. Brigida, un altro elemento non trascurabile che poteva contribuire alla genesi della scena menzionata dell'epopea, e in particolare a quella della poesia *Sopra il Crocifisso*. Nel trarre le conclusioni, il saggio prende spunto anche da volumi da Zrínyi posseduti, i quali figurano sul catalogo della Bibliotheca Zrinyiana: *Il Coro d'Eliona* di Crisostomo Talenti monaco di Vallombrosa (1609?); *Le cose maravigliose dell'alma città di Roma* (1636); *La vedova svedese, cioè la vita di S. Brigida*, di Girolamo Allè (1648).

SHAKESPEARE-HATÁSOK VÖRÖSMARTY DRAMATURGIÁJÁBAN

I.

(1) Irodalmiság és színi hatás viszonya minden kor dramaturgiájának egyik alapkérdése. A dramaturgia mint tudomány a színi hatást is elméletileg vizsgálja. Eközben célszerűbb jól ismert, klasszikus példákra hivatkozni, mint a bizonytalan korabeli gyakorlatra. Mégis, amint bármily csekély színházi kultúra alakul ki, meghatározott *korigények* érvényesülnek a színi hatással szemben. A pontosan csak utólag kodifikálható korigények teszik lehetővé, hogy az elvi dramaturgián belül megkülönböztessünk *elméleti* és *gyakorlati* dramaturgiát. Ez csak hipotetikus különbségtétel: valójában a kettő nem különül el mereven, sőt egymásba tételeződik át. Elméleti dramaturgián olyan drámaelméletet értünk, mely része egy elvi, általános irodalomelméletnek (mutatis mutandis: költészetelméletnek). Ahogy ez a dokumentumértékű poétikákból kiderül: ekkor a dráma iránt olyan kíváncsiak fogalmazódnak meg, melyek részben szintén korigényből adódnak, de főleg kultúrtörténetileg meghatározottak, *normatív* és *kodifikált* jellegűek. Ehhez járulhat még az imitáció-fogalom azon értelmezése, mely szerint a klasszikusokat utánozni kell. Jó esetben ezen elméletek már számolnak a színházi megvalósítással is. Gyakorlati dramaturgia ezzel szemben a formszervező elvek „in vivo” vizsgálata: a hatásmechanizmusok olyan boncolgatása, mely számol a megvalósítás lehetőségeivel, a közönség összetételével és igényeivel, a hatni akarás „akkor és ott”-jával. Ekkor a korigények jobbra ösztönös felméréséről van szó és annak felismeréséről, hogy a színházművészet – szemben a színjáték-típusok kötetlenebb formáival – az „establishment” szerves részét képezi. Intézmény jellegéből adódóan nemcsak irodalmi-esztétikai, hanem történelmi-szociológiai tényezők is dominálnak ún. műsorpolitikájában. E különleges tényezők figyelembevétele jellemzi a színházzal hivatásszerűen foglalkozó irodalmárok, a színházi kritikusok és a drámaírók munkásságát. A színházkritika átmenet az elméleti és a gyakorlati dramaturgia között. Amíg a dramaturgi állás nem intézményesül, csak a drámaíró alkotómunkájának meghatározott részét – a dráma színi hatékonyságának biztosítását – nevezzük gyakorlati dramaturgiának.

(2) Sokan írtak már Shakespeare Vörösmartyra gyakorolt hatásáról,¹ ezért a *direkt* hatásvizsgálat nem gyümölcsöző. Célszerűbb arra összpontosítani, milyen *elvi affinitás* tételezhető föl a két költő és a két korszak között. Ezért előbb a reneszánsz és a romantika viszonylatáról beszélünk, majd – a fentebb vázolt hipotetikus különbségtétel szellemében – a Shakespeare-hatásokat először Vörösmarty elméleti-dramaturgiai munkásságában (*Elméleti töredékek*), majd szempontunkból legtanulságosabb drámája, a *Csongor és Tünde* esetében vizsgáljuk. Futólag szólnunk kell színikritikusi tevékenységéről, és a legmarkánsabb Shakespeare-hatásokat egyéb műveinél is jelezzük. Nem tárgyaljuk részletesen

¹ Külön figyelmet érdemelnek a „Magyar Shakespeare Tár” kötetei, pl. KISS Ernő, *Shakespeare és Vörösmarty*, MSHt 1911, IV. 16–50., Uő. és FEST Sándor, *Shakespeare-i motívumok Vörösmarty ifjúkori történeti drámáiban*, MSHt 1918. Vö. még: GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza* (Válogatott Művek, II. k.), Bp. 1956; RIEDL Frigyes, *A magyar dráma története*, Bp., 1940., Id., *Vörösmarty Mihály élete és művei*, Bp. 1905; VÉRTESY Jenő, *A magyar romantikus dráma, 1837–1850*, Bp., 1903; SOLT Andor, *A magyar Shakespeare-kép kialakulása a felvilágosodás és a romantika korában; In, Shakespeare tanulmányok*, Bp. 1965.

Vörösmarty Shakespeare-fordításait, mert az alkalmazandó apparátus dolgozatunk terjedelmét és koncepcióját szükségképpen meghaladná.

(3) A shakespeare-i dramaturgia a saját korában csak gyakorlati volt, nem felelt meg a kortársi elméletnek.² Jóllehet a későbbi korok mind kialakították a maguk külön Shakespeare-képét, *alternatív teóriává*³ a shakespeare-i gyakorlat később sem vált. Rendszerint felhasználták érvként, de egy másfajta dramaturgia védelmére. Mivel azonban a shakespeare-i életmű jól ismert, nem kodifikált, mégis klasszikus elméleti kiindulópontnak vesszük.

Az angol reneszánsz állítólagos fáziskésése felveti a kérdést: tekinthetjük-e jellegzetesen reneszánsznak Shakespeare világát, tudván, hogy a Cinquecento a vége felé jár, amikor ő kezdő drámaíró. Más szóval: figyelmen kívül hagyható-e, hogy Shakespeare Donne kortársa, és hogy munkásságukkal a „conchetto” diadala kezdődik az angol költészetben. A kérdések összefüggnek, mégis az elsőre megfontolt igennel, a másodikra egyértelmű nemmel felelhetünk. Shakespeare témavilága, eszmeisége, forrásai még reneszánsz jellegűek, az ezekkel való *sámverés* viszont már előremutat: a krízis felé. Értelmezői nem véletlenül vélik szintézisnek a románcok korszakát és szimbolikusnak Prosperot, aki eltörte varázspálcáját: az individualizmus hőskora lejárt, az egyén immár hősiesen magányos. Mindez nemhogy csökkentené, de növeli a romantika (közelebbről Vörösmarty) affinitását Shakespeare-hez. Angol irodalmi antológiák és szakkönyvek több ízben sorolják Shakespeare-t a „metafizikus költők” közé.⁴ Kettejük közös alapja a nembeliség iránti fokozott érdeklődés, amit Szegedy Maszák Mihály a „metafizikus Vörösmarty” kapcsán említ.⁵

Kérdés, hogy Vörösmarty valóban a hiteles (angol) Shakespeare-t ismerte-e, vagy inkább „nemzetköziesített” változatát. Vörösmarty dramaturgiai nézeteinek kialakításakor zömmel német (Tieck, Lessing, a Schlegel-fivérek stb.) forrásokat használt, a közvetlen cél, melyért síkraszállt, a francia dráma elismertetése volt; elődei, kortársai és közvetlen környezete szinte predesztinálták egy „németes” Shakespeare-kép kialakítására. Teóriája lényegét ez azonban nem befolyásolta kedvezőtlenül, hiszen a „progressive Universalpoesie” képviselőinek elméleti és gyakorlati dramaturgiájába sokkal jobban illeszkedett a hiteles Shakespeare-kép, mint vitatásaikéba. Bár Vörösmarty nem volt filológus típus, könyvtárában háromféle angol kiadásban is megvoltak Shakespeare művei. Tudjuk, hogy tanult és olvasott angolul; a Tieck-féle német fordítást állandóan forgatta, főleg amikor nekifogott a magyar fordításoknak.⁶ Sok darabot csak a Pesti Német Színházban láthatott, de akkorra már – amint ezt színikritikái tanúsítják – elolvasta Shakespeare egész életművét.

A legbizonytalanabb, de kétségtől az egyik legizgalmasabb probléma a két költő alkati-szellemi rokonsága. Mindkettejük életművének értékelésekor szükség volt átmeneti kategóriák alkalmazására: értelmezőik hol helyeslően, hol elítélően beszéltek a drámák líraiságáról és a versek drámaiságáról. A monológban mindketten nagy lehetőségeket láttak: drámáikban a monológok mindig filozófiai-lírai hatékonyságúak, egyes nagy verseik pedig megíratlan drámák robbanékony monológjainak is felfoghatóak. Érdeklődésük főleg a „ kozmikus tragédiák ” felé irányult, de szemük volt a *danse macabre* és a népi groteszk jelenségeire is. Közös bennük, hogy mehökkentő fordulattal csapnak át racionális reménytelenségből irracionális bizalomba.⁷ Babits mondja Vörösmartyról: „Minden dolog végtelent rejteget. . . minden keservesen nagy, vagy mélyen különös”.⁸

(4) Némely szellem- és kritikátörténeti irányzatok kevés affinitást tételeznek fel a reneszánsz és a romantika között. Szokás a klasszikusból a romantikusba való átmenetről beszélni. Ez a változás R.

² Vö. BRADBROOK, M. C., *Themes and Conventions of Elizabethan Tragedy*, London, 1965. 4–5.

³ *Id.*, *Elizabethan Stage Conditions*, London, 1968. 9.

⁴ Ez többek között H. GARDNER véleménye.

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása* (Az Előszó helye Vörösmarty költészetében), In: *Ragyognak tettei. . . Tanulmányok Vörösmartyról*, Székesfehérvár, 1976. 333–335.

⁶ Vö. JAKABFI László, *Az angol irodalom és a Vörösmarty-Bajza-Toldy triász*, Bp., 1941. 6.

⁷ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., 1972. 148.

⁸ Uo. 366.

Wellek szerint abban nyilvánul meg, hogy a neoklasszikus kritikának az ókortól örökölt s a XVI–XVII. század folyamán Itáliában és Franciaországban kodifikált nagy rendszere széthullik, s ezután a romantikus mozgalom a XIX. század elején új irányzatokban kristályosodik ki.⁹ Spengler és Huizinga örökségét Szerb Antal így fogalmazta meg: „A romantika egyenes folytatása a nyugati szellem ama vonalának, amely a gótikában és a barokkban nyilatkozott meg. Ezzel a vonallal szemben áll a másik... a renaissance, klasszicizmus és a felvilágosodás vonala.”¹⁰ Szerintünk az irodalomelmélet fejlődéstörténetének vizsgálatánál kikerülhetetlen a *folytonosság* ténye. A romantikus elméletek neoplatonista indíttatása is figyelmeztet arra, hogy minden újdonságuk inkább interpretatív jellegű: a klasszika ugyanazon szempontjaira hivatkoznak, legfeljebb azokra korábban másféle hangsúly esett.

Analógiásan némileg kiterjeszthetőnek véljük Barta János romantika-meghatározását: „A romantika – a társadalmi és politikai fejlődés ütemét tükröző *időbeli eltolódásokkal* – az egyetemes irodalomtörténetnek, sőt valamennyi művészet történetének határozott... *nemzetileg erősen színezett* iránya.”¹¹ Ez minden nagy európai nemzet reneszánsz mentalitására részben áll. A reneszánsz és a romantika egyik alapvető kapcsolata: mindkettő a nemzetiesedés és a polgárosulás lényegi – bár történetileg és minőségileg különböző – szakaszait indította meg, ill. jelezte. Spenser a XVI. században hasonló buzgalommal fogott neki a régen várt és igényelt nemzeti eposz megalkotásának, mint Vörösmarty a XIX. században a *Zalán futásának*. Mindketten saját nemzetük Vergiliusai, Homéroszai, Tassói akartak lenni. Shakespeare és Vörösmarty egyaránt feladatuknak érezték a nemzeti múlt drámákba foglalását, s a királyokban mindketten nemcsak a monarchákat, hanem az embereket is látták.

Mindkét korban feltűnő a *visszatérés* igénye: a tiszta antikvitás, avagy az ősi természeti harmónia iránti sóvárgás. Olyan harmónia ez, amely feltételezi heroikus és pasztorál elemek vegyülését; az erre való vágyakozás szükségképpen kozmikus jellegű és mítoszokra orientálódik. Pusztá utánzással ez a harmónia nem hozható vissza: ehhez reneszcencia, reinkarnáció, „*furor poeticus*” kell. Ezen az univerzális szinten már rokoníthatók a két kor elképzelései: Wagner *Gesamtkunstja* és Shakespeare „Theatrum Mundi”-ja, Vörösmarty *Csongor és Tündéje* és Calderón műve, *Az élet álom*.

Barta János a romantikus költői magatartás három alapjegyét az entuziazmusban, a legtágabban értelmezett részvétben (Horváth János Vörösmartynál ezt „egyetemes lírai részvétnak” nevezi), a nagyvilág és az embersorsok iránti különleges fogékonyságban és a költő-apostoli hivatás hitében találja meg.¹² Mindezek archetípusait fellelhetjük már a klasszikában is (furor poeticus, katharsis, vates-koncepció), és értelmezésükben a reneszánsz is segített a romantikának. A két kor „világszomja” rokon: a gyűlölt félműlttől menekülven az „egyetemes”-ben találnak menedéket.

Vörösmarty nemcsak „egyetemes lírai részvétet”, entuziazmust és mítosz-orientáltságot tanulhattott Shakespeare-től, hanem nemzeti kultúrához való hűséget is.

II.

(1) Dramaturgiai irodalmunk Vörösmarty előtti korszakából¹³ csak az itt fontos előzményeket említjük. Már a felvilágosodás írói is igyekeztek dramaturgiájukat irodalmiság és a színi hatás szerves egységére alapozni.¹⁴ Vitairataik még mindig apologetikusak is voltak, mert a színpad ellenségei főleg az erkölcs nevében emeltek óvást a *világi színjátszás* ellen. Színház és erkölcs viszonya mindig

⁹ Idézi SZENCZI Miklós, *Valóság-hűség és képzelet* (Adalékok a romantikus esztétika kialakulásához), Bp., 1975. 7.

¹⁰ SZERB Antal, *A világirodalom története*, Bp., 1973. 429.

¹¹ BARTA János, *A romantika mint esztétikai probléma*, In: *Élmény és forma*, Bp., 1965. 80. Kiemelések tőlem: Sz. Z.

¹² Uo. 100.

¹³ L. SOLT Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei*, Bp., 1970.

¹⁴ I. m. 10.

vitakérdés volt, de különösen a XVII–XVIII. században – a polgári színjáték kialakulásának idején – foglalkoztatta a közvéleményt.¹⁵ A követendő utakról megoszlottak az írók véleményei. Csokonai keserű sóháját („Az is bolond, ki poétává lesz Magyarországon”) akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy a közönség nehezen fogadta be a színjátékot, ill. a „méla Tempefőik” akármely publikus megnyilvánulásait. Vörösmarty munkásságának közvetlen előzményei közül kiemelendők Katona József (*Mi az oka...*) és Kölcsey (utalások a *Nemzeti hagyományok*-ban; *Körner Zrínyi-jéről*) hasonló dolgozatai, melyeket költőnk feltehetőleg jól ismert.

(2.1.) Az Elméleti (Dramaturgiai) töredékek keletkezése, forrásai¹⁶

A Kisfaludy Társaság 1837. február 9-én pályázatot hirdetett e címmel: „Mi befolyása van a drámai literatúrának a nemzet erkölcsi életére? s miért nálunk, magyaroknál, oly kevés eddig az eredeti drámai munka?”. Eldöntésre várt, hogy az Arisztotelész-től Hugóig felhalmozódott poétikákból – nemzeti hagyományaink és korigényeink szemmel tartásával – mit lehet megtartani, mit kell elvetni. Színi életünkben megindult a harc a feudális erkölcsiségű német dráma kiszorításáért, a francia dráma elismertetéséért.¹⁷ Vörösmarty egyik hivatkozási alapja és ütőkártyája éppen a shakespeare-i életmű volt. Nem véletlenül, hiszen mind a francia, mind az angol romantika főerei Homérosz, a Biblia és Shakespeare voltak. Rájuk hivatkozik Hugo a *Cromwell* előszavában;¹⁸ Coleridge pedig a hagyományos Milton–Shakespeare ellenpólust is kibékíti kritikai hierarchiájában.¹⁹ Shakespeare-t a romantikusok még aránylag egységesen fogják fel. Homéroszban már „ihletett dalnokot” és „népköltőt” egyaránt látnak. A Biblia még hatékony, de motívumaiból az egyes költők más-más hangsúllyal építik fel a maguk *Menschheitsdichtung*-ját. A Shakespeare-hivatkozások előnye, hogy inkább él a köztudatban mint Aiszkhülosz vagy Arisztophanész.

Az *Elméleti töredékek* legjelentősebb kimutatható forrásai a következők: Horatius: *Ars Poetica*, Lessing: *Hamburgische Dramaturgie*, A. W. Schlegel: *Vorlesungen über Dramatische Kunst und Literatur*, Tieck: *Dramaturgische Blätter*.²⁰ Nyomon követhető magyar teoretikusok hatása is (Kölcsey, Bajza, Toldy stb.). Mindezeket bőséges Shakespeare-utalások egészítik ki, néha ellenérv gyanánt, amikor a klasszicizmus iránti rokonszenve nyilatkozik meg. Schlegel műveinek ismeretéről tanúskodik a „hármasság” elvetése, a görög, a spanyol és az angol dráma korszakoló elkülönítése, de sem vele, sem Tieckkel nem ért egyet Hamlet ügyében.²¹

(2.2) A mű felépítése, tematikája²²

Vörösmarty nem törekedett teljességre, mutatja a címadás („töredékek”) is. Mellőzte a tragikum és a komikum elemzését, és nem adott áttekintést a drámai műfajokról. A tragikum és a komikum

¹⁵ Uo. 13.

¹⁶ Az *Elméleti töredékek*et (mely az Athenaeumban *Dramaturgiai töredékek* címmel jelent meg) Vörösmarty Összes műveinek XIV. kötete (Akadémiai kiadás, a továbbiakban: *Vty XIV*) alapján vizsgáltuk. Ott részletes adatok vannak Vörösmarty dramaturgiai műveltségéről (286–298.), azt itt nem részletezzük. A mű elemzésénél a referenciakötet tárgyalási sorrendjét követjük, és kapcsolódunk jegyzetapparátusához. Az idézetek szöveghűek, csak az olvasást zavaró archaizmusokat (pl. „apostrofok” stb.) hagytuk el. A *Vty XIV.* szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső; s. a. r. SOLT Andor. Megjelent: Bp., 1969.

¹⁷ *Vty XIV.* 299.

¹⁸ HORVÁTH Károly (szerk.), *A romantika*, Bp. 1965. 230.

¹⁹ SZENCZI i. m. 176–201.

²⁰ *Vty XIV.* 286–298.

²¹ Uo. 223–230.

²² Uo. 300–303.

„vegytisztá” formája és ugyanilyen besorolása kirítt volna az ő shakespeare-i ihletésű koncepciójából. Egyébként még oly szigorú, klasszicista kritikus sem hányta Shakespeare szemére a „kevert műfajt”, mint Dr. Johnson.

Vitázunk az állítással, mely szerint „a *Dramaturgiai töredékek* csak fenntartással nevezhetők *elméletieknek*.”²³ Eszerint jöllehet Vörösmarty, a poétikai terminológia szellemében, „szabályokat” emleget, valójában *gyakorlati* tanácsokat ad a dráma színszerűsége érdekében. Feltételezi, hogy a szóban forgó dramaturgiai-poétikai fogalmakkal és jól ismert drámai illusztrációkkal olvasói tisztában vannak; műve tehát nem tudományos értekezés, de nem is esszé – legközelebb áll a személyes vallomáshoz.²⁴ Kivéve a klasszikus poétikákat, az olyan írások mint Vörösmartyé célszerűen épp ezt a módszert választották, mert egyben vitairatok, apológiák is voltak a színház létjogosultsága mellett.²⁵ Ez nem csökkenti elméleti értéküket és jellegüket, a gyakorlati korigényekkel való teljes számolás amúgy is illuzórikus elképzelés lett volna. Ezenfelül Vörösmarty nem tett különbséget a korábbi drámairodalom, illetve a korábbi szakirodalom egymásnak ellentmondó elemei között. Vörösmarty értelmezői szinte mind felfigyeltek arra, hogy a költő dramaturgiai elvei nem mindig egyeznek meg drámaírói gyakorlatával.²⁶

Vörösmarty a drámai műnem külső és belső jegyeinek sorrendjében fejtette ki mondanivalóját. Külső formai jegyeknek vette a dráma tárgyát, meséjét, szerkezetét és kidolgozását. Belső formai jegyek: a költői igazságszolgáltatás, a szereplők jellemzése, a jellemzés cselekményhez kapcsolódása és a dráma erkölcsi hatása.

A mű számos méltatása közül itt Gyulai Pálét emeljük ki. „Shakespeare felé is ő fordítja először az írók és a közönség figyelmét, s ami éppoly nevezetes, utat tör a tragikum eszméjének tisztázására megtámadva a tévedés nélküli erény szenvedtetését, s a nagy bűnök hőseinek minden emberi tisztább érzést vagy fényes és megdöbbentő tulajdonokat mellőző rajzát.”²⁷ Vörösmarty okfejtése valóban Shakespeare mély megértéséről tanúskodik – nemcsak Leartól, de III. Richárdtól is hiba lenne elvitatni egyfajta emberi nagyságot.²⁸

(3) A bevezetésben Vörösmarty jelzi a színjáték kettős célját (irodalmiság és színi hatás), és kifejti saját romantikus zsenielméletét. A klasszicizmus iránti vonzalma itt fékező erőként hat, a lángész esetében sem veti el a normákat. „A lángésznek szinte táplálatot kell vennie a kívülálló dolgokból, kora, nemzete, köre szelleméből.”²⁹ Ez egybecseng Hamlet híres fejtegetésével: a színjáték mutassa fel „az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát.”³⁰

Értekezése első részében (*A dráma általában*) Vörösmarty a hagyományos tükrözési elméletet kibővíti az Hugo-tól kölcsönzött kategóriával: „színházaink kicsi, *központosított* képmásai a roppant világnak.”³¹ Ugyanitt túl szigorú követelményt is megfogalmaz: „heverő jelenetek, milyen az érzelgés, pusztá elmélet, okoskodás, vagy céltalan, szükségtelen s hosszú elbeszélés, hibák, melyeket kerülni kell.”³² Ilyen hibákban gyakran elmarasztalták mind Vörösmartyt, mind Shakespeare-t. Később, mikor a kidolgozásról elmélkedik, maga enyhíti előbbi szigorát, mondván, ábrázolni kell „a szellemi mozgást, azon érzelmek, gondolatok küzdését, melyekből az elhatározás, s miből ismét a külső tett ered.”³³

²³ Uo. 301.

²⁴ Uo.

²⁵ Vö. HORVÁTH Iván (szerk.), *Francia és angol poétikák*, Szeged, 1975.

²⁶ Pl. TROMBITÁS Gyula, *Vörösmarty dramaturgiája* és RIEDL hasonló véleménye, idézi: Vty XIV. 305.

²⁷ Vty XIV. 305.

²⁸ Uo. 80–81.

²⁹ Uo. 7. 23–25.

³⁰ III. felv. 2. szín. Ford.: ARANY János.

³¹ Vty XIV. 9. 76–77. Kiemelés tőlem: Sz. Z.

³² Uo. 10. 113–116.

³³ Uo. 30. 864–868.

A második részben a dráma *tárgyválasztását* vizsgálja. A kiindulópontból, mely szerint „Shakespeare majd minden drámáinak tárgya vagy a történetekből, vagy regényből s balladákban van véve”,³⁴ Kőlcsey ez irányú tanácsait megszülvélve, arra a következtetésre jut, hogy a dráma legméltóbb témái a nemzeti múltból meríthetők. Föl kell léptetni „a harcaiban nagy haragú, honn szelíd Etelét... a honszerző Árpádot... a koránál századokkal bölcsőbb, józan Kálmánt; Zrínyieket és Hunyadiakat, a Garák konok fáját... az akaratos, de vitéz, bölcs, igazságos, méltán dicsőített Mátyást.”³⁵ Ugyanígy érdekli Shakespeare-t a nemzeti hajdankor: témáit nemcsak az ún. „angol” múltból (krónikás színművek), hanem a brit szigetek egész történelméből (pl. *Lear*; *Macbeth* stb.) merítette, sőt fölfigyelt az egyéb analógiás lehetőségekre (*Hamlet*; „római tárgyú drámák” stb.) is. Vörösmarty hangsúlyozza még az „örök témák” fontosságát (Biblia; Homérosz), és utal a shakespeare-i feldolgozások eredményeire. „Caesar és Brutus, s a nagyszerű Coriolán... mindig méltók a legkomolyabb bölcsőtől is megtekintetni, ha híven adatnak.”³⁶ Igazi romantikushoz és Shakespeare-követőhöz híven helyet kér a népregeknek és a mondáknak is.³⁷

Harmadszor a *drámai meséről* értekeznek. Schlegel érveire hasonlóan ellenzi a „hármasság” követelményét, csak a cselekmény (shakespeare-i) egységét kívánja. Itt ismét fellép egy nehezen megvalósítható, ideális igénnyel. „A fő érdek pedig tetemesen gyengül, ha a színműben két külön egészen szétágazó történet foglaltatik, vagy ha két főhős jelenik meg egymástól független cselekvények- s törekedésekkel.”³⁸ Később ismét enyhít: az epizódnak „szükségképpen kell a fő történet valamelyik ágához tartoznia s abból eredtnie lennie.”³⁹ De közvetlenül az előbb idézett rész után ellenpéldának hozza fel Shakespeare *A Midsummer Night's Dream* című művét, melyet ő *Nyárközépeji álom*-nak fordít, szó szerint értelmezve a címet. Itt a két szerelmespár kalandjai és Oberon és Titania kibékülése szövődnek egybe, s ez Vörösmarty szerint a Shakespeare szellemével bíró költőnek megbocsátható. Úgy tűnik, hogy jóllehet foglalkozott a magyarra fordítás tervével, ekkor még nem ismerte elég jól a művet. Szinte érthetetlen, hogy feledkezhetett meg a kézművesekről, különösen Zubolyról, aki Balga „világirodalmi rokona”. A *Szentivánéji álom* kapcsán szűkös a kifogás: „két külön kor emberei s mítosza zavartatott egybe”,⁴⁰ mert ha már kifogásnak szánja, tovább is mehetne. Legalább három kor mítosza és emberei „zavartatnak egybe”: görög mitológia és helyszín (Theseus és Hippolyta; Athén), germán mitológia és archetipikus helyszín (Oberon és Titania; erdő), valamint angol folklór (Puck-Robin Goodfellow, de Hobgoblin-germán is) és angol kézművesek (Bottom, Quince, Flute, Snug, Snout stb.). Badarság lenne – kiváltképp így utólag – filológiai pontosságot számon kérni Vörösmartytól, de megjegyezhető, hogy a precíz Arany János a fordítás közben mind-ezeket felderítette, és megemlíttette kísérő jegyzeteiben.

Műve negyedik részében Vörösmarty az *elrendezés* szabályairól beszél. A drámában is joggal tartja kötelezőnek Horatius „in medias res”-ét. A közelmúlt drámaelméleti kutatásai szintén utalnak az indító szituáció meghatározottságára és a dráma előtörténetének fontosságára.⁴¹ A dráma arányos elrendezéséről és szerkezeti előrehaladásáról szólva, a felvonásokra való felosztás kapcsán Shakespeare *Julius Caesar*-ját idézi.⁴² Okfejtése lényegében helyes, de meg kell jegyeznünk, hogy a felvonásokra való felosztás az *utókor* terméke – Shakespeare korában még nagyjából folyamatosan ment az előadás. Szó esik még a „meglepésekről”, melyekkel Shakespeare is gyakran él, különösen vígjátékaiban.

Az ötödik rész a *kidolgozásról* szól. Dicséri a legújabb francia darabokban az elbeszélést, mert „többnyire a felébresztett vagy fellázadt indulatok, szenvedélyek zajában mondatnak el a bele szánt

³⁴ Uo. 14. 258–259.

³⁵ Uo. 274–281.

³⁶ Uo. 15. 290–293.

³⁷ Uo. 295.

³⁸ Uo. 19. 458–463.

³⁹ Uo. 20. 503–505.

⁴⁰ Uo. 20. 483–484.

⁴¹ Vö. pl. BÉCSY Tamás, *A dráma modellek és a mai dráma*, Bp., 1974.

⁴² Vty XIV 25. 675–704.

dolgok. . . oly körülmények közt adják az elmondandókat elő, hol azok váratlanok, meglepők, gyakran megrendítőek s nevezetes elhatározó fordulatot adnak.”⁴³ A shakespeare-i monológok, elbeszélések, „aside”-ok sem „heverő jelenetek”, minden esetben utalnak a dráma korviszonyaira, a hős lelki konfliktusát, motivációját jelzik, vagy információt adnak a dráma előtörténetéről. (Például Hamlet monológjai, Prospero elbeszélése Mirandának a szigetre kerülés előtti eseményekről, Othello elbeszélése a velencei tanács előtt stb.) Vörösmarty itt is megfogalmaz olyan ideális követelményt, amelynek ellentmond pl. az általa később fordított *Lear király*. „Semmi undorító, szívlázító dolgokat nem kell színre hozni. . . miben vad kínzás van, p. o. szemkivájás, vagy más afféle hóhéri csonkítás, nyakszégés.”⁴⁴ E kívánság azonban több okból nem róható fel Vörösmartynak. Egyrészt máris a melodramák gyakorlata ellen tiltakozik; tézise horatiusi közvetítésű, arisztotelészi követelmény. Másrészt okfejtéséhez hozzátartozik, hogy e durvaságok szellemi megfelelői kerülendők leginkább. „Minden szilaj vadság magasb, erő, az emberileg szent érdekek összeütközése fenség nélkül, bántó és utálatos ha színre hozatik.”⁴⁵ A drámákban ajánlott nyelv és stílus kapcsán, A. W. Schlegelt követve, értő különbséget tesz a görög tragédia „pathosa” és az újkori dráma, jelesen Shakespeare között. Az utóbbinál „minden lényegesen különböző személy külön nyelvet beszél. . . egészen saját nyelvet beszél a szilaj, nyers Casca, mást a nemes Brutus, mást a nép.”⁴⁶ Ezután rövid dialektológiai értekezés következik. Nem értünk egyet az állítással, hogy ez itt „mellékvágány”, és Vörösmarty nyelvészti túlbuzgalmából ered.⁴⁷ A szerző ősi színháztörténeti hagyományra utal, amikor azt állítja, hogy a vidéki szóejtésnek lényeges szerepe lehet a vígjátékokban. A szokásostól való eltérés eleve a komikum egyik forrása.⁴⁸ Vörösmarty ideérti még az akcentusok egyéb válfajait is (a nem anyanyelvi beszélők hibái stb.). Az újkori poétikákban rendszerint találunk hasonló kitérőket, igaz, főleg verstani összefüggésekről. De amennyire a fonetika és a fonológia fontos alapokat ad a verstan számára, a dialektológia ugyanúgy segítheti a dramaturgiát. Karakterjellemzésnél a beszédstílus – „A stílus – az ember!” – egyik jellemzője az illető dialektusa. E rész végén jellegzetes példát kapunk arról, hogyan képes a shakespeare-i dramaturgia feloldani az irodalmiság és a színi hatás, az elméleti és a gyakorlati dramaturgia látszólagos dichotómiáját. Egyrészt fennáll az elméleti követelmény: „a drámának, mint a költészet egyik fő nemének, nyelvűl a verset kell elfogadnunk.”⁴⁹ De jelentkezik a gyakorlat is: „A dráma különösen, mely, kivált víg szerepeivel, legközelebb áll az élethez, leginkább Shakespeare példája után, visszautasíthatatlan jogot vitt ki magának a kötetlen beszédhez is. A könnyű társalkodási jelenetek, az aljasabb, de mégis szükséges drámai személyek beszédei, ma nagyrészt folyó beszédben adatnak, s ritkán íratik ily szerkezetű vígjáték versekben; mit talán mindaddig nem is gáncsolhatunk, míg nem találunk vers neme, mely a sima szájú conversatio könnyű bájainak, az aljasabb köznépi beszédek pongyolaságának megfelelő legyen.”⁵⁰ A megoldást is Shakespeare adja: „mint színház embere igen ismerte a dráma prosaibb oldalait, s csak ezeknél oldá fel magát a verseléstől: nála különben minden komolyabb vagy költőibb hely s jelenet még vígjátékban is verselve van.”⁵¹ Az ezután következő rövid gondolatsor a verses részekben alkalmazandó metrumokról ismét az újkori poétikák mentalitását idézi.⁵²

Értekezése befejező, hatodik részében Vörösmarty a „dráma belsejéről” szól. Bár a katarzis kategóriáját meg sem említi, a Lessing-féle értelmezés e műben található meg először, legalábbis a híres „szánalom és félelem” fogalom pár.⁵³ A shakespeare-i hatás és példatár e részben olyan gazdag, hogy

⁴³ Uo. 33. 957–959; 962–965.

⁴⁴ Uo. 34. 1006–1009.

⁴⁵ Uo. 1019–1027.

⁴⁶ Uo. 37. 1133–1134; 1140–1141.

⁴⁷ Uo. 303. Jegyzetek.

⁴⁸ Vö. BERGSON, Henri, *A nevetés*, Bp., 1971. *Passim*.

⁴⁹ Vty XIV. 45. 1416–1418.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 45–46. 1436–1446; 1449–1453.

⁵² Vö. HORVÁTH Iván i. m.

⁵³ Vty XIV. 49. 1564–1565.

idézhetnénk szinte a teljes szöveget. A tragédiaelmélet kapcsán példaként jelentkeznek: a *III. Richárd*, a *Coriolanus* és a *Macbeth*.⁵⁴ A vígjátékok elemzésénél előkerül a *Sok hüho semmiért* és az *Ahogy tetszik*.⁵⁵ A *Windsori víg nők* említésekor Vörösmarty mintha már a ma oly divatos „groteszk” kategóriáját is megelőlegezné: „magának a csupa dévajságból szerkesztett *Windsori nők* színműnek van komoly része, hol az ügyes és szerencsés Fenton mellett a pohos Falstaff s egész sereg bohó futnak tréfaversenyt hamis irányban, ál, rosszul látott célok után.”⁵⁶

Külön említést érdemel a *Love's Labour's Lost* tárgyalása. Megtévesztő az az állítás, hogy Vörösmarty *A felsült szerelmeseket* a „legtisztább” vígjátéknak nevezte, s mint a drámai műnem legsikerültebb példányát állította mintául kortársai elé.⁵⁷ Vörösmarty szándéka ezúttal inkább az *elméleti* illusztráció volt, és nem valószínű, hogy Shakespeare e korai, vitatható értékű művét előnyben részesítette volna a „sötét komédiákkal” és a románcokkal szemben. A „legtisztább” itt nem értékítélet, hanem csupán elméleti különbségtétel. Idézzük: „az ilyen művet lehet a legtisztább vígjátéknak mondani, milyenek magok nemében a tragédiák a komikumnak minden vegyítése nélkül.”⁵⁸

Számos helyen, ahol szöveg szerint nem áll Shakespeare-utalás, utólag, zárójelben, feltételezhetnénk jó néhányat. Például a tragédia értelmezések: „ha azt akarjuk, hogy az erény szenvedése boszorkodást ne gerjessen, rajta valami homálynak kell lenni, például: dacnak vagy túlságnak, mely mintegy maga ellen lázítja a sorsot és világot; vagy ha egészen rossz a drámai hős, kell fényes tulajdonainak lenniök.”⁵⁹ Az első esetre jó példa lenne Othello, a másodikra *III. Richárd* vagy *Macbeth*. Szemben Kotzebue vagy Kisfaludy Károly „érzelgéseivel”, Shakespeare vígjátékai „komoly részek” okán is követendőek, mert „a tragédia nyelvének s érzelmeinek bélyegét viselik.”⁶⁰

Többször – így a végkövetkeztetések között is – megállapítja Vörösmarty: „A dráma kicsinyben a cselekvő élet képe.”⁶¹ E tükör, Hamlet szerint, mutassa fel az erénynek önábrázatát, a gúnynak önnön képét. Amikor a dráma erkölcsi hatásáról beszél, Vörösmarty így fogalmaz: „Állíttassék elő bűn és erény magához méltólag s ez a legjobb erkölcsi tan, melyet színműtől várhatni.”⁶²

III.

(1) Vörösmarty dramaturgiai munkásságának másik területe színikritikusi tevékenysége volt, melyet közel négy évig szinte főhivatásként üzött.

Az Athenaeum 1837. aug. 6-iki számában közölte, hogy *Magyar Játékszíni Krónika* címmel új rovatot indít. 27-én jelent meg az első írás Vörösmarty tollából. Őt dramaturgiai képzettsége, drámaírói gyakorlata és a közbizalom egyaránt predesztinálták e feladatra, melyet Bajzával és Toldyval együtt látott el.

A bírálók főleg annak megítélésére szorítkoztak, volt-e a bemutatott műveknek színi hatása?⁶³ A dráma irodalmi értékeiről kevés szó esett, bár Vörösmartynál gyakran találunk ez irányú rövid fejtegetéseket. A színikritikák tartalmazták a mű legfontosabb adatait (cím, szerző, fordító, műfaj stb.), ezen túl főleg a színészi alakításokat elemezték. Vörösmarty az utóbbiak bírálatánál a drámai karakter motivációjából és szerkesztettségéből indult ki. Példaképpen idézzük Schiller *Haramiák* c. drámájának bemutatásakor írott bírálatából azt a részt, amely a túlzó színész játékára vonatkozik: „Komáromy

⁵⁴ Uo. 50: 1612; 51: 1650; 52: 1700.

⁵⁵ Uo. 55. 1812–1813.

⁵⁶ Uo. 55–56. 1814–1817.

⁵⁷ Uo. 293. Jegyzetek.

⁵⁸ Uo. 56. 1822–1825.

⁵⁹ Uo. 49. 1579–1584.

⁶⁰ Uo. 55. 1808–1809.

⁶¹ Uo. 48: 1530.

⁶² Uo. 59. 1955–1957.

⁶³ Vö. BAJZA nyilatkozatával: uo. 340.

ereje fölötti dolgot vállalt magára. Azon torzkép, melyet ő Moor Ferencben előállított, nem az, amit Schiller akart. Egy ily gonosznak nem elég púposnak s rútúnak, örökké szemhunyorogtatónak lennie; sőt mi óhajtottuk volna, hogy Komáromy magát kevésbé csinálja rútta, legalább púpiját ne fitogtassa éjjeli köntöse alól, ne hunyorogasson annyit, s ha sunyogva természetes is járnia, de legalább a lehetőség egyenesedjék fél kárörömben.”⁶⁴

Vörösmartynak itt olyan színésszel lehetett dolga, aki Hamlet szerint „a dühöncöt is túlozza, és Heródesebb Heródesnél.”⁶⁵ Javaslatát egyébként bizást megfogadhatja a III. Richárdot játszó színész is! Vörösmarty mindig ellenezte a „színfalhasogatást”. Ugyanitt írja: „Lear egypárszor sír, majd átkozódik, majd elcsendesedve tébolyodásához közelít: mi lenne mindezekből, ha örökké fájdalmas siránkozó hangon vagy ordítózással adatnának?”⁶⁶

A megfelelő műfordítások hiányában Shakespeare művei viszonylag ritkán kerültek a Magyar Színház műsorára. Vörösmarty rövid bírálatot írt a *Makrancos hölgy* (*Szelem mindent tehet*) bemutatójáról,⁶⁷ hosszabban szólt a *Velenői kalmárról*,⁶⁸ melynek fordítását gyatrának találta, s kiigazítani sürgette. Legmaradandóbb – egyben az egyik leghosszabb – kritikája a *Hamlet*-ről szól.⁶⁹ Az írás fő erénye a dán királyfi árnyalt lélekrajza, amely szinte apológiává nemesedik. Az értelmezés goethe-i indíttatása és a Hamlet állítólagos „vallásosságát” is számbavevő mentegetés arra utalnak, hogy ez esetben nem értett egyet kedvenc elméletíróival: Tieckkel és Schlegellel.⁷⁰ Itt is megszólal a gyakorló műfordító. A Kazinczy-féle fordítást Vajda Péter átdolgozta, de Vörösmarty ezzel sem volt teljesen elégedett. Talán ezért javasolja elhagyni a szívéhez feltehetőleg közel álló „sírásói elméskedéseket”.⁷¹

(2) Még ennél is vázlatosabban érinthetjük csak Vörösmarty műfordítói tevékenységét. A Magyar Tudós Társaság mindjárt megalakulása után számos intézkedést tett színjátszásunk fejlesztésére. Az 1831. május 2-án tartott ülésükön lefordítandó külföldi művek kijelölésére egy – Vörösmartyból, Toldyból és Döbrentéből álló – bizottságot jelöltek ki. A bizottság javaslatában a lefordítandó 70 színmű között Shakespeare 22(!) drámával szerepelt.⁷² Maga Vörösmarty teljes egészében lefordította a *Julius Caesart*, a *Lear királyt* és néhány jelenetet a *Rómeó és Júliából*. Tervezte még a *Vízkereszt* és a *Szentivánéji álom* fordítását, sőt – legalábbis egy adalék szerint⁷³ – ezeken kívül még a *Hamlet*-et és a *Macbeth*-et is. Ez utóbbi esetekben elképzelhető, hogy Vörösmarty, aki általában szívében viselte pályatársai érdekeit, végül maga mondott le róluk, mivel létezett már egy Kazinczy–Vajda Péter féle változat (*Hamlet*) és egy Döbrentei-fordítás (*Macbeth*).

Mészöly Dezső joggal hangsúlyozza a „magyar Lear csúcscinain Vörösmarty öregkori lírájával érintkező nagyszerűségét.”⁷⁴ A legshakespeare-ibb magyar versnek nevezi a *Gondolatok a könyvtárban*.⁷⁵ A shakespeare-i szellemmel való kapcsolat azonban Vörösmarty szinte teljes életpályájára

⁶⁴ Uo. 81. 82–91.

⁶⁵ III. felv. 2. szín, ford.: ARANY János.

⁶⁶ Vty XIV. 80. 53–56.

⁶⁷ Uo. 130.

⁶⁸ Uo. 237–239.

⁶⁹ Uo. 223–230.

⁷⁰ Vö. az említett Vörösmarty-alapforrásokkal: TIECK, L. és SCHLEGEL, A. W.

⁷¹ Vty XIV. 228. 174–176.

⁷² Uo. 290–292.

⁷³ Petőfi 1848. febr. 10-én datált levelében írja Arany: „Shakespearet erősen fordítjuk Vörösmartyval. . . Én „Coriolan”-on kívül még okvetlenül lefordítom „Romeo”-t, „Othello”-t, „III. Richárd”-ot, „Athenei Timon”-t s talán „IV. Henrik”-et és a „Téli regé”-t. Vörösmarty „Lear”-en kívül „Macbeth”-et, „Hamlet”-et, „Violá”-t, a „Nyáréji álmot” s még nem tudom mit.” (*Arany János Levelezése*, Bp. 1888, I. 134–135.) Petőfi jelzi, hogy Aranyra is számítanak, a címlapterv: *Shakespeare Összes Színművei*, fordítják Arany, Petőfi és Vörösmarty. Petőfi *Coriolanus*-fordításának eszméjét Vörösmarty is sugallhatta, mivel ő már az *Elméleti töredékek*-ben említette, tehát ismerte e darabot.

⁷⁴ MÉSZÖLY Dezső, *Shakespeare új tükörben*, Bp. 1972. 71.

⁷⁵ Uo. 26.

jellemző. A *Julius Caesar* és a *Lear király* sötét tónusai érett kora óta foglalkoztatták Vörösmartyt. A fordítani tervezett vígjátékok sem csak „szívidítók”; a *Vízkereszt* a „sötét komédiák” közé tartozik, és a *Szentivánéji álom*ról a közelmúlt kutatásai derítették ki, hogy az alkalmi jelleg, a dévaj hangulat és a harsány színek mellett palettáján a komorabb-groteszk színek is jelentősek.⁷⁶

IV.

(1) Mielőtt a *Csongor és Tünde*vel illusztrálnánk Shakespeare hatását Vörösmarty „gyakorlati” dramaturgiájára, Horváth János megállapításai nyomán⁷⁷ összegzünk néhány elvi shakespeare-i hatást Vörösmarty drámai életművében. Ismert a kapcsolat, amely Vörösmarty történeti drámáit Shakespeare „krónikás színjátékaihoz”, a *Vérnászt* és a *Marót bánt* a „nagy tragédiákhoz”, a *Csongor és Tündét* és a *Fátyol titkait* az „érett komédiákhoz” fűzi. Horváth János megfigyeléseit egyetlen saját szemponttal kívánjuk bővíteni. Az általa fordulópontnak tekintett *Csongor és Tünde* előtt és után egyaránt találunk olyan „shakespeare-i” módszereket Vörösmarty drámáiban, melyeket más típusú dramaturgiák képviselői hajlamosak megróni mindkettejükénél. Az egyik ezek közül az ún. „tévedések vígjátéka” (illetve tragédiája), ahol a véletlennek túl nagy szerepe van. A kategória névadója Shakespeare-nél: *The Comedy of Errors*, de a *Rómeó és Júliát* is ide sorolják. Vörösmartynál hasonló a *Tatárjárás után történt eset*, a *Hábadör*, de még az 1840-ben írott *Az áldozat* is. A másik gondot, amelyre már a kortárs Stettner György is fölfigyelt, a „szcénák hirtelen változásai” okozzák. Tudjuk, hogy Shakespeare szinte mindegyik művét illették e váddal. Vörösmartynál jellemző ez a *Salamon királyra* és mindkét tervezett történelmi trilógiájára (Zsigmond- és Hunyadi-trilógia). Viszont általában dicsérik mindkettejükénél a verbő népi alakokat, és azok prózában való beszéltetését. Elég itt a megfelelő Vörösmarty-műveket idéznünk: *Az elbúsult deák*; *Kont* (szolgája Csóka); *Vérnász* (Lucza és Kuvik); *Kinckeresők* stb. A lírai-filozófiai motívumok rokonságára szép példákkal szolgál a *Marót bán* (vö. pl. Marót erdei monológját Jaques-éval az *Ahogy tetszik*-ben). Arra, amit Horváth János a két szerző kapcsán az „ihlet polifóniájának” nevez, a legjobb példákat a hagyományosan párhuzamba állított művek adják: Shakespeare-től *A vihar* és a *Szentivánéji álom*, Vörösmartytól a *Csongor és Tünde*. Mindkét költőnél fölfedezhetjük az indíttatás Szauder József által megfogalmazott hármas kritériumát: a válságos közélet, az emberiség egyetemes kérdései és egyéni problémák ihletik a felnőtteknek való mesét.⁷⁸

(2) A *Csongor és Tünde*ben jelentkező shakespeare-i hatások elemzése előtt összegezzük megközelítési szempontjainkat, idézve néhány idevágó megállapítást.⁷⁹

Martinkó András hasznosnak találja Vörösmarty vizsgálatánál a „kétpólusú strukturáló elvet”, maga ezt a „földi menny” ambivalens kategóriájával kívánja elérni.⁸⁰ Elképzelései a különböző megközelítési módok ellenére is összecsengenek mindazokéval, akik fölismernek vélik az „égi és földi szerelem” problematikát. Ezek közül különösen fontos Bécsy Tamás koncepciója: a *Csongor és Tünde* két világszint drámája.⁸¹ Erre utal a cím és az indító szituáció: *Csongor Tündérhonba*, *Tünde a földre vágyik*. A romantika ezt az elvágyódást és a teljesség keresését a reneszánsz bizonyos áramlataitól is örökölte. Az angol irodalom különösen gazdag ebben, hiszen ez ott nemcsak donne-i és shakespeare-i probléma, hanem végigvonul a korábbi, egyszerre Petrarca-ihletésű és Petrarca-ellenes szonettciklusokon, és az elképzelés neoplatonikus jellege miatt más hangvételű nagy reneszánsz költők más típusú

⁷⁶ Vö. pl. KOTT, Jan, *Kortársunk Shakespeare* (ford.: KERÉNYI Grácia), Bp. 1970. 249–276.

⁷⁷ HORVÁTH János, *Vörösmarty drámái*, Bp., 1969.

⁷⁸ SZAUDER József, *Csongor és Tünde*, In: *A romantika útján*, Bp. 1961. 326.

⁷⁹ Az idézetek a *Ragyognak tettei*... i. m. (vö. 5. sz. jegyzetpont, szerk.: HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László), forrásból származnak.

⁸⁰ I. m. 26.

⁸¹ Uo. 150.

alkotásaiban (pl. Spenser: *Fowre Hymnes*) is ihlető. Öröklí az angol romantika, és áthagyományozódik – persze más utakon is – az európai romantikába.

Két (vagy több) világszint drámája *A vihar* és a *Szentivánéji álom* is, de azok statikus-archetipikus helyszínekhez kötődnek, míg a *Csongor és Tünde* kapcsán Szegedy-Maszák Mihály helyesen hívja fel a figyelmet Csongor „zarándokútjára” és a fausti problémakörre.⁸² Utóbbi meglétére már utalt Babits Mihály, Szerb Antal és utóbb Turóczi-Trostler József.⁸³

A *Csongor és Tünde* két nyilvánvaló szintjének azonosítása után is fennáll a kérdés: hová soroljuk az „Éj”-t? A mű értelmezői általában a bipolarizáció és a triádok között ingadoznak, amikor fogalmilag próbálják megközelíteni a drámai költemény filozófiai tartalmát. Babits megfogalmazását („szerelem az éjben”) könnyen elfogadhatjuk, ha nem kötjük magunkat értékhierarchiához: a szerelem tehát nem az éj fölött, hanem az éjben is győzedelmeskedik. Az Éj így a Megnevezhetetlen megfelelőjé válik. A szerelem győzelme végül is romantikus egyszerűsítés, percnyi diadal, és nem oldja meg a romantikus sóvárgás örök problémáját. Szörényi László pontosan fogalmaz: „Az Éj, a Semmi lakóhelye. . . egy másik világnak, a szintén pusztulásra született, de az idő – legalább percnyi – megállítása egyedül alkalmas szerelemének is szülője.”⁸⁴

(3) Amennyire ismeretes a *Csongor és Tündének* az Árgirus széphistóriával való kapcsolata, olyannyira szokás (már Gyulai óta) hivatkozni a *Szentivánéji álomra* és *A Viharra* mint ihlető forrásokra. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e drámáknak inkább szellemiségei, semmint konkrét motívumai hatottak a Vörösmarty-műre. Csongort csak igen elvontan asszociálhatjuk Prosperóval, amennyiben mindketten a lét lényegi kérdéseire keresnek választ. Csak mert mindkettő „ifjú vitéz”, nem hozhatjuk össze Ferdinandot és Csongort, mint ahogy a *Szentivánéji álom* fiatal párjai is csak formailag rokonai Csongornak és Tündének. Főleg Balgát szokták rokonítani vagy Zubollyal, vagy Calibannal, és az ördögfiakat a dévaj Puckkal. A „nyugatosok” azonban – Babits nyomán – Balgát inkább Sancho Pansával rokonítják, utalva ezzel az „ideákat kergető gazda” és a „vaskos realitást képviselő szolga” archetipikus párosára. Balga karakterének formálásában közrejátszott még a spanyol dráma (Calderón, Moreto) hatása is. A látszólagos rímélések tehát – még ha maguktól értetődőnek is látszanak, mint Sycorax – Mirigy esetében, – kevés eredménnyel kecsegtetnek. Többre megyünk itt is az affinitáskereséssel. A folklórelemek tudatos használata – főleg a meselények „praktikái”, varázseszközei, különtörvényű világuk és hatásuk a halandókra – a *Csongor és Tündét* (technikai szinten) inkább rokonítják a *Szentivánéji álommal*. A mélyebb szellemiség szintjén viszont *A vihar* a közelebbi rokon. A problémarendszerek finalitása, a parabola-igény mindkét drámánál markáns. *A vihar* statikus helyszínére is megidéződnek az emberi útkeresés típusos képviselői. Prospero így nemcsak Csongorral asszociálható, hanem bizvást nevezhető „hajdani Fejedelemnek” és „jelenlegi Tudósnak”. De ott van a jelenlegi Fejedeleme is (Alonso), és Prosperon kívül még másik „tudós” is van: az utópizáló Gonzalo. A Kalmár korlátozottsága clownfigurákban jelentkezik (Stephano, Trinculo). Mindkét dráma „megoldása” ambivalens – utat hagy a szabad értelmezésnek.

Szellemtestvérségük bizonyítéka, hogy a grandiózus problémák kibontásakor mindkét költő úgy véli, hogy a „létezés láncolatából” nem elég csak a fellejjárókat megidézniük, hanem a másik véglet, a földszagú, vaskos realitás képviselői is szükségesek. Horváth János szinte megdöbben értelmzése modernségével: (Balgá) „jelenléte Csongor mellett érzetű Csongornak bizonyos fokig irreális, nem átlagos jellegű, oda nem valóságával folyvást emlékeztet rá, hogy ez csak „mese”. . . egyik legélénkebb ösztönző arra, hogy jelentést keressünk a mesében. . . egyik legnagyobb költői merészsége Vörösmarty-nak e groteszk alak együtt járatása Csongorral. . . Vörösmarty felfogását tehát nem egy személy (Csongor) képviseli a darabban! *Tündés ez az emberi dolgokon*. . . De saját álláspontja a paródia is: a

⁸² Uo. 336.

⁸³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar költészet Európa előtt* (A *Csongor és Tünde* német fordításához), *Magyar irodalom – Világirodalom*, II., Bp. 1961.

⁸⁴ *Ragyognak tettei*. . . i. m. 32.

groteszk valóság közvetlen szomszédosítása az ideállal.”⁸⁵ Nemcsak Shakespeare drámáinak, hanem egész költészetének világára is némileg rimel Horváth Vörösmarty-megközelítése: „Az egész világkép pedig a mulandóság, halandóság borongós tudatával van átitatva: az idő, az Éj az úr mindenek felett.”⁸⁶ Az út a mágusi tűnődéshez az emberi dolgokon Shakespeare-nél is tündérvölgyeken és délszigeteken át vezet.

V.

Tanulságos két színháztörténeti utalás egybevetése a XX. és XIX. századból. Taxner Ernő írja, hogy Brook *Szentivánéji álom*-rendezése divatba hozta a *Csongor és Tündét*.⁸⁷ Paulay Ede pedig így nyilatkozik: „sorban látta közönségünk a *Szentivánéji álmat*, a *Téli regét*, a *Vihart*; megbarátkozott oly színművekkel, melyekben tündérek, nemtők, jó és rossz szellemek vegyülnek az emberek cselekvényeibe.”⁸⁸ A *Csongor és Tünde* ezáltal népszerűbbé vált – következett Paulay. Tehát Shakespeare művei segítettek megértetni Vörösmartyét. A viszonylat megfordítható: Vörösmarty is segíthet megértetni Shakespeare-t. Ha valaki kevésbé járatos az Erzsébet-kor történelmi útvesztőiben, irodalmi-színházi civakodásaiban, ha Avon Bárdját csak egy homályos körvonalú Parnasszuson tudja elképzelni, de pontosabb képre vágyik, bizvást felidézheti hasonlatképpen a magyar költőfejedelem alakját. Mindkét kor közízlésében „félített gyermek” a költészet, bár némelyek számára pokoli dumaszó vagy dekadens lantolás; színpadra vitele némi engedmény a durvább zenének, de néptribuni elhivatottságra is utal: a költészet közlésének igényét, a *nemzetiesedés*ben fontos szerepét jelzi. Hogy e két költő nemcsak poézisében idézte meg a tündéreket és a halandókat, hanem színre is állította őket – vállalva minden ódiomot – arra az affinitásra utal, amely korszakos irodalmi ízlésirányokon túl arra készíti az alkotót, hogy legszentebb kínjairól ne csak a „vájtfülűek”, hanem az „ezerfejű cézár” előtt is beszámoljon. Egyfajta költészet lehet csak a kiválasztottak dolga, de a társadalmiasult költészet *összhatékonyságával* méretik. Mindkét korban „nemzeti színjáték” születik, az elkésett indulások tanulságai egyetemesek: az analógiák a nemzeti kultúrtörténet csomópontjai. Szinte önmaguk ellenére, magányuk búvköréből kitörve, a két költő részt vállal a legdemokratikusabb művészeti ág, a színház megteremtésében. Tudják, hogy a páholyban ülők és az állóhely népének véleménye egyaránt mérvadó: elbűvölni, izgalmat kelteni és tanítani is akarnak.

A shakespeare-i hatás Vörösmarty dramaturgiájában direkt és indirekt módon is jelentkezik. Nem vehető azonban egyetlen vagy fő eredőnek. A „tündérezés” nemcsak Shakespeare-ből és az európai nagyromantikából eredeztethető, hanem fontos a német „tündérboházatok” (Zauberposse) hatása. A *Csongor és Tünde* – Szauder értelmezésében – nemcsak shakespeare-i vagy fausti asszociációkat kelt, hanem nagycsaládban van Mozart *Varázsfuvolájával* és Weber *Oberonjával*.⁸⁹ Viszont bizonyos Shakespeare művek zenés adaptációikban sem veszítették el eredeti, „románc” jellegüket. Egy shakespeare-i szöveggönyvön alapuló, sikeres opera vagy musical igazolhatja Wagner Gesamtkunst-konceptiójának jogosultságát, vagy megidézi a reneszánsz azon boldog koegzisztenciáját, amikor költészet, zene és színház egyenrangú alkotótársak voltak. Ilyen – megzenésítési – lehetőségek Vörösmarty egyes drámáinál is fennállhatnak,⁹⁰ és nem megvetendő a popularitás, amelyhez ezáltal juthatnak. Egy

⁸⁵ HORVÁTH János, i. m. 90–91. Kiemelések tőlem: Sz. Z.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *Ragyognak tettei*. . . i. m. 187.

⁸⁸ Idézi Staud Géza, uo. 221.

⁸⁹ SZAUDER József, i. m. 326.

⁹⁰ A „legshakespeare-ibb” Vörösmarty drámákra figyelt fel GÖRGEY Gábor, (*A fátyol titkai; Csongor és Tünde*) – így született a közelmúlt sikeres musical-jei a *Handabasa* és *A fiú és a tündér*. Az eredeti művekhez való viszonyulásuk és adaptív irodalmi értékük vitatéma, de bizonyos, hogy ezek által Vörösmarty olyan közönséghez is eljutott, akik másként nemigen figyeltek volna föl rá.

formahű és fantáziadús *Csongor és Tünde*-előadás megalkotásakor célszerű olyan értelmezést és színpadtechnikát követni, amely éppen az említett Shakespeare-műveken is iskolázódhatott. Megfelelő kísérőzene, rendezői találékonyság és színészi akrobatika ugyanúgy segíthetik a *Csongor és Tünde* előadását, amint a *Szentivánéji álom* Brook-féle interpretációjában történt. Ihletésért persze egyéb forrásokhoz is lehet és kell fordulni: sokat segíthet az Árgirus-históriák és a rokon motívumok (pl. „Rózsa és Ibolya”) ismerete. A közönségsiker nem ártana Vörösmarty költészetének, ha nem is lehet annak egyetlen lényegi mutatója. Óhajtjuk azonban Vörösmarty-képünk megújulását. A köztudatunkban joggal kiemelt Petőfi–Arany páros mellé remélhetőleg „felnövesztjük” Vörösmartyt is. Ők hárman tervezték a teljes Shakespeare-életmű magyarra fordítását.

Zoltán Szilassy

SHAKESPEAREAN INFLUENCES IN VÖRÖSMARTY'S DRAMATURGY

It is a thoroughly researched and therefore, a well-established fact in the comparative history of Hungarian literature that the early 19th century romantic „poet laureate”, dramatist, theatre-critic and Shakespeare-translator M. Vörösmarty (1800–1855) must have been influenced by Shakespeare's dramaturgical *practice* as interpreted by European romantic *theorists*. Less researched is the question, whether he owed most of this impact to the then, more or less, dominating influx of German romantic theories (Lessing, Tieck, the Schlegel brothers etc.) and Shakespeare-translations, or he had a relative command of the „original” English texts and comments contemporary and posterior.

In the light of 20th century investigations of the ever-existing correlative problems of drama – as a literary genre – and theatre – as a vehicle and also an indigenous form of arts – the author (Senior Lecturer in English of Debrecen Univ.) tries to reevaluate the problem. In Part 1. of his study he hints at the affinity of Romanticism to the High Renaissance, with regard to the *continuity* of cultural history and to the *national* qualities of the two great trends distant in time. In Part 2. he gives a „close reading” to V.'s most relevant theoretical work, commenting on the loci with Shakespearean impacts direct or indirect. In Part 3. there is a brief survey of V.'s theatre criticism of Shakespeare's dramas produced in Budapest then and V.'s own Shakespeare-translations (*Julius Caesar*; *King Lear*). In Part 4. he offers a partial analysis of the main work in question: *Csongor and Tünde*. Apart from the obvious influence of the *Zauberposse* and the Faustian legends, the neo-Platonic heritage as re-interpreted by the greatest English „poeta natus” plays a no less important role. Part 5. concludes the study with a few observations of theatre-sociology: there seems to be another correlation between the Brook–Kott interpretation of *A Midsummer Night's Dream* and *The Tempest* and the later Hungarian productions (musicalized and mimed) of V.'s play: *Csongor and Tünde* (Earthly Prince and Fairy Queen).

OKTÓBRIZMUS VAGY BOLSEVIZMUS?

Gábor Andor és Jászi Oszkár polémiája

És itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint. Ez a címe Gábor Andor Bécsben, évszám nélkül kiadott könyvecskéjének, mely két Jászi-írást és Gábor Andor vitacikkeit tartalmazza. A 160 oldalas könyv ritkaság, az Országos Széchényi Könyvtár állományából is hiányzik. Majdnem teljesen azonos szövege azonban elolvasható Gábor Andor *Bécsi levelek* című 1950-ben Budapesten megjelent publicisztikai gyűjteményében és az író halála után 1959-ben kiadott *Véres augusztus* című kötetben. Az 1950-es gyűjtemény közli még Gábor Andornak Jászi Oszkár ellen írott három, a kilenc évvel későbbi pedig négy további vitacikkét is.

A vitával érdemben senki sem foglalkozott, mindössze Németh Andornak a könyv megjelenése után Az Emberben írt gúnyos pamfletjét ismerjük.¹ Az 1950-es kötetről, mint maga Gábor Andor panaszkolja, a sajtó egy sort sem írt, „... minthogyha központi figyelmeztetést kapott volna.”²

Maga a Gábor Andor-irodalom – a halála óta eltelt évtizedekben is – meglehetősen vérszegény. Diószegi András, aki legtöbbet tett az író nehezen hozzáférhető periodikumokban rejtő műveinek kiadásáért s 1966-ban kismonográfiát is írt Gábor Andorról, betegsége majd korai halála miatt nem tudta befejezni e munkát.

Valamivel jobban járt a vitapartner, Jászi Oszkár. Fukász György 1960-as Jászi-tanulmánya³ s a körülötte kibontakozó vita, a centenáriumi méltatások, majd – újabb öt év elmúltával – az E. Fehér Pál Élet és Irodalom-beli Jászi-ébresztése kapcsán ismét felgyűrűző érdeklődés figyelmeztet a teljes Jászi-életművel való kritikai megbirkózás immár elodázhatatlan feladatára.⁴

Tanulmányunk Gábor Andor és Jászi Oszkár ideológiai-politikai nézeteinek szembeállításával, úgy véljük, hozzájárul mindkét író, illetve politológus húszas évekbeli arculatának pontosabb megrajzolásához.

¹ NÉMETH Andor, *Egy kis gödöt, egy kis gödöt. És itt jön Jászi, aki megeszi Marxot és Lenint.* Az Ember (Wien) [A továbbiakban: EJ], 1924. jan. 27. 7.

² In: DIÓSZEGI András, *Gábor Andor*. Bp. 1966. 177.

³ FUKÁSZ György, *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata*. Bp. 1960. Vö. VARGA József, *Vita Jászi Oszkárrol*. Új 1961/7. 658–663., KERÉKGYÁRTÓ Elemér, *Hagyomány és haladás*. (Vita Jászi Oszkár értékeléséről) Új, 1961/9. 843–848. Fukász György könyvéhez kapcsolódik a következő kései hozzászólás is: VERES András, *Jászi Oszkár 1919 előtti ideológiájának megítéléséhez*. ItK, 1975. 623–636.

⁴ E. FEHÉR Pál, *Nota bene*. ÉI, 1980. márc. 8. 6. Vö. VEZÉR Erzsébet, *Jászi életrajza*. I. h. 1980. márc. 22. 2., VAMOS Imre, *Jászi Oszkár ébresztése*. I. h. 1980. ápr. 16. 2., VEZÉR Erzsébet, *Jászi Oszkár ébredése*. I. h. 1980. ápr. 26. 2., LITVÁN György, „Tragikai vétség” – avagy időszerűtlen program? Jászi Oszkár és a „kisantant-orientáció”. I. h. 1980. máj. 3. 5., SZÁRAZ György, *Válasz Litván Györgynek*. Uo. 5–6.

1. Az emigráció első éve

Jászi Oszkár 1919. május elsején hagyta el a proletárdiktatúra Magyarországot és Bécsbe emigrált.⁵ Mestere, vezére, októbrista ábrándjainak megtestesítője, Károlyi Mihály csak két hónappal később, július 5-én lépte át az osztrák határt, majd hamarosan Prágába költözött.⁶ Jászi Oszkár – és ebben nem csak a proletárforradalomban kommunistává váló Gábor Andortól különbözött – élete végéig megmaradt a polgári radikalizmus, és az általa elképzelt, a volt Osztrák–Magyar Monarchia népeit szövetségbe vonó dunai konföderációs eszme hirdetőjének. Jászi az emigrációban emberileg közel került Károlyihoz, de nem tudta követni Mestere közeledését a szocializmus eszméihez. Igen jellemző, hogy Károlyi volt az, aki 1919. szeptember 24-én felszólította Jászit: lépjenek be a szociáldemokrata pártba.⁷

Jászi Oszkár bécsi emigrációja első évében emlékiratain dolgozott és többször is meglátogatta a csehszlovákiai azilumban élő Károlyi Mihályt. Így 1920 januárjában Jászi és Károlyi egy, a magyar fehérterrort leplező memorandumon dolgoztak, melybe Jászi bele akarta venni a bolsevizmus elítélését is! Károlyi, aki már nem volt „károlyista”, elutasította barátja javaslatát.⁸ Jászi az 1920 tavaszára kiéleződő politikai nézetkülönbség dacára önzetlenül kitarzott a legtöbb konjunktúra-októbrista által ekkor már megtagadott Károlyi mellett. „Jászi kitarása valóban önzetlen volt egyéni érdekeit tekintve – olvassuk Hajdu Tibor Károlyi-monográfiájában –: neki nem volt haszna Károlyi-ból, inkább a magáét áldozta, a szükséges utazgatások költségét, pénzt érő sok-sok idejét. Mint politikusnak igenis voltak céljai Károlyival. A remélt új Októberhez az ő romantikusból legendássá nőtt, karizmatikus alakjára volt szükség, földosztást, köztársaságot, békét és demokráciát jelentő nevére. Jászi az emigrációban mindvégig megmaradt Október ébresztőjének. Ragaszkodott azokhoz a célokhoz, melyekért két évtizeden át az első sorban harcolt; nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy ha már 1919 márciusában a szocialista forradalom vagy ellenforradalom alternatívája vált a magyar sors alapkérdésévé – a nemzeti kérdés mellett –, 1919 után egyre irreálisabb, távolibb lett egy harmadik út lehetősége. Ha Károlyi egyszerre vállalta Októbert és Márciust – bár a mindenkori körülmények szerint eltérő hangsúllyal –, Jászi azt akarta elérni, s remélte is a prágai kudarc után [a Tanácsköztársaság bukása után rövid ideig úgy tűnt: Károlyi tagja lehet egy hívei által vezetett *köztársasági* kormánynak! – T. J.], hogy Károlyi feledve Márciust maradjon meg Október vezérének.”⁹

Jászi Oszkár, nagyrészt személyes hatásának és nagy aktivitásának köszönhetően néhány évre ismét októbristát formált vezéréből. Ezzel az eszmeáramlattal és leghatásosabb képviselőjével, Jászi Oszkárral viaskodott 1921–1924 között a kommunista Gábor Andor.

Gábor Andor, aki a proletárdiktatúra bukása után börtönbe került – de a kínzásoktól megmenekült –, némi szünet és esetleg látványos bűnbánó „fordulat” után folytathatta volna a könnyű műfajban oly sikeres korábbi munkásságát. Nem így történt. 1920 január 20-án, fél éves szünet után elégikus költeménnyel jelentkezett a Népszavában – *Kályha mellett* –, majd kommunista meggyőződését követve Bécsbe utazott, hogy onnan harcoljon verseivel és rendkívül hatásos, korábbi műfajai legjobb erőit megőrző szellemes publicisztikájával.¹⁰ (Negyedszázadig névvel jelzett írása nem jelent meg többé a magyarországi sajtóban.) A költeményt megdicsérte az ekkor még szociáldemokrata Göndör Ferenc *Az Emberben*, melyet Bécsben is kiadott.¹¹ Meglehet, éppen a dicséret hatására adta

⁵ JÁSZI Oszkár, *Magyar kálvária, magyar föltámadás*. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. [Wien] 1920. 110.

⁶ HAJDU Tibor, *Károlyi Mihály*. Politikai életrajz. Bp. 1978. 343.

⁷ I. m. 345.

⁸ I. m. 350.

⁹ I. m. 358.

¹⁰ GÁBOR Andor, *Utazás a Dunán*. Új Előre (New York) [A továbbiakban: UE], 1922. május 1. (Diószegi András i. m. 45. lapján azt állítja, hogy Gábor Andor már 1919. decemberében Bécsbe utazott. Magunk inkább Gábor Andor emlékezését fogadjuk el.)

¹¹ [GÖNDÖR Ferenc], *Gellért Oszkár és Gábor Andor*. E 1920. jan. 24. 24.

Gábor Andor első emigrációs írását Göndör Ferenc hetilapjának.¹² Néhány nap múlva a *Bécsi Magyar Ujság*ban is felbukkant Gábor Andor neve,¹³ aki ezután pár hónapig mindkét lap megbecsült munkatársa lett. Göndör Ferenc, a tehetséges, bár eszközeiben nem válogató szerkesztő azonban szerette volna elhódítani a Bécsi Magyar Ujság olvasóit – tehát: vásárlóit – és ennek érdekében a denunciaciótól sem riadt vissza.¹⁴ A bulvárlapok jólismert fogásával lelkendezve közölte, hogy *Horthyék megvásárolták a Bécsi Magyar Ujságot*.¹⁵ Valóban ez a veszély fenyegette a lapot, de a szerkesztőség Göndör „leleplezésével” egyidőben nyilatkozatban közölte olvasóival, hogy a tulajdonos-változás nem érinti a lap irányvonalát. Göndör azonban nem hagyta ennyiben a *Bécsi Magyar Ujság* ügyét, és továbbra is „védte” a Bécsi Magyarot.¹⁶ A szerkesztőség nevében Gábor Andor válaszolt; a Gábor–Göndör sajtópárbaj részletes ismertetése azonban nem tartozik témánkhoz.¹⁷

Gábor Andor 1920. február 28-án lett a Bécsi Magyar Ujság munkatársa. Június 30-án ugyancsak Bécsben megjelent a *Proletár*, a Magyar Kommunista Párt hetilapja. Gábor Andor már a lap első számába gúnyos publicistikát írt – *Hány millió?* – Robogó Máté álnéven, verseit azonban a saját neve alatt közölte.¹⁸ Álnévét ujongva leplezte le Göndör Ferenc az említett vita során. Gábor Andor, úgy is mint Robogó Máté, továbbra is munkatársa maradt – elméleti tanulmányaival és vitacikkeivel – a *Proletárnak*, majd a belső viták idején a párt landlerista szárnyához csatlakozva a Bécsben ismét kiadott *Vörös Ujságnak*, sőt a *Röpiratoknak* is. Fehérterror-ellenes cikkeit – mindaddig, míg erre lehetősége volt – minden bizonnyal pártmegbízásból írta továbbra is a Bécsi Magyar Ujságba.

2. Kompromisszum Gábor Andor és Jászi Oszkár között

Amikor 1920. őszén Jászi Oszkár első írásai megjelentek a Bécsi Magyar Ujságban, Gábor Andor már a napilap megbecsült főmunkatársa volt. Október 10-én a Bécsi Magyar Ujság közölte Jászi Oszkár nyilatkozatát megjelenés előtt álló emlékiratairól. Ugyanebben a számban, ugyanazon az oldalon találjuk az i. l. szignóval jelzett *Ady Endre galileistái* című glosszát, melyet valószínűleg Gábor Andor írt.¹⁹ Ha feltevésünk nem csal, Gábor Andor elsőként köszöntötte a lap nevében a Galilei-kör hajdani vezetőjét. Az író és a politikus ekkor még fej fej mellett haladt – legalábbis a Bécsi Magyar Ujság hasábjain. A lap által alapított Bécsi Magyar Kiadó egyidőben jelentette meg Gábor Andor első emigrációs kötetét – *Az én hazám* – és Jászi Oszkár memoárjait. Gábor Andor könyvét október 28-án ismertetette a Philobiblos álnéven író Kőhalmi Béla, Jászi Oszkárét pedig három nappal később Rédei József. (Mindkét bíráló természetesen meleg együttérzéssel üdvözölte a lap által kiadott könyveket.)

¹² GÁBOR Andor, *A közgazdaság Jókai Mórja vagy Móric, szállj le a bakról*. E 1920. febr. 14. 13–16.

¹³ GÁBOR Andor, *Ki ír?* Bécsi Magyar Ujság [A továbbiakban: BMU] 1920. febr. 28.

¹⁴ Az emigráció legfontosabb napilapjának rövid történetét l. MARKOVITS Györgyi, *A Bécsi Magyar Ujság 1919–1923*. MKSZ 1977/3. 257–269.

¹⁵ E 1920. júl. 18. 9–10.

¹⁶ E 1920. júl. 25. 7–11.

¹⁷ L. még: GÖNDÖR Ferenc, *Gábor*. E 1920. aug. 1. 5–11.; GÁBOR Andor, *Tristia*. BMU 1920. aug. 1.; GÖNDÖR Ferenc, *Pergőtűzben*. E 1920. aug. 8. 1–12.; LAZAR Jenő–GÁBOR Andor–BARNA Sándor, *Nyilatkozat*. BMU 1920. aug. 25.; stb., stb.

¹⁸ Saját neve alatt jelent meg Tiszt urak c. költeménye a *Proletárban* [A továbbiakban: P] 1920. július 15-én, tehát a Gábor–Göndör vita kezdete előtt.

¹⁹ Feltételezésünk szerint Gábor Andor írta 1920. őszén az i. l. szignójú glosszákat a BMU-ban. A cikkek stílusfordulatai megegyeznek Gábor Andor gúnyos hangnemével. Egy esetben – A nagy hatalom. BMU 1920. nov. 3. – szinte szó szerint megismétli Stocker című riportját a fehérterror vészbírájáról, melyet Az Ember 1920. március 20-i számában jelentetett meg először. (Az i. l. nem rejtheti Zilahi László nevét, aki csak 1921. március 24-én lett a BMU munkatársa. Zilahi László száraz stílusa könnyen megkülönböztethető Gábor Andorétól.)

Jászi Oszkár jelentkezéseig a Bécsi Magyar Ujság legnagyobb „neve” Gábor Andor volt. 1920 őszétől – bár írásai száma még nem csökkent – fokozatosan megkezdődött háttérbe szorulása. Gábor és Jászi között antagonisztikus ellentétet képezett Jászi antibolsevizmusa, melyet a Bécsi Magyar Ujságban se leplezett sokáig. Így a lap november 16-i száma vezető helyen közölte a *Beszélgetés egy volt diplomatával* című interjút, melynek névtelenül nyilatkozó alanya minden bizonnyal Jászi Oszkár volt – akinek az *újabb magyar politikai fejleményekről* írt cikkét a lapszám harmadik oldalán találjuk. Gábor Andor a Proletárban – stílusjegyek által azonosítható – névtelen glosszában nyomban megcsipkedte a „volt diplomatát.” Néhány sorát idézzük: „... Ám a volt diplomata a baloldali munkásságról is tájékozva van s arról ezt tudja: »Tudtommal a kibontakozás első idejében [Horthy közelesnek vélt bukása után – T. J.] a magyar munkásság is szívesen kapcsolná a fennálló ellentéteket és ha nem is támogatná teljes mértékben ezt az alakulatot [egy köztársasági kormányt – T. J.], nehézségeket mégsem gördítene az új kormányzás elé.« Világos, hogy itt a volt diplomata Kunfiról, Böhmről, Garbairól és a többi volt szocialistáról beszél, akiknek számára igazán nehéz lenne olyan alakulatot kitalálni, aminek a kedvéért mindent ki ne kapcsolnának és gombolnának, de hogy miért gondolja, hogy ezek az urak a munkásság baloldali részét képviselnék, azt nem értjük? [...] Ki hiszi, hogy lesz még a világon politika, amit ezekkel lehet csinálni? A volt diplomata. Akkor hát: kezdjük el. Mi majd nézzük. Ha ugyan ennyi jogot is engedélyeznek rá. Ami nem valószínű.”²⁰

Mindkét névtelen írás feltételezett szerzőségét közvetve bizonyítja Göndör Ferenc dühös kirohama, aki szerint Gábor Andor „... állandóan agyba-főbe dicséri a Bécsi Magyarban a Bécsi Magyarat, amellyel azonos és megtámadja a Proletárban Jászi Oszkárt, akit viszont a Bécsi Magyarban az egekig magasztal.”²¹ Göndör idézett cikkét 1921. február 6-án közölte az Ember. Gábor Andor anonim Jászi-ellenes támadása – melyhez hasonló e dátumig nem találunk – három hónappal korábbi. A késleltetett támadás magyarázata: Gábor Andor 1921. január 27-én ugyancsak névtelen glosszát írt a Proletárba Göndör Ferencről, *A buta emberről*, aki lapja következő számában azonnal visszavágott. . .

Gábor Andor és Jászi Oszkár kapcsolata – az idézett glossza ellenére – ekkor még nem mérgesedett el. Sőt, csakhamar egyezséget, kompromisszumot kötöttek. Gábor Andor visszemlékezése szerint: „Írásba foglaltuk, hogy az ellenség közös, s egyelőre annak a megdöntése a legfontosabb. Ugyanakkor kikötöttük, hogy úgy, ahogy én nem csinálom a *Bécsi Magyarban* kommunista propagandát, mert a lap polgári lévén, ezt nem is lehet csinálni benne: ugyanúgy Jászi sem ír a lapba kommunistaellenes cikkeket, hiszen nem azért jött a laphoz, hogy a kommunisták ellen, hanem hogy Horthyék ellen harcoljon.

Mit mondjak? Jászinak három hét alatt elfogyott a Horthy-ellenes mondanivalója, s már a harmadik hét végén gyönyörű vasárnapi cikket írt – a kommunisták ellen. Figyelmeztettem Jászit, a barátain keresztül, hogy ez a megállapodásunk ellen van, hiszen én nem állhatok oda egy polgári lapban Jászi kommunistaellenes cikkét cáfolni. Erre újabb két hétig tellett a Jászi Horthy-ellenes szuszából és az utódállamok demokráciájának dicséretéből, s a második vasárnap Jászi ismét a kommunisták ellen írta meg cikkét, az utódállami demokráciák nagy örömeire, mert azok éppen akkoriban kezdték meg a kommunisták üldözését. Mire én, nem juthatván szóhoz a *Bécsi Magyarban*, a *Proletárban*, a kommunisták lapjában írtam meg a Jászi kiruccanásairól való véleményemet, s ez alkalommal kicsit megfricskáztam a professzor úr orrát.

Mire másnap Jászi tanár úr kijelentette, hogy vagy ő, vagy én kimegyünk a *Bécsi Magyarból*. Azt mondhatná valaki, hogy ez nagyon demokratikus. Csakugyan az is. De amikor Jásziról van szó, akkor mindig a barátaira is kell gondolni. Jászi demokratikusan kijelentette, hogy vagy én szűnök meg a *Bécsi Magyarban* lenni, vagy ő. A barátai ellenben bejelentették, hogy amennyiben Jászinak kellene megszűnnie, és nem én szűnnék meg, annyiban ők az utódállamok kormányaival kitiltatják a lapot, mint bolsevik lapot, az utódállamok területéről. Ez a lapnak, az egyetlen Horthy-ellenes napilapnak a

²⁰ A kibontakozás útja. P 1920. nov. 25. 21.

²¹ GÖNDÖR Ferenc, A Fidibusztól a Proletárig. E 1921. febr. 6. 13.

megszűnését jelentette volna. S mert én a Horthy-ellenes lapot életben akartam tartani: én szüntem meg. Belenyugodtam abba, hogy az én egyéni hangom szűnjék meg, feltéve, hogy ezen az áron a lap tovább élhet.

Hogy mit vesztett a Horthy-ellenes harc az én bécsi elmúlásommal, az nem érdekelte se Jászit, se vezérkarát. A fő az volt, hogy egy kommunistát elnémissanak.²²

Próbáljuk rekonstruálni a kompromisszum történetét. 1920 őszétől a Bécsi Magyar Ujság gyakorlatilag az októbristák lapja lett. Október 10-től itt jelentek meg Jászi Oszkár írásai, november 18-án Szende Pál, sőt, ezt megelőzően október 29-én maga Károlyi Mihály is jelentkezett (Windisgrätz herceg rágalmaival visszaütő *Nyilatkozatával*).

Érdekes fényt vet a Gábor–Jászi (helyesebben: Jászi–Gábor) ellentét gyökerére Jászi Oszkár 1920. december 13-i naplójegyzete: „Bécsi M. Ujság kitiltatása Szlovenszkóból, szocik aknamunkája folytán. Pizskos csirkefogók. – Szeretnék rajtuk segíteni, dacára, hogy a lap *szellemi fejétől, Gábor Andortól irtódom*.”²³ [Kiemelés: T. J. Ezúton mondunk köszönetet *Litván Györgynek*, aki a Jászi Oszkár 1919–1925 közötti naplóiról készült mikrofilm tanulmányozását számunkra lehetővé tette.] Egy nappal később Károlyi Mihályt is tájékoztatta: „Te tudod, hogy én mennyire utálok Gábort s a többi bolsi jünglinget, de ezt a gázságot még sem lehet tűrni. Megteszek mindent a lap megmentése érdekében, cikkeket írok a nevem alatt s igyekszem a cseh köröket felvilágosítani a helyzetről.”²⁴ Jászi Oszkár a csehszlovák kormánnyal, elsősorban Beneš külügyminiszterrel fennálló kapcsolatai révén a kitiltásra vonatkozó határozatot visszavonatta és később is felhasználta összeköttetéseit a Bécsi Magyar Ujság érdekében.

1921. február 25-én a Bécsi Magyar Ujság hírül adta, hogy Jászi Oszkár hosszabb ideig tartó tanulmányútra megy a Balkánra és Erdélybe. Valójában Hock János társaságában Károlyi Mihályt készült elkísérni tervezett amerikai útjára. Március 8-án indultak volna Nápolyból, de 4-én az olasz kormány Károlyit egy koholt váddal (bolsevista propaganda) letartóztatta, Jászi és Hock útlevelét pedig bevonták.²⁵ Jászi ezután buzgón egyengette az Olaszországból kiutasított Károlyi Mihály dalmáciai letelepedését, írásai ezért megritkultak a Bécsi Magyar Ujságban.

Bécsbe visszatérve, 1921 áprilisától ismét nagy aktivitással kapcsolódott be a lap körüli munkákba. Április 18-án már azt jegyzi naplójába, hogy Barna Sándor igazgatóval tárgyalt. „Úgy a lapnál való közreműködésemet, mint a *H[us]zadik Sz[ázad]* kiadását illetőleg a legfontosabb dolgokra nézve megállapodtunk s azt hiszem jó s megbízható alapon.”²⁶ Naplójegyzeteiből azt is megtudjuk, hogy április 29-től május 28-ig felesége, Lesznai Anna körtvélyesi [Hrušov] birtokán tartózkodott és *Anti-Marx* (!) című könyvét egészítette ki újabb részletekkel, elsősorban Dühring művei alapján. („Dühring a lefolyt félszázad alatt csak nőtt. . .”, írja május 6-án.)²⁷

Június 1-től Jászi Oszkár szinte naponta tanácskozott a Bécsi Magyar Ujság szerkesztőivel. 10-én már Károlyi Mihályt is értesíti: „Szó van róla, hogy átszervezzem a B. M. Ujságot, s ezzel az októberi forradalom balszárnyának otthont teremtek szemben a jobbszárnyal. [...] Ha sikerülne, ugye remélhetem, hogy Te is rendszeresen küldeni fogsz egy-egy cikket, nyilatkozatot vagy interviewt. Arról is szó van, hogy a *Huszedik Századot* újra megindítom.”²⁸ (Ezúton mondunk köszönetet *Hajdu*

²² GÁBOR Andor, Dr. Izigvérig. UE 1923. nov. 18. L. még: Bécsi levelek, 397–398.; Véres augusztus, 286–287.

²³ Jászi Oszkár naplója, 1919–1925. Film Made by Columbia University Libraries, 1976/0880.

²⁴ Jászi Oszkár–Károlyi Mihálynak. Bécs, 1920. dec. 14. In: Károlyi Mihály levelezése. I. 1905–1920. Szerk. LITVÁN György. Bp. 1978. 730.

²⁵ HAJDU Tibor, I. m. 360–362.

²⁶ L. a 23. számú jegyzetet.

²⁷ Uo.

²⁸ MSZMP KB. Párttörténeti Intézetének Archívuma [A továbbiakban: PI] 704. f. (Az 1920 utáni levelek lelőhelyének adatait Hajdu Tibor kézírata alapján közöljük. Vö. LITVÁN György, *Egy barátság dokumentumai*. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből, Történelmi Szemle, 1975/2–3. 175–210.)

Tibornak, aki az általa szerkesztett *Károlyi Mihály levelezése* – megjelenés előtt álló – 2. kötetének kéziratát rendelkezésünkre bocsátotta.)

A Huszadik Század újraindítása ezúttal nem sikerült – csak 1926-tól jelenik majd meg Budapesten a *Századunk*, mely Jászi elméleti folyóirata folytatásának tekinthető –, Jászi Oszkár azonban ügyes taktikával magához ragadta a Bécsi Magyar Ujság irányítását. Június 13-án – olvassuk naplójában – Bölöni Györggyel, Barna Sándorral és Lázár Jenővel tanácskozott. „Minden lényeges dologban meg-egyeztünk. Holnap Gábor Andorral és a szerkesztőség vezető tagjaival.” Valóban, 1921. június 15-én már feljegyezhetette: „Megegyezés a B. M. U. embereivel: Lázár Jenő, Barna, Bölöni, Gábor Andor, Bródy Béla [valószínűleg Bródy Ernő – T. J.] és én. Változtatás nélkül *aláírták a megállapodást, mely szinte teljes diktatúrát ad számomra.*”²⁹ [Kiemelés: T. J.]

Jászi Oszkár június 26-án már azt jelenthette Károlyi Mihálynak, hogy „... kezembe vettem a B. M. Ujság szellemi irányítását.” A feladat nem lesz könnyű, „... sok tapintatra és erélyre lesz szükség úgy a bolshi-bocherekkel, mint a jobb-szocikkal [sic!] szemben.”³⁰

A megállapodással – melynek szövegét nem ismerjük, de a Károlyihoz írt levélből fő vonásaiban rekonstruálható – Jászi Oszkár gyakorlatilag októbrista lapot formált a korábban nem ennyire elkötelezett Bécsi Magyar Ujságból. Ez a megállapodás, mint látni fogjuk elsősorban a Bécsi Magyar Ujság – Jászi szavával – „szellemi feje”, Gábor Andor és a lap többi kommunista munkatársa ellen irányult. Június 16-tól a Bécsi Magyar Ujság főszerkesztője – mint már korábban is – dr. Lázár Jenő. A főszerkesztő helyettese dr. Bölöni György, aki ebben az időben meggyőződéses októbrista és Károlyi Mihály elkötelezett híve volt. A lap igazgatója Barna Sándor maradt; Gábor Andor – egyelőre – megtűrt munkatárs. Jászi Oszkár – a lap *valódi* irányítója – azonnal megkezdte Gábor Andor visszaszorítását. Június 18-án – naplója szerint – nagyon bosszankodott „Gábor Andor ostoba fricskái miatt.”³¹

Jászi egyelőre még csak „bosszankodott”, de tartotta magát a június 15-i megállapodáshoz és számos Horthy-ellenes cikket, pontosabban vezércikket írt; ettől kezdve ugyanis ő lett a napilap vezércikkírója.³²

A Gábor Andor által emlegetett „gyönyörű vasárnapi cikket” *Danton vagy Napóleon* címmel publikálta Jászi Oszkár a Bécsi Magyar Ujság 1921. július 17-i számában. A vezércikkben, mint számos ezt követő írásában is, az orosz forradalom lehetséges útjait kutatja. Szerinte két út lehetséges. Vagy „tovább megy a dogmatikus intranzigencia vonalán”, vagy „... eddigi eredményeit higgadt revízió alá veszi, felszabadítja magát; úrrá lesz dogmáin s megalkotja azt a politikai és gazdasági szintézist, mely egyedül felel meg az orosz nép mai fejlődési fokának, vagyis megteremtí az orosz demokráciát a parasztok, a munkások és a produktív értelmiség hármasszövetsége alapján, decentralizálja és federalizálja az orosz birodalmat s szövetségi kapcsolatokat keres a szomszédos német és szláv demokráciákkal.” Jászi szerint Lenin, ha az első utat választja és „Danton szerepébe zökken, úgy már látom is Robespierret, ki őt ledöfi”, a második útra lépve viszont „diadalmas és megváltó Napóleon lehetne...”

Az Oroszországi SZSZSZK bírálata valóban nem tartozott a fehérterror-ellenes küzdelemhez; Gábor Andor joggal tiltakozott. Ezután, mint idézett visszaemlékezésében olvassuk, kéthetes fegyverszünet következett.

1921. július 31-én járt le a Gábor Andor által említett újabb kéthetes terminus és a lap első oldalán „Jászi már ismét a kommunisták ellen írta meg cikkét”, mely egyik okozója lett Gábor Andor kiválásának a Bécsi Magyar Ujság köréből.

²⁹ L. a 23. számú jegyzetet.

³⁰ PI 704. f.

³¹ Uo. A következő cikkek miatt bosszankodott Jászi Oszkár: GÁBOR Andor, *Nagyúri életem*. BMU 1921. jún. 15. és Pályám és pálmám. I. h. 1921. jún. 18.

³² Lázár Jenő szerkesztő és Barna Sándor kiadóhivatali igazgató 1922 június 4-én a *Bécsi Magyar Ujság olvasóíhöz* című felhívásban közlik, hogy bár korábban is októbrista irányt követett a lap, pontosan egy éve kérték fel Jászi Oszkárt vezércikkek írására. . .

Tolsztoj vagy Lenin? – kérdezi Jászi Oszkár, a két „orosz evangélista” tanait bírálva-összegezgető cikkében. Tolsztoj, mondja Jászi, a lélekből indult ki és egy magasabb erkölcsi világrendet hirdetett, míg Lenin szerint csak az anyag és a gazdasági-politikai szervezet a lényeges. Lenin helyesen hirdeti a reakciós erőszakkal szemben a forradalmi erőszak szükségességét. Ám Lenin „... a test szolgálatában a lélekről teljesen megfeledkezik. Ezért oly hatalmas a rombolás és oly gyöngye az építés munkájában.” Jászi Tolsztoj és Lenin tanításának összeolvasztását javasolja: „A politikát humanizálni és etizálni kell, a morált pedig nem szabad légüres térben üzni.”

(Jászi Leninben már 1920 decemberében – paradox módon – az októbrizmus szövetségését, a paraszti Oroszország alapjainak lerakóját üdvözölte.³³ Ezért látta el „tanácsaival” később is a proletárdiktatúra vezetőjét.)

Gábor Andor, idézett visszaemlékezése szerint, Jászi második vasárnapi kommunistaellenes cikke után „nem juthatván szóhoz a *Bécsi Magyarban*, a *Proletárban*, a kommunisták lapjában írtam meg a Jászi kiruccanásairól való véleményemet. . .”

Ki kell egészítenünk az emlékezést. Gábor Andor még 1921. augusztus 23-ig „szóhoz juthatott” a *Bécsi Magyarban*³⁴ és csak ezután két nappal támadta meg Jászit a *Proletárban*. Gábor Andor és a kommunisták eltávolítása az októbristák napilapjából ugyanis szoros kapcsolatban állt a „Baranya–Bajai–Szerb–Magyar–Köztársaság” körüli eseményekkel.

Károlyi Mihály és a KMP között a jugoszláv megszállás alatti délmagyarországi területek ügyében ellentét keletkezett, ezért Károlyi Mihály néhány évre felfüggesztette kommunista kapcsolatait és fokozottabban támogatta októbrista híveit.³⁵ (Híve, a jugoszláv kormánynak is elkötelezett Linder Béla 1921. augusztus 14-én Pécsen kikiáltotta a „Baranya–Bajai–Szerb–Magyar Köztársaságot”, mely eleve halálra volt ítéltve; az entente-bizottság már döntött a megszállt területek visszaadásáról.³⁶ Augusztus 22-én Horthy Nemzeti Hadserege ellenállás nélkül bevonult Pécsre.)

Károlyi kommunista kapcsolatai megszakítása után – írja Hajdu Tibor – „... Jászi differenciálás nélkül kitette a *Bécsi Magyar Ujságtól* a kommunista újságírókat, köztük a Károlyival mindig rokon-szenvező Gábor Andort.”³⁷

Nézzük, hogyan tükröződik mindez a *Bécsi Magyar Ujságban* és a *Proletárban*. Gábor Andor augusztus 18-án a *Proletárban* névtelen glosszában támadta meg Polányi Károlyt és rajta keresztül Jászi Oszkárt:

„A *Bécsi Magyar Ujságban*, mely a zűrzavaros emigráció legzöldebb zöldeégeinek egyik veteményeskertje, *Polányi Károly*, a galileisták volt elnöke hord össze hosszúfűlű számárságokat »Az új orosz politika esélyei« címen.”³⁸ Miután Jászi már megmondta, hogy Leninnek választani kell Danton és Napóleon között, hogy ha Danton sorsára nem akar jutni (aki elbukott a francia forradalomban és nyaktiló alatt halt meg), akkor okvetlen Napóleon programját kell vállalnia; miután Jászi ezt már körvonalazta, most Polányi Károly elmondja a napóleoni terv részleteit is.”³⁹

Valóban, Polányi Károly – Jászi Oszkár legközelebbi híve és barátja – cikke miatt „robbant” a szerkesztőség. Augusztus 17-én a szerkesztőség egyik kommunista munkatársa, Bródy Ernő – Jászi Oszkár naplója szerint – kijelentette, hogy „... kilép kommunista elvei miatt, Polányi cikke folytán.”⁴⁰ Olvassuk tovább Jászi Oszkár naplóját. Augusztus 21-én, vasárnap a következőket írja:

³³ JÁSZI Oszkár, *A magyar demokrácia szövetségei*. BMU 1920. dec. 15.

³⁴ GÁBOR Andor, *Kakastoll*. BMU 1921. aug. 23.

³⁵ HAJDU Tibor, I. m. 368.

³⁶ *Baranyát augusztus 23-án veszi át az entente-bizottság. Linder memorandumát Párizsba viszik*. BMU 1921. aug. 9.

³⁷ HAJDU Tibor, I. m. 368–369.

³⁸ BMU 1921. aug. 12.

³⁹ Vö. JÁSZI Oszkár, *Lenin napóleoni frontja*. BMU 1921. nov. 20.

⁴⁰ L. a 23. számú jegyzetet.

„Vacsorán Bölöniéknél a szép Türkenschanz park meletti kis diákhotelben. Kifejtettem Györgynek, hogy dűlőre akarom vinni a Gábor Andor ügyét, aki Polányi cikke ellen piszkos támadást intézett a *Proletárban*, egyben megtámadva a saját maga lapját. Ezekkel a jünglikkel tisztába kell jönnöm a B. M. U. megindítása előtt”.⁴¹ Augusztus 22-én Jászi tárgyalta Hock Jánossal és Szende Pállal, majd a főszerkesztőt, Lázár Jenőt is sikerült Gábor Andor ellen hangolnia. Augusztus 23-án elfogadtatta álláspontját Bölöni György helyettes főszerkesztővel is, így 25-én már fellelégezve írhatta: „Gábor és Bródy Ernő kilép a szerkesztőségből.”⁴²

Gábor Andor tehát fogcsikorgatva visszavonult. Utolsó írása – mint említettük – 1921. augusztus 23-án jelent meg az októbristák lapjában. Két nap múlva a *Proletárban* immár nem „fricskát”, de heves támadást indított a lap és Jászi Oszkár ellen. A *Bécsi Magyar Ujság és a Jászi-legenda* című írása, bár elkecserezés és személyes sérelem motiválta, alapjában véve helytálló elemzés.⁴³

„Az emigráció összes frakciói – írja Gábor Andor –, a kommunistákat kivéve nem mások, mint a kisantant ügynökei. Ez az ügynökösködés nemcsak anyagilag jó üzlet, hiszen az összes emigrációs sajtóterméket tárt karokkal fogadták az utódállamok, erkölcsileg sem volt rossz üzlet akkoriban, amikor a kisantant éle főképpen Horthy-Magyarország ellen irányult.” Azóta kiderült, hogy ez a demokrácia: „leplezett, de ha kell, kíméletlen, szuronnyal és börtönnel, statáriummal és kivételes törvényekkel dolgozó burzsoá diktatúra.”

A jóhiszeműség átváltozott tudatos lakászággá, legszembetűnőbben a Bécsi Magyar Ujságnál. Ez a napilap pártonkívüli, fehérterror-ellenes céllal jött létre, de időközben az utódállamokban való zavartalan terjesztés és a nagyobb példányszám érdekében „fektelenül, eszeveszetten és aljasul” behódolt a kisantant „demokráciájának”. Szembetűnő példája ennek, hogy mikor Jugoszláviában megalkották a kommunistaellenes kivételes törvényt⁴⁴ és kíméletlenül üldözik a munkásszervezeteket, „... a Jászi Oszkár vezérlete alatt álló Bécsi Magyar Ujság alázattól és demokratikus megatartástól görnyedve közli le »Jugoszlávia alkotmányát«.”⁴⁵

A Bécsi Magyar Ujságnál és személy szerint Jászi Oszkárnál valóban nyomon követhető ez a – tanulmányunkból is kirajzolódó – szemléletváltozás. Az októbrista emigrációnak, ha talán nem is 1921 augusztusában, de néhány hónappal később, amikor Károlyi Mihálynak elfogyott a lap támogatására fordítható pénz: szembe kellett néznie a hogyan tovább problémájával. Károlyi ezt úgy oldotta meg, hogy 1922 márciusában egy értékes festménye eladásával fedezte a lap deficitjét, majd zárolt vagyonára egymillió dináros kölcsönt – valójában a jugoszláv kormány adományát – vett fel egy újvidéki banktól. A jugoszláv pénzügyminisztérium további egymillió háromszázezer dinárt adott a baranyai menekültek segélyalapja részére – ezt az összeget is zömmel az októbrista emigráció lapjainak támogatására fordították.⁴⁶

Az 1921 decemberében megbukott második királypuccs – melybe nem avatkozott be a kisantant – az októbrista emigráció behódolásmentes hazatérésének utolsó reményeit is felszámolta.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. Vö. BÖLÖNI György, *Nemzedékről nemzedékre*. Bp. 1966. 215.; – –: Friss szemmel. Bp. 1968. 379.

⁴³ R[OBOGÓ Máté – azaz: GÁBOR Andor], *A Bécsi Magyar Ujság és a Jászi-legenda*. P 1921. aug. 25. 13. (A cikket augusztus 26-án Jászi naplója is regisztrálja: „Proletár piszkos támadása ellenem. Nyilván Gábor kidobása alkalmából” L. a 23. sz. jegyzet).

⁴⁴ 1921. július 21-én egy kommunista ifjúmunkás agyonlőtte a jugoszláv belügyminisztert – ezután lépett hatályba a kivételes törvény. In: HAJDU Tibor, i. m. 367.

⁴⁵ BMU 1921. aug. 19.

⁴⁶ HAJDU Tibor, i. m. 373–374.

3. „Jászi, a Marx-ölő”

a) Az „Antijászi”

„Jászi, mikor cikket ír, nem cikket akar írni valamiről, hanem a kommunisták ellen kell nyilatkoznia. S ha ebédre hivatalos valahol és a háziasszony azt kérdezi tőle, hogy hogy ízik a leves, akkor egy magához hű Jászinak okvetlenül ezt kell felelnie:

– Nagyságos asszonyom, ez a leves kitűnő, de az a leves, amit a kommunisták főznek a világ számára, még sok kényelmetlenségnek váland okozójává.”⁴⁷

Azért idézzük a *Jászi Oszkár tréfáiból* című Gábor Andor-írás e néhány mondatát, mert a két ellenfél közötti nézetkülönbséget jól érzékelteti – még Jászi nehézkes, döcögő, régies, magyartalan stílusát is utánozza – és bemutatja a vitatkozó Gábor Andor hangját. Igen, a vitatkozó Gábor Andor hangja! Ez az, ami a kései finnyás olvasót riaszthatja! Maga az író már 1921-ben így definiálta – akkor is kifogásolt – stílusát, vitamódszerét: „A hangomon nem tudok változtatni. Nincs nekem hangom; a hang maga vagyok én, világ húrjának túlfeszített, szakadozott, éles vagy érdes, vagy csikorgató vagy búsogató hangja; ilyen vagy olyan, mindegy: nem tudja a hang önmagát megváltoztatni.”⁴⁸ E kissé szentimentális – a Bécsi Magyar Ujságban közölt – nyilatkozata után, másfél évtizeddel később, mintegy visszatekintve korábbi harcaira, töményen összefoglalja vitamódszerét egy Lukács Györgynek írt levelében: „... nem azt gondolom, hogy Te is olyan *előkelőtlenül, gorombán* harcolj, mint én szoktam, *érzésektől elöntve és majdnem érvek nélkül*...”⁴⁹ [Kiemelés: T. J.]

Gábor Andor ezután – mi mást tehetett volna – az utódállamok magyar nyelvű kommunista lapjaiban, így a Kassai Munkásban és a bukaresti Munkásban, továbbá a New York-i Új Előrében folytatta a konszolidálódó fehérterror elleni harcát és ugyancsak e lapokban közölte az októbrista ideológiát és személy szerint Jászi Oszkárt bíráló cikkeiét.⁵⁰

A Gábor–Jászi vitában, természetéből adódóan, sok az ismétlés. Ennek oka a vitafelek kibékíthetetlen ideológiai ellentétében rejlik. – Nézzük például Jászi egyik – *Személyes kérdésben* tett – nyilatkozatát, 1922. márciusából: „... mindig nyílt ellensége voltam a kommunizmusnak (akkor is, amikor a mai hatalmasok vörös uraik talpát nyalogatták), sőt még annak a német mintájú, etatista, bürokratikus szocializmusnak is, melyet a Bethlen úr idomított szocialistái képviselnek.”⁵¹ (Jászi ekkorra már bizonyára rég elfelejtette, hogy mit tanácsolt a magyar értelmiségnek 1919. márciusában: „A kommunizmust ki kell próbálni. A szellemi munkának is lojálisan támogatni kell ezt a törekvést.”⁵² Vagy: nézzük milyen finoman differenciálja a szociáldemokrata és a bolsevista (kommunista) ideológiát: „... a jelen és a gyakorlati politika szempontjából igenis mélységes szakadék választja el a szocializmust a bolsevizmustól, mely szerintem nem kevésbé reális annál, mely a gomba *genus*-án belül az ehető gombát a bolondgombától megkülönbözteti!”⁵³

Ezt a Jászi Oszkárt, aki 1899–1919 között a magyar progresszió kimagasló alakja volt: valóban lehetett, sőt – mi is úgy véljük – *kellott* bírálni a kommunista Gábor Andornak!

⁴⁷ GÁBOR Andor, *Jászi Oszkár tréfáiból – Végtelen sorozat* –. Munkás (Kassai Munkás) [A továbbiakban: M] 1923. aug. 1. L. még: UE 1921. szept. 11.

⁴⁸ GÁBOR Andor, *Vasárnapra*. BMU 1921. jan. 23.

⁴⁹ Gábor Andor–Lukács Györgynek. Hn. [1935?] MTA Filozófiai Intézetének Lukács György Archivuma. (A levél jelzet nélküli.)

⁵⁰ Az említett napilapok bemutatását, fontosabb cikkei, bibliográfiáját és a velük kapcsolatos irodalmat l. BOTKA Ferenc, *A Kassai Munkás 1907–1932*. Bp. 1969.; KOVÁCS József, *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945*. Bp. 1977.; FÜSCH Simon, *Gábor Andor művei Romániában*. Korunk (Kolozsvár), 1964/12. 1709–1712. Vö. GÁBOR Andor, *Levelek a börtönből*. UE 1922. nov. 21. (Gábor Andor itt panaszkodik, mert Európában csak egy cseh-szlovákiai és egy romániai lap közli hébe-hóba írásait.)

⁵¹ JÁSZI Oszkár, *Személyes kérdésben*. BMU 1922. márc. 23.

⁵² JÁSZI Oszkár, *Szociológia és politika*. HSz, 1919. márc. 135.

⁵³ JÁSZI Oszkár, *Széjjegyzetek Garami Ernő emlékirataihoz*. I. BMU 1922. júl. 27.

Ahogy Jászi a bolsevizmust, úgy Gábor az októbrizmust elemzi, boncolja, bírálja számtalan cikkében. Így a *Vízpofozásban*, melyet az októbristáknak *A világ demokratikus és pacifista közvéleményéhez* magyar, angol és francia nyelven közzétett kiáltványa alkalmából írt. A cím tömören tartalmazza Gábor véleményét a kiáltvány lehetséges hatásáról. (Az októbristák Bethlen István államcsínyének nevezik a nyílt szavazás bevezetését; mely lehetővé fogja tenni a rendszer konzerválását.⁵⁴ Gábor Andor is differenciál. Ő a polgári radikálisok és a szociáldemokrata emigráció különbségét elemzi.⁵⁵

Jászi Oszkár, miután 1922 első hónapjaiban szinte valamennyi vezércikkében elhatárolta magát a bolsevista „bolondgombától”, április 9-én elérkezettnek látta az időt, hogy tudományos – helyesebben: annak tűnő – mezben szóljon hozzá *A bolsevizmus erkölcsi válságához*.⁵⁶ Ez a cikk, kiérleletlen gondolataival, excathedra kijelentéseivel, idegen szavakkal fölösen megtűzdelt körmondataival valósággal felkínálta Gábor Andornak, hogy Jászitól elszenvedett sérelmét alaposan megtorolja. (Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy Gábor Andor csak a személyes sérelem hatására bírálta Jászi Oszkár nézeteit. A kommunista párt teoretikusai, így Révai József is bíralták Jászit és az októbrizmust;⁵⁷ Jásziék amerikai szervezőkörútja idején pedig ugyanezt tették a munkáslapok helybeli munkatársai.)

Gábor Andor kilenc részes cikksorozatot írt Jászi Oszkár bolsevizmust bíráló írása ellen. A *Jászi, a Marx-ölő* című vitairat, szellemes fordulatai dacára, nem könnyű olvasmány. Gábor Andor itt saját fegyvereit fordítja Jászi Oszkár ellen: filozófusként és teoretikusként is bemutatkozik. Írásának terjedelme mintegy az ötszöröse Jászi Oszkár cikkének; a bírált cikknek több mint a felét saját tanulmányában is leközlő és mondatról mondatra haladva cáfolja állításait.⁵⁸

Gábor Andor, aki előbb lett a kommunista párt tagja, mintsem a marxizmus elméletét alaposan elsajátította volna [Bécsben viszont Lukács György szemináriumának egyik hallgatója!]⁵⁹, ironikusan meg is jegyzi: „A Jászi antimarxizmusának az elintézésére nem kell sem egy Marx, sem egy Engels. Az Antiproudont Marxnak kellett megírnia, az Antidürringet Engelsnek, az Antikautskyra Leninnek kellett vállalkoznia, de az *Antijászi*hoz bőven elég vagyok én is, a magam pápaszemével, amelyet mégcsak nem is érhet a dogmatikusság vádjá, hiszen a dogmákba én valami túlzottan beavatva nem vagyok.”⁶⁰ [Kiemelés: T. J.] (Ezt azonban csak a szerénység mondatja Gábor Andorral, aki a vita során a marxizmus–leninizmus alapfogalmainak tömör, könnyen érthető meghatározását adja – gondolva munkásolvasóira –, melyekből pontosan meghatározható 1922 áprilisáig elért ideológiai-politikai fejlődése. Ennek részletes bemutatása a majdan megírandó Gábor Andor-nagymonográfia feladata lesz.)

⁵⁴ BMU 1922. márc. 19. A kiáltvány aláírói: Károlyi Mihály, Hock János, Jászi Oszkár, Linder Béla és Szende Pál.

⁵⁵ M 1922. márc. 25. L. még: UE 1922. ápr. 5.

⁵⁶ Jászi Oszkár írását szó szerint közli GÁBOR Andor, *És itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint*. [A továbbiakban: És itt jön. . .] Wien [1924], című könyvében. (3–10. l.). A továbbiakban innen idézzük.

⁵⁷ RÉVAI József, *Az emigránsok amnesztiája*. M. 1922. júl. 16. L. BOTKA Ferenc, i. m. 264–266. (Révai Józsefnek már egy évvel korábban is az volt a véleménye, hogy „Magyarországon nem lehetséges többé a demokratikus átmenet. A fehérterrornak átmenet nélkül, Garami, Jászi, Kunfi és Böhm megkerülésével kell átlendülnie a proletárforradalom, a polgárháború új korszakába.” In: KIRSCHNER Béla, *A KMP stratégiai irányvonalának alakulása 1919–1921*. Bp. 1980. 130.) L. még a 120. sz. jegyzetet is.

⁵⁸ L. M 1922. ápr. 25–27., máj. 4–5.; UE 1922. máj. 16–22. (Megjegyzés. A cikksorozat I–V. része jelent csak meg az említett napilapokban. A Munkás (Kassa) 1922-es évfolyama a magyarországi könyvtárakban hiányos, így elképzelhető, hogy a VI–IX. rész is itt jelent meg. Az Új Előre, melynek 1922–1925 közötti valamennyi megjelent számát tanulmányoztuk, csak az I–V. részt közli.

⁵⁹ Gábor Andor–Vidor Ferikének. [Wien], 1924. dec. 31. PIM V. 3646/29.

⁶⁰ GÁBOR Andor, *És itt jön. . .* 81. (Gábor Andor a húszas évek elején valóban nem volt még túlságosan beavatva a marxizmus „dogmáiba”. Könyve következő tanulmányában – A köfej és a lángész – például kijelenti – a 151. lapon –, hogy „a marxizmus nem jelent filozófiai materializmust”; ezt a mű 1950-es kiadásában már így módosítja: „A marxizmus nem úgy jelent filozófiai materializmust, ahogy ő [Jászi Oszkár] gondolja.” I. h. 369.)

E bevezetés után ismerkedjünk meg az *Antijászi* néhány részletével. Jászi Oszkár így kezdi bírált cikkét:

*„A bolsevizmus erkölcsi válsága, mely részben oka, részben következménye gazdasági és politikai válságának, nemcsak idegen érdekkörök, csoportok és világnézetekkel szembeni amorális és antimorális magatartásában nyer kifejezést, hanem azokban a bomlási tünetekben is, melyek a bolsevista állam-egyházon belül mutatkoznak.”*⁶¹

Gábor Andor szerint az idézett mondatban csak szarkazmus van, nem pedig a bolsevizmus erkölcsi válságának a magyarázata.

„Mert mit mond Jászi?

Azt, hogy a bolsevizmus erkölcsi válsága részben ok, részben következmény.

És miben nyilvánul meg?

Amorális és antimorális magatartásban.

És még miben?

Bomlási tünetekben is.

Hogy a logikai furfangokban járatlan olvasót közelebb vigyem a dologhoz, egy másik, közérthetőbb tudományba teszem át Jászi mondatát. Jászi nekiáll, mint a morál professzora, hogy hozzászóljon a bolsevizmus erkölcsi válságához. S úgy végzi ezt a feladatot, mintha, orvosprofesszor létére, a tüdővészről ezt mondaná:

– A tüdővész részben oka, részben következménye az emberi test egyéb betegségeinek. Azonfelül a tüdőnek nem egészséges, sőt egészségellenes magatartásában nyer kifejezést.”⁶² Gábor Andor ezután gúnyosan közli, hogy a bírált téma „... Jászi írásának a *címében* adva van s ha adva van, akkor nincs könnyebb, mint hozzászólni a bolsevizmus erkölcsi válságához. Nincs könnyebb, ti. a *mai* Jászi Oszkár számára. Ezelőtt tíz esztendővel Jászi sem fogta volna meg a dolognak ennyire a könnyebbik végét.”⁶³

Gábor Andor az idézett példához hasonló módszerrel magyarázza-cáfolja Jászi Oszkár további tételeit, míg végül felfedezi Jászi bolsevizmus-ellenességének ősforrását, az antimarxizmust. Jászi ugyanis, miután a magyar pártviszályról is szót ejt, rátér a lényegre; nem a hitvita a fontos, hanem a hit, amelyről a felek vitáznak. Szerinte: „... a moszkvai célkitűzéseket másképp, mint a moszkvai eszközökkel egyáltalán nem lehet megvalósítani.

*Mert vagy szabadon rendelkezik minden ember munkája és munkaterméke felett, vagy egy kényszerhatalomnak kell megszabnia, hogy ki mit dolgozzék és egy kényszerhatalomnak kell felosztania a munkatermékeket a dolgozók között.”*⁶⁴

Más út nincs, mondja Jászi Oszkár. „És itt marékszámmal kell átnyújtanom Jászinak az elismerés babériját – írja Gábor Andor –. [...] Ő az egyetlen az egész magyar forradalmi emigráció ellenforradalmárai közül, aki ösztönösen érzi, hogy nem lehet valaki marxista és antibolsevik. Nem mondhatja valaki, hogy az osztályharc alapján áll, de nem megy együtt a kommunistákkal. [...] S Jászi *azért* értékebb érték a mértéktelen értéktelenségek múzeumában egy Garaminál vagy egy Kunfinál, mert a fődologban tisztességesen: a marxellenessége teszi antikommunistává. Jászi antimarxista.”⁶⁵

Gábor Andor, miután megmagyarázza, hogy egy kapitalista országban, ha valaki szabadon akar rendelkezni munkájával és munkatermékével, akkor kommunizmust hirdet, ha viszont ugyanezt teszi a kommunizmust építő [tehát a bővített újratermeléshez a termelt érték egy részét szükségszerűen felhalmozó – T. J.] Oroszországban, akkor ellenforradalmár; rendkívül érdekesen definiálja a polgári radikalizmus fogalmát és lehetséges jövőjét:

„A polgári radikális nemcsak polgárián radikális, amiről tud és amit szeret kidomborítani, hanem radikálisan polgári is, amit nem tud s amit nem is lehet vele tudomásul véteni. Hogy megmutassa,

⁶¹ L. az 56. számú jegyzetet.

⁶² GÁBOR Andor, i. m. 17–18.

⁶³ GÁBOR Andor, i. m. 20–21.

⁶⁴ L. az 56. számú jegyzetet.

⁶⁵ GÁBOR Andor, i. m. 78–79.

mennyire nem polgár és mennyire nem tartozik ahhoz az osztályhoz, amelyhez tartozik, belekóstol a másik osztály tudományába. [...] Amennyiben zavart támaszt a polgárságban, annyiban a polgári radikális hasznára is van a forradalom osztályának.

Ez rendesen összeesik azzal az időponttal, amikor a polgári radikálisnak a társadalmi rendje, a kapitalista rend, kezd annyira radikálisan polgári lenni, hogy nem tűrheti a polgári radikálíst. Mire a polgári radikális teljesen megfélemezkedik arról, hogy voltaképpen ő is radikálisan polgári s annyira a polgári radikálíst fordítja kifelé magában, hogy ezzel segít megindítani a forradalmat oda, ahol megszűnik a kapitalista rend s olyan társadalmi rend kerül helyébe, amely radikálisan végez a polgárral.

Ekkor a polgári radikálisban felébred a polgár, aki egy pillanatig sem aludt benne s elalszik a radikális, aki nem is volt ott, csak a másik osztály szellemiségének a visszhangja volt s amelyet csupán a polgár tartott a saját radikalizmusának. Szóval: a polgári radikálisban magára maradt polgár igyekszik visszacsinálni azt a társadalmi rendet, amelyben ő újra polgár lehet, tekintet nélkül a radikára. S ha a polgári radikálisnak szerencséje van, és a társadalmi rendet vissza tudják (mások) srófolni, akkor a polgári radikális azt hiszi, hogy az egész tréfát előlül lehet kezdeni.

Ez azonban tévedés.

Mert közben a kapitalizmus »nyugalmi« helyzete, amellyel a forradalmi helyzet szegződött szembe, ellenforradalmi helyzetté mozdult s most már nem nyugvó kapitalizmus áll szemben mozgó forradalommal, hanem mozgó forradalom mozgó ellenforradalommal. A polgári radikális, noha hozzátartozott a kapitalizmushoz, segített megmozdítani azt, tehát hasznára vált a forradalomnak. Míg ellenben most, amikor a mozgó ellenforradalomból újra nyugvó kapitalizmust akar csinálni, már sokkal veszedelmesebb ellenfele a forradalomnak, mint maga a mozgó ellenforradalom.

S így a forradalom üldözi a polgári radikálíst.

De az ellenforradalom sem fogadja be, mert tudja róla, hogy ma éppúgy megkezdene a kizárólag holnapra szóló polgári »forradalmat«, a holnapután tekintetbevétele nélkül, mintahogy már tegnap megtette. Az ellenforradalom sem tűri a polgári radikálíst, aki így most már nem radikális, mert a radikalizmusát elvetette a forradalom és nem polgári, mert a polgáriságtól az ellenforradalom fosztotta meg.

Milyen hát ma a polgári radikalizmus?

Semmilyen.

Pontosan olyan, amilyennek a jásziság mutatja.”⁶⁶

b) Az „osztályharc-simli”

Az Ember 1922. január 15-i körkérdésére – *Mit fogok először csinálni, ha Budapesten leszek?* – Jászi Oszkár többek között így válaszolt: „Egy szép, tiszta és okos – minden demagógiától, parasztfogástól és osztályharc-simlitől mentes – *hetiszemlé*t szeretnék alapítani a *magyar falusi nép számára*...”⁶⁷ Április 25-én – ugyanazonnap, amikor Gábor Andor megkezdte *Jászi, a Marx-ölő* című cikksorozatot – a Bécsi Magyar Ujságban vezércikkben kereste a magyar emigráció külpolitikai meddőségének okait. Jászi szerint ma más lenne Magyarország bel- és külpolitikai helyzete, ha a nyugati közvéleményt sikerült volna felvilágosítani, hogy nem csak két alternatíva – „vörös vagy fehér terrorbandák uralma” – között lehetett választani, de egy „közbeeső út” [az októberizmus – T. J.] is létezett. A magyar emigráció tagoltsága és pénztelensége mellett a külföld felvilágosításának további akadályaként az „osztályharc-simli” dogmatikus alkalmazását jelöli meg...⁶⁸

⁶⁶ GÁBOR Andor, i. m. 92–96. (Gábor Andor kritikája „lepergett” Jászi Oszkárrol. 1922. május 6-án mindössze ennyit jegyzett fel naplójába: „A kassai kommunista *Munkás* V. cikkét írja ellenem: *Jászi, a Marx-ölő* címen. Tünetileg érdekes.” L. a 23. számú jegyzetet.)

⁶⁷ E 1922. jan. 15. 7.

⁶⁸ JÁSZI Oszkár, *A külföld felvilágosítása*. BMU 1922. ápr. 25.

Az „osztályharc-simli”, mely az antimarxista Jászi Oszkár legszerencsétlenebb kifejezése –, egyaránt kiváltotta a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták kritikáját. Utóbbiak nevében Kunfi Zsigmond válaszolt. Jászi Oszkár – írja Kunfi – a külföldet szándékszik felvilágosítani, miközben „... sikerült neki azt is bebizonyítania, hogy őt is számos dologról fel kell világosítani.” A külföld felvilágosítása érdekében két és fél éve dolgozik az emigráció. „Ennek a munkának azonban természetes határokat szab a magyar emigráció politikai és osztályjellege s a világ közvéleményének osztályok szerint való igazodása, éppen az, amit Jászi Oszkár cikkében csodálatos vaksággal »osztályharc-simli-nek« nevez.”⁶⁹

N. b. A maga módján Károlyi Mihály is elhatárolta magát – mint már korábban is – Jászi Oszkár antimarxizmusától. Júliusban a baranyai emigránsok belgrádi nagygyűlésén kijelentette: „Noha vendégként üdvözöltek, nem érzem magam vendégnek: ahol a magyar proletariátussal együtt vagyok, ott vagyok én igazán otthon. Amikor erre az útra léptem, amikor a dolgozó tömegek élére álltam, akkor egész életemre megszabtam az irányt, amelyről soha le nem térek.”⁷⁰

Károlyi Mihály, akinek a KMP-vel való közvetlen kapcsolata éppen a baranyai események eltérő értelmezése miatt szakadt meg, nyilatkozata is mutatja, nem lett hűtlen a magyar proletariátushoz. Ez tette lehetővé, hogy 1922–1924 között a szociáldemokrata baloldal is őt tekintse vezérének. (A kommunisták, bár minden lehetséges fórumon bírálták a szociáldemokraták reformpolitikáját, „ellenfeleiket” csak a húszas évek végén kezdték „szociálfasisztának” nevezni, hogy majd Hitler uralomra jutása után a Népfrontban egyesüljenek ismét a fasiszmus elleni harcra.)

1922 őszén Hock János, a Nemzeti Tanács egykori elnöke az Egyesült Államokba utazott, hogy az ott élő magyar emigránsok között híveket nyerjen az októberizmus eszméinek. Gábor Andor a Hock-út alkalmából cikksorozatban mutatta be, kik gyülekez(het)nek *Károlyi zászlaja* alatt.⁷¹

c) „Ady szelleme”

Amikor Gábor Andor *Károlyi zászlajáról* értekezett, maga Károlyi Mihály már régóta nem Spalatóban (Split), hanem Dubrovnik kikötőjében, Gruz-Lapadban „hallgatott”.⁷² Jászi Oszkár is itt látogatta meg és – naplója szerint – 1922. december 3-án „Megmutattam neki *Ady cikkét könyvemről*. Oly nagy eredmény volt ez az életemben, hogy akartam, hogy Mihály is ismerje.”⁷³ [Kiemelés: T. J.] Jászi Oszkár jogosan büszkélkedett. *A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés* című 1912-ben kiadott könyve – címlapján a *Magyar jakobinus dalából* vett idézettel – Ady Endre legteljesebb egyetértését, sőt dicséretét váltotta ki.⁷⁴ S ha ehhez még hozzátesszük az ugyancsak 1912-ben írt *Margita élni akar* gyönyörű hitvallását:

„(Nekem mindig kell egy jó Valaki,
Kit emeljek magam fölött a trónra:
Jászi Oszkár már évek hosszatán
Külömb, mint sem kezem saruját oldja. . .”,

⁶⁹ KUNFI Zsigmond, *A külföld és Jászi Oszkár felvilágosítása*. E 1922. ápr. 30. 4–8. Vö. JÁSZI Oszkár, *Még egyszer a külföld felvilágosításáról*. BMU 1922. máj. 4.

⁷⁰ ERNST Ottó, *Károlyi Mihály szózata az emigrációhoz*. BMU 1922. júl. 4.

⁷¹ GÁBOR Andor, *Károlyi zászlaja*. UE 1923. jan. 9–11.

⁷² Károlyi Mihály 1921. novemberében költözött Gruz-Lapadba. L. HAJDU Tibor, i. m. 372.

⁷³ L. a 23. számú jegyzetet.

⁷⁴ ADY Endre, *Jászi Oszkár könyve* (A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés) Nyugat, 1912. május 16. In: *Ady Endre Összes prózai művei*. X. S. a. r. LÁNG József–VEZÉR Erzsébet. Bp. 1973. 191–194.

további érveket adunk a Jászi Oszkár *egész pályáját* Ady Endre nemes veretű szavainak fényében látóknak és láttatóknak.⁷⁵

Jászi Oszkár útjai azonban a húszas évek elejére jócskán elkanyarodtak; maga a történelmi helyzet is alapjában megváltozott. S amikor – naplója tanúsága szerint – 1923. január 26-án papírra vetette *Ady szelleme* című írását, mely két nap múlva vezércikként jelent meg a Bécsi Magyar Ujságban: Ady „szellemét” merész fordulattal az októberista politika igazolására próbálta kisajátítani.

Négy évvel ezelőtt, Ady temetésén – emlékezik Jászi – már tudta, hogy „a dicsőséges októberi mű megbukott”. „De ugyanakkor – folytatja – nem kevesebb világossággal éreztem, hogy Ady szelleme fényesebben fog feltámadni, mint valaha s hogy Október eszméi, a nemzetközi munkára felkészült demokratikus magyarságnak, a dolgozók önkormányzatának, a falu és a város produktív szövetségének, a Dunamedence népei békés együttműködésének eszméi mindaddig nem fognak lehanyaglani [sic!] míg le nem döntik a feudalizmus, az uzsora és az analfabetizmus ördögi falait.”⁷⁶

Jászi Oszkár cikkéhez, melynek még további részleteit is bemutatjuk, Gábor Andor hamarosan hozzászólt a New York-i Új Előre hasábjain – 17 részes cikksorozatban.⁷⁷ (Mindkét írást – Jásziét és Gáborét – megtaláljuk az *És itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint* c. kötetben.) Gábor Andor, aki már korábban gyilkos szatírárt írt Ady Lajos könyvéről,⁷⁸ most Jászi tanulmányát elemzi a *Jászi, a Marx-ökléből* megismert, mondatról mondatra haladva cáfoló-kommentáló módszerével.

Cikksorozata – *A kőfej és a lángész* – alaptétele: „Otthon Petőfit herélik [születésének centenáriuma alkalmából – T. J.], idekint Adyt sterilizálják.”⁷⁹ Utóbbi műtétet természetesen a „kőfejű” Jászi Oszkár végzi, aki Október költőjét akarja formálni Adyból. Ady – Gábor Andor szerint is – a forradalom költője volt, de Jászi Oszkár nem mondja meg, miért épp a magyar polgári demokratikus forradalom költőjét látja benne, „Jászi mégcsak jelöltni sem próbálja, hogy miért az ő költője Ady Endre s miért nem az enyém is? Pedig hogy nem az enyém, azt nagyon világosan kimondja az »Ady szelleme« című írásában, amelyben, mondanom sem kell, csak a Jászi szelleme lebeg, vagyis: semminő szellem se lebenn.”⁸⁰

Gábor Andor ezután idézi Jászi tanulmányából az Ady temetése utáni helyzetelemzést – melyet mi is bemutatunk – és szóról szóra „szétszedi”; nemcsak politikailag, de stílusban is, majd folytatja a belemagyarázások cáfolatát. Jászi voltaképpen jó eszméket hirdet – Ady ürügyén. „De ezekhez az eszmékhez forradalom kell, amely ezeket az eszméket meg is valósítsa. [...] *Nem* polgári forradalom”. A polgári forradalmak a Duna-medence területén még csak nem is tervezték ezeknek az eszméknek a megvalósítását. „Egy forradalom van, amelynek programjában csakugyan benne vannak ezek az eszmék: a proletárforradalom; s megvalósítani őket csak a proletárság világforradalma tudja.”⁸¹

Mit látott még Jászi Oszkár, Ady sírja mellett? Idézzük cikke következő mondatát: „S bár már egyre fenyegetőbben dübörgött körülöttünk a minden igazi adottságot, realitást, mértéket, történelmi lehetőséget fölrugó *ál- és túlforradalom* s bár egyre több deliráló hosszúhajú alak szívította, hogy

⁷⁵ Vö. VEZÉR Erzsébet, *A „Jászi-utak”*. ÉI 1975. márc. 8. 11.

⁷⁶ L. még Gábor Andor, *És itt jön...* 99–100; *Bécsi levelek*. 351–352; *Véres augusztus*. 233–236.

⁷⁷ GÁBOR Andor, *A kőfej és a lángész*. 1–17. rész. UE 1923. márc. 4–20. A tanulmányt a Munkás (Kassai Munkás) nem közölte. Bizonyára erre vonatkozik Gábor Andor megjegyzése, Vidor Ferikének írt levelében: „A Munkásba írok még, de ritkábban. Nagyon sok voltam nekik, úgy látszik.” PIM V. 3646/109.

⁷⁸ GÁBOR Andor, *Endre és Lajos*. BMU 1920. okt. 7; *Halottak arcai*. 56–60. (A cikk címe itt: *A másik Ady* vagy *Endre és Lajos*) N. b. Ady Lajostól Jászi Oszkár is elhatárolja magát az Ady szellemében: „... a kormányzó maffiának nincs más menedéke, mint tanáraival, *tanfelügyelőivel*, íródeákjaival és egyéb irodalmi ágenseivel elferdíteni és meghamisítani 1848 és 1918 két nagy váteszének érzéseit és tanításait.” [Kiemelés: T. J.] L. a 76. számú jegyzetet.

⁷⁹ GÁBOR Andor, *És itt jön...* 108.

⁸⁰ I. m. 110–111.

⁸¹ I. m. 116–118.

Október nem is forradalom s Ady voltaképp burzsoá költő (mintha bizony a géniusz lényege osztály-eliskatulyázás volna, nem pedig osztályfelettség és osztálylerombolás egy magasabb emberi ideál érdekében!): egész bizonyosan tudtam, hogy a véres tömeghisztériának s a kába lázálomnak évei után a dolgos magyarság célkitűzése csakis Októbernél állapodhatik meg s az Ady oeuvre-je lesz minden teremtkő akarát éltető fényforrása.”⁸² [Kiemelés: T. J.]

Az idézett kijelentést kommentálva Gábor Andor felsóhajt: „... megint rá kell mutatnom, hogy a Jászi mondata, mielőtt még a lovagiatlanság bélyegét rája sütném, mennyire magában hordozza saját badarságának bélyegét. A köfejtő, csak úgy mellékesen, egy zárjelben, a Géniusz lényegét *osztályfelettségnek* s *osztály-lerombolásnak* teszi meg, de a zárjelen kívül éppen azt a mozgalmat teszi meg tömeghisztériának és kába lázálomnak, amely osztálytalan, tehát osztályfeletti társadalmat óhajt s ennek eszközéül az osztálylerombolást használja. S megtagadtatván Adyval ezt a tömeghisztériát és ezeket a kába lázálomokat, ő teszi azt, tudományos pontossággal, amit a deliráló hosszúhajúaknak a szemére vet: ő szállítja le Adyt a burzsoá-költőség nivójára. [...] Talán mégsem lehet az, hogy Jászi Oszkár Ady Endre nevében a proletárforradalmat tömeghisztériának és kába lázálomnak nevezze? Értsük meg egymást: Jászi megteheti ezt, sőt Jászi *csak* ezt teheti meg. De Ady Endre nevében nem teheti. Még akkor sem teheti, ha a proletárforradalom *csakugyan* tömeghisztéria és kába lázálom összege lenne. Mert Ady, aki éppen az egyéni hisztéria legragyogóbb költője és aki költészetében gyönyörűen űzte a kába lázálom kultuszát, talán, életben maradva, a tömeghisztériának és a tömegek kába lázálmainak is *akart* volna a profétája lenni?”⁸³ Mit tudja ezt Jászi Oszkár, akinek Ady a legjobb barátja volt, s aki Ady halála óta egy olyan mondatot sem tud leírni, mely meghaladná Ady gimnazista hódolójának színvonalát! Jászi – folytatja Gábor Andor – „... Ady szellemébe öltözve rugdalja meg Ady szellemét, vagyis a halott oroszlán bőrért magára vevén, bántalmazza a halott oroszánt.”⁸⁴

Gábor Andor a továbbiakban elmagyarázza, hogy akár Kunfi Zsigmond is Ady szellemi örökösének tekinthetné magát, hisz ő is könyv nélkül tudja Adyt s a halott költő vele is oly melegen érintkezett, mint Jászi Oszkárral. (*Októberben* azonban Kunfi Zsigmond annyira baloldali volt, hogy Jászit egyre kétségbeesettebbé tette.)

És most egy olyan részletet idézünk Gábor Andor könyvéből, mely az 1950-es kiadásból érthető okokból kimaradt; az 1959-es *Véres augusztus* szerkesztője pedig, sajnos, nem ismerte a mű eredeti kiadását és így mi mutathatjuk be – 1924 óta első ízben: „De nem volna szabad elfelejtenie Jászinak, hogy a személyes érintkezés akár a harmadik Internacionálénak is megadja az örökösödési jogot, mert Kun Béla, aki a Jászi-érának Magyarországon véget vetett, Ady Endrét mondhatja nevelőjéül s annyira Adyn nevelkedett, hogy Adyt még Jászinál és Kunfinál is jobban tudja kívülről. De ha Kun Béla Ady-rajongó is, ha a legnagyobb szeretettel emlékszik is egykori nevelőjére, aligha jut eszébe Adyt a márciusi forradalom számára kisajátítani (noha erre *volna alap*). Jászinak eszébe jut ennek a megfordítottja, amire alap sincsen s mert ő POSSZIBILISNEK tartja még az októberi forradalmat, s mert e POSSZIBILITÁS csak a márciusi forradalom megtagadásán át jöhet létre (az utódállamok reakciós demokráciái füttyölnek a keleti Svájcra, izélnek a Dunamedencébe [sic!]) és a Jászi egész egyéb propagandájára, de az antibolseviksága nagyszerű falat számukra) ezért Jászi Adyt is beveszi az ő védelmezett POSSZIBILITÁSA hajójába s Adyval is kitagadtatja a márciusi forradalmat.”⁸⁵

Idézhetnénk hosszasan Jászi cikkét és Gábor szellemes és izgalmas pamfletjét, de már csak két mozzanatra térünk ki. Gábor Andor éles szemmel rábukkan, hogy Jászi Oszkárnál „egyszerre áttörik a méltatás mondatait a nem méltatás mondatai”, és – bár nevét le nem írja – valójában Gábor Andort méltatja nem méltatásra.⁸⁶

⁸² L. a 76. számú jegyzetet.

⁸³ GÁBOR Andor, *És itt jön...* 124–125. (N. b. Gábor Andor először 1923. február 24-én nevezte Jászi Oszkárt *köfejtűnek*, az Új Előrében közölt Hamar egy kis egység! című cikksorozata 3. részében.)

⁸⁴ I. m. 127.

⁸⁵ I. m. 134–135.

⁸⁶ I. m. 138.

„A valódi költői génusz – írja Jászi Oszkár – mindig prófétikus, a jövőbe látó: a még meg nem született dolgok melengetője és életrehozója ő. Mégpedig *nem rímbe szedett politikai programokkal, vagy a közéleti aréna közhelyeinek irodalmi kendőzésével*, hanem a népies energiák valóban intuitív megérzésével s az alkotási lendület anticipálásával. *Ady sosem adott verses politikai programot, nem állott be sose egyetlen osztály, párt vagy doktrina ritmusba faragójának*, hanem a magyar nép lelkében kavargó, félig öntudatlan energiáknak adott új, akciókat nemző szimbólumokat.”⁸⁷ [Gábor Andor kiemelése.]

„Kiki láthatja – mondja Gábor Andor –, hogy igenis rólam van szó. Csak rólam lehet azt mondani (persze: csak egy Jászinak lehet) hogy politikai programokat szedek rímbe és a közéleti aréna közhelyeit kendőzöm irodalmilag. Hiszen csak én hirdetem magam egy párthoz tartozónak és pedig pont a kommunista párthoz tartozónak. Biztos vagyok benne, hogy Jászi nem látna engem egy doktrina ritmusbafaragójának, ha költészetem így zengedezne:

Barátom! hajts fel egy pohárka kümlit,
S ne lesd tovább az osztályharci simlit!
Ne emlegesd már Marxot balga módra,
De Kelet Svájcát írd a lobogódra!
Ne nézd Moszkvát, csak úgy ne, mint Velencét,
De egyesítsd a dunai medencét!
Ne sírjad e világnak gyatra gyászit,
De lássad elkövetkezőnek Jászit!
Ne ostromold e föld kortársi rendét,
De vedd vezérül Lindert és a Szendét!
Ne hajts a jajra és ne hajts a fájra,
Ellenben esküdj Károlyi Mihályra!
S Polányival egészítsd ezt a sor ki:
Meglátod, ettől[!] meg fog bukni Horthy!

De félre a tréfát. Én nem kívánhatom Jászitól, hogy amikor én kommunista költőnek megyek (most a szándékot nézem és nem az eredményt) akkor, és *csak* akkor vagyok »a még meg nem született dolgok melengetője és életrehozója.« Hogy mikor a proletár-uralom heroldja akarok lenni, akkor vagyok a népies energiák valóban intuitív megérzője s amikor a proletárdiktatúra mellett kitartok, dacára az átmeneti idők átmeneti vereségeinek, kényszerű visszavonulásainak, és látszólagos gazdasági kudarcának, amely a rövidlélekzetűeket már mind visszadobta a »hát-akkor-nem lehet, -csináljunk-valami-mást« táborába: *akkor* anticipálok az alkotási lendületet. Igenis csak a kommunista-nál intuitív megérzés, lendületes anticipáció az, ami Jászinál vakság és köfejtűség.”⁸⁸

E tanulmányrész elején idéztük Ady Endre gyönyörű verses méltatását: „Jászi Oszkár már évek hosszátán / Külömb, mint sem kezem saruját oldja. . .” Gábor Andor minden bizonnyal „könyv nélkül” tudta Ady Endrét – mint, tanulmánya szerint Jászi, Kunfi és Kun Béla –, erre utal a következő megjegyzés: „Jusson eszébe Jászinak, hogy Magyarországon nemcsak lehetséges, hanem szinte szükségszerű volt, hogy a minden ízében marxista Szabó Ervin távoztartsa magát a marxí programú párttól és olyan emberekkel érintkezzék a legmelegebben (köztük Jászival is), akiknek Szabó Ervin eszmemenetéhez és célkitűzéséhez annyi közük volt, mint nekem van Apponyi Alberthez. Nem a levegőből beszélek. Az emigrációban volt alkalmam megismerkedni Szabó Ervin baráti körének amaz egyéneivel, akikből nem lett kommunista, és személyes szomorú tapasztalásból állapítom meg, hogy *nincs köztük egyetlenegy is, aki érdemes lenne a Mester sarujának megoldására.*”⁸⁹ [Kiemelés: T. J.]

⁸⁷I. m. 141–142.

⁸⁸I. m. 142–144.

⁸⁹I. m. 150–151.

Gábor Andor magát Jászi Oszkárt is ezek közé sorolja, mert a Szabó Ervin könyvét kiadó ellenfele annyit sem vett át egykori Mesterétől, „... hogy tudta volna, milyen ostoba nyelvtörlés az, amit a marxista Szabó Ervin hátrahagyott könyvének előszavában, ő, mint antimarxista, a marxizmus materialista volta ellen végez.”⁹⁰

Gábor Andor tehát, ha szó szerint nem is, implicite „átírja” Ady Endre idézett költeményét: a mai – 1923-as – Jászi Oszkár már nem méltó sem a forradalmár költő, sem a vele majdnem egyidőben elhunyt marxista teoretikus „sarujának megoldására”...

d) „Az utolsó szusz”

„Jászi Oszkár ma már ritkábban ír, mint egy évvel vagy másfél évvel ezelőtt. Ha csak egy picurka nagyzási mániában szenvednék, akkor azt hinném, hogy azért ír ritkábban, mert az írásait túlságosan ellenőrzésem alá helyeztem s az ő számára nemkívánatos gyakorsággal cenzúrázom” – írja Gábor Andor 1923. augusztus 1-én a már említett *Jászi Oszkár tréfáiból* című cikksorozata bevezetőjében.⁹¹ Jászi Oszkár néhány hónappal korábban a következő szomorú (!) hírt közölte Károlyi Mihállyal: „Sajnos egy újabb áldozatot kellett hoznom s személyesen jegyezni kell a lapot, mivel máskülönben intrikáktól kellett tartani az utódállamokkal szemben.”⁹² [Kiemelés: T. J.] Jászi Oszkár meghozta ezt az „áldozatot” és 1923. február 1-től ő lett a – halódó – Bécsi Magyar Ujság főszerkesztője. Március 23-án örömmel jelenthette Károlyi Mihálynak, hogy a lap céljaira 300 000 koronát kapott Beneš csehszlovák külügyminisztertől – átvételi elismervény nélkül.⁹³ Tervezték a *Jövő* és a Bécsi Magyar Ujság fúzióját is,⁹⁴ de erre Garamiék nem voltak hajlandók s mivel anyagi forrásaik kimerültek, 1923. május 2-án Jászi Oszkár már így informálhatta Károlyi Mihályt: „Ma megszűnt a *Jövő*. [A *Jövő* utolsó száma 1923. május 1-én jelent meg – T. J.] Lehet, hogy sikerül átvenni az ő nyomdai szerződését, ami havi 30–40 millió megtakarítást jelentene. Ettől eltekintve, a mi lapunk jelentősége a *Jövő* megszűnése folytán rendkívül megnövekedik.”⁹⁵ Valóban, több mint fél évig, 1923 decemberének közepéig még megjelent a Bécsi Magyar Ujság – az emigráció immár egyetlen napilapja.

Az újdonsült főszerkesztő, Jászi Oszkár azonban ekkor már javában készült amerikai útjára. 1921 tavaszán, a tervezett amerikai út meghiúsulása után azonnal kijelentette: „Változatlanul hiszem, hogy Amerika volna az archimedesi pont s még teszek egy utolsó kísérletet ebben az irányban.”⁹⁶ [Kiemelés: T. J.] Ez a kísérlet, mint már említettük, először Hock Jánosnak sikerült. Alig utazott el

⁹⁰I. m. 151–152.

⁹¹A Gábor–Jászi vita valamennyi írását terjedelmi okokból nincs módunk bemutatni, a nem idézett cikkek bibliográfiáját azonban közöljük.

a) GÁBOR Andor, *Október*. UE 1922. júl. 2; *A jászberényi kürt*. UE 1922. szept. 16; *Mi a rettenetes?* UE 1922. nov. 10; *A vörös ördög*. UE 1922. dec. 11; „*Útban az igazság*.” UE 1923. jan. 25; *Hát mégis osztályharc?* M. 1923. febr. r. (In, BOTKA Ferenc, i. m. 245–247.); *János bá' megbocsát*. UE 1923. ápr. 12; *Dr. Száztóli Újraegyszer*. M 1923. máj. 13. és UE 1923. máj. 20; *Adhat-e földet Károlyi?* UE 1923. máj. 27–jún. 3.) L. még: *Bécsi levelek*, 353–391; *Véres augusztus*, 259–280.; *Kölcsön nincs*. M 1923. jún. 10. (In, BOTKA Ferenc, i. m. 247–248.)

b) JÁSZI Oszkár, *Politikai barátainkhoz és bajtársainkhoz*. [Kialtvány Károlyi Mihály, Hock János, Jászi Oszkár, Linder Béla és Szende Pál aláírásával] BMU 1922. jún. 4; *Liberalizmus és szocializmus*. BMU 1922. jún. 16; *Üdvözlét Kéri Pálnak!* BMU 1922. júl. 1; *Parasztok és szocialisták*. BMU 1922. júl. 2; *Egy lépés előre*. BMU 1922. júl. 20; *A „liberális bolsevizmus”* BMU 1922. aug. 13; – – hozzászólása NÉMETH Andor, *Bolsevik-esztétika?* c. írásához. BMU 1922. okt. 11.

⁹²*Jászi Oszkár–Károlyi Mihálynak*. Bécs, 1923. febr. 3. PI 704. f. 58. öe. 31.

⁹³Uo. 83–84.

⁹⁴1923. január 1-én Jászi Oszkár erről tárgyalt Hatvany Lajossal, majd másnap Garami Ernővel és Lovász Mártonnal. L. a 23. számú jegyzetet.

⁹⁵PI 704. f. 58. öe. 123–125.

⁹⁶*Jászi Oszkár–Károlyi Mihálynak*. Bécs, 1921. márc. 19. PI 704. f.

Hock, 1922. szeptember 23-án, Jászi mális feljegyezte naplójába: „*Szeretnék Amerikába menekülni a kínos, keserves, áldatlan herce-hurca elől.*”⁹⁷ [Kiemelés: T. J.] Egyelőre várnia kellett a Hock által megígért hajójegyre. Károlyi Mihály ezer dollárral akart hozzájárulni tervezett útjához, de ennek az összegnek szerényen csak a felét fogadta el.⁹⁸

Amíg Jászi Oszkár – Károlyi Mihály támogatásával – amerikai útjára készült, maga Károlyi Mihály végleg elhagyta az utódállamok területét és 1923. július 3-án Angliába költözött.⁹⁹ Két nappal e dátum után Jászi Oszkár – naplója szerint – azon aggódott, hogy távolléte alatt mi lesz a Bécsi Magyar Ujsággal, melynek adminisztrációját ekkor már Böhm Vilmos végezte. (Jászi amerikai útja alatt gyakorlatilag Böhm Vilmos és Rónai Zoltán szerkesztette a lapot!) „Hogy utazzak el így?” – töpreng a reménytelen helyzeten. A lap a csőd szélén áll. . . „S vége az emigrációs politikának. . .”¹⁰⁰

Hock Jánossal, aki visszatért az Egyesült Államokból, Jászi Oszkár július 11-én találkozott Bécsben. Hock útjának egyik eredménye az volt, hogy megnyerte az októbrizmus eszméinek a chicagói *Magyar Tribune* című hetilapot.¹⁰¹ A Magyar Tribune 1923. augusztus 17-i száma már arról tudósíthatott, hogy a *Chicagói Magyar Köztársasági Párt* megkezdte a munkát, szeptember 14-én pedig az első oldalán közölte, hogy *Károlyi Mihály vezértársa New Yorkba érkezett.*¹⁰² A híradás érdekessége, hogy Jászit agyba-főbe dicséri: „. . . a legképzettebbek magyar elmék közül való hatalmas koponya, lenyűgöző készütségi ember, kinek nevét csak a Horthy-uralom komitációsai szokták sziszegő dühvel emlegetni. Külföldön elismeréssel és őszinte megbecsüléssel szólnak róla.”

Egészen más hangvételű tudósítást olvashatunk a New York-i Új Előre 1923. szeptember 21-i számában – Gábor Andor tollából. „A professzor úr kint van Amerikában – írja Gábor Andor – és hogy ebből az utazásból néma tanulmányút vagy hangos propaganda-körút lesz-e, az tisztára az amerikai magyar dolgozók viselkedésétől függ.”¹⁰³ [Kiemelés: T. J.]

Jászi Oszkár is nyilatkozott. Első benyomásairól már szeptember 27-én levélben informálta Károlyi Mihályt: „. . . a New York-i milió a legkedvezőtlenebb – már a magyar kolónia szempontjából. Itt a vezetők mind ügyes zsidók: vagy Horthy-gesefitet vagy moszkvai gesefitet csinálnak. E két malomkő között felőröldik Október.”¹⁰⁴ Következő, a New York Times-ből átvett nyilatkozatát a Bécsi Magyar Ujság 1923. szeptember 23-i számában olvashatjuk. Jászi itt az amerikai olvasók számára is elmondja, hogy a közép-európai országok számára szerinte legjobb megoldásként kínálkozik „. . . a *demokrácia és a konföderációs politika útja.*” Ezután rátér a forradalmak történetének ismertetésére, majd – önmagához hűen – New Yorkban is kijelenti: „A lehetetlen és erkölcstelen kommunista kaland után a bolsevizmusnak egy másik válfaja következett, az úgynevezett *fehérterror.* . . .”¹⁰⁵ Így azon se kell

⁹⁷ L. a 23. számú jegyzetet.

⁹⁸ L. a 93. számú jegyzetet.

⁹⁹ HAJDU Tibor, i. m. 383.

¹⁰⁰ L. a 23. számú jegyzetet.

¹⁰¹ 1921. március 18-án *A bujdosó Károlyi* c. vezércikkben még arról írt a Benedek Márton által szerkesztett Magyar Tribune (Chicago), [A továbbiakban: MT] hogy „Károlyi szellemileg törpe” (!), de 1923. január 12-én, nyilván Hock János toborzójúta hatására már Gróf KÁROLYI Mihály, *Magyarország és a jóvátetelek kérdése* c. írását közölte vezércikként; átvéve a Manchester Guardian-ból. Ettől kezdve a lap nyíltan az októbrizmus szócsöve lett. (1923. április 20-án két cikket is közölt HOCK Jánostól, *Mozgalmak és a sajtó* (1.1.); *Amerikai tapasztalataim* (2.1.).)

¹⁰² Jászi Oszkár, naplója szerint 1923. szeptember 1-én érkezett New Yorkba. Szeptember 3-tól 1924. június 24-ig naplóját is angolul írta, bizonyára nyelvgyakorlás céljából. L. a 23. számú jegyzetet.

¹⁰³ GÁBOR Andor, *Jászi Oszkár Amerikában*. UE 1923. szept. 21.

¹⁰⁴ PI 704. f. 58. 6c. N. b. Jászi Oszkár szinte szó szerint ugyanezt írta a BMU 1923. október 6-i számában közölt névtelen tudósításában (Drózdny Győző amerikai propagandaútjáról). Vö. GÁBOR Andor, *Jászi, mint riporter*. UE 1923. okt. 22.; Bécsi levelek, 399–403.; Véres augusztus, 289–293.

¹⁰⁵ „Jászi segíteni akar Magyarországnak népén”. Nyilatkozik a New York Timesnek. BMU 1923. szept. 29.

csodálkozunk, hogy előadó körútja során, Washingtonba érkezve, *Vörös és fehér bolsevizmus* címen tartott előadást a College Women Club-ban.¹⁰⁶

Úgy véljük, eltekinthetünk Jászi Oszkár előadó körútjának részletes ismertetésétől, hisz Jászi mindenütt a demokráciát és a dunai népek konföderációját hirdette – időnként a régi Magyarország egykori nemzetiségeiből toborzott – hallgatósága előtt – a vörös és fehérterror ellenszeréül. Egy előadást említünk csupán. 1923. szeptember 27-én a New York-i „... mérnök egyletben tartott nagy előadásom alkalmával – írja Károlyi Mihálynak – a vitában egy bolsi vezér szót kért s a legnagyobb tisztelet, elismerés, sőt hála hangján beszélt rólam.”¹⁰⁷ A vitáról a Bécsi Magyar Ujság „alkalmi tudósítója” is megemlékezett. A felszólaló kommunista szerkesztő „... meghajtva a tudományos és erkölcsi elismerés zászlaját az előadó előtt, Jászit, mint naív álmodozót igyekezett feltüntetni, aki nem veszi észre a szervezetség és a fegyveres erő szerepét. Jászi részletesen válaszolt. Csodálkozásának adott kifejezést a kommunista szerkesztő elismerése felett. – Ha csakugyan ilyen jó véleményük van rólam – úgymond – akkor miért piszkolnak mindennap az *Új Előrében* s miért adják ki Gábor Andor együgyűségeit?”¹⁰⁸ A vita során – tudósítja Jászi Károlyit – abban is megállapodtak, hogy „egy nyilvános felolvasó, illetve vitautas” keretében Jászi Oszkár találkozni fog az amerikai magyar munkásokkal.¹⁰⁹ Október 22-én azonban már azt is megírja, hogy a meghívást nem fogadta el, „... mert a fehérek ellenem fordíthatnák, de találok mégis módot, hogy egy nagy munkás auditórium előtt beszélhessek.”¹¹⁰ (Tudomásunk szerint Jászi Oszkár erre mégsem talált „módot” ...)

Ekkorra már Az Ember szerkesztője, Göndör Ferenc is jónak látta, hogy ismét szóvá tegye „Gábor Andor együgyűségeit”. *Jászi Oszkár és Gábor Andor* című anonim, de stílusjegyek alapján azonosítható cikkében a jól ismert rágalmakat zúdítja Gábor Andorra.¹¹¹

Gábor Andor – a Jászi Oszkárral szemben alkalmazott vitamódszeréhez híven – a teljes cikket közölte az *Új Előrében*, a maga ezúttal csak néhány soros kommentárjával. A cikkből kiderül, írja, „... hogy én egy goromba disznó vagyok, ellenben ellenfeleim udvarias ajópéereek [sic!], akik nyugodt és tárgyilagos érvekkel lépnek fel az én disznó-betyár aljasságaim ellen.” Azt azonban mégis furcsának találja, hogy szerintük éppen ő akadályozza meg a fehérterror elleni küzdelmet, „... és a különböző magyar követségek valóságos örömét képezem.” Vajon miért hallgatnak az utódállamok és Amerika magyar munkásai mégis Gábor Andorra? „Hogy” van ez, kérem? – ugatom én csendesén.”¹¹²

Itt jegyezzük meg, hogy 1923 őszén Gábor Andor írásai ismét megszorodtak a kassai Munkásban; maga a Göndörnek szóló válasz is itt jelent meg először. Ennek oka a szerző személyes jelenléte; Gábor Andor ugyanis, Jászihoz hasonlóan, maga is előadó (felolvasó) körúton volt Csehszlovákia magyarok lakta vidékein – bár sokkal rövidebb ideig, mint októbrista ellenfele Amerikában. A Munkás október 28-i száma közölte – tervezett – felolvasóestjei színhelyét; e szerint november 3-tól november 7-ig Pozsonyban, Kassán, Eperjesen, Ungváron, Beregszászon és Munkácson fog szerepelni: versei, tanulmányai és színdarabrészelei felolvasásával. Ugyanitt – a Munkásban – október 31-én a tervezett műsort is közlik a *Gábor Andor előadaskörútja* című hírben. Így Kassán, „a november 7-i orosz forradalmi emlékűnnep keretében” került volna sor *A köfej és a lángész. Irodalmi tanulmány Ady Endréről* felolvasására. A Munkásból nem derül ki egyértelműen, hogy a Jászi-ellenes hosszú írást valóban felolvasta-e a szerző november 4-én – ekkor volt az emlékűnnepély –; a lap november 7-i száma arról tudósít, hogy Gábor Andor telt ház előtt elszavalta *Fohász erőért* című költeményét, majd felolvasta *Egerszeg* című színműve 2. felvételét. A műsor 2. részében „változatos pillanatfelvételek

¹⁰⁶ *Jászi Oszkár előadásai Washingtonban*. BMU 1923. nov. 25.

¹⁰⁷ *Jászi Oszkár–Károlyi Mihálynak*. New York, 1923. okt. 11. PI 704. f. 58. őe.

¹⁰⁸ M. L., *Jászi Oszkár előadása New York magyar intellektueljei előtt*. BMU 1923. okt. 25.

¹⁰⁹ L. a 107. számú jegyzet.

¹¹⁰ *Jászi Oszkár–Károlyi Mihálynak*. New York, 1923. okt. 22. PI 704. f. 58. őe. Vö. Jászi nem mer az amerikai öntudatos munkások elé állni. UE 1923. okt. 23.

¹¹¹ E 1923. okt. 31.

¹¹² GÁBOR Andor, *Egy kis csemege*. M 1923. nov. 7; UE 1923. nov. 15.

szerepeltek a mai társadalmi rend valamelyik részletéről”, majd befejezésül újabb versek. Gábor Andor Vidor Ferikének írt leveleiben arról is beszámol, hogy sikere valóban nagy volt, hívei kisebb falvakba is „elhurcolták”; több helyen a közönség összetétele miatt németül adta elő írásait és rögtönzéseit, de ez is kitűnően sikerült.¹¹³

A fáradhatatlan írónak arra is jutott ideje, hogy Szlovenszkóból is megküldje Jászi-ellenes cikkeit a New York-i Új Előrének.¹¹⁴

1923. október 15-én Göndör Ferenc, jól ismert bécsi lapjában, Az Emberben felhívást tett közzé: *Meg kell menteni a „Bécsi Magyar Ujság”-ot!* Ismerve Göndör korábbi akcióit, felhívása, mentési akciója voltaképpen hatalmas fellélegzés volt: közeleg az idő, amikor átveheti a napilap olvasóit. . . Már nem kellett sokáig várnia. December 16-án jelent meg a Bécsi Magyar Ujság utolsó száma, december 24-én pedig Göndör Ferenc már azt írhatta, hogy „Mély megilletődéssel, szívbeli fájdalommal teljesítem a legszomorúbb kötelességet, a Bécsi Magyar Ujság elparentálását.”¹¹⁵ Fájdalmán azonban még lapja ugyanazon számában erőt vett és a 16. oldalon bejelentette, hogy a következő héttől Az Ember ismét hetilapként, nagyalakú újságformában jelenik meg minden szombaton s ha szükséges, hetente többször is!

A Bécsi Magyar Ujság nekrológját Gábor Andor is megírta *Az utolsó szusz* címen az Új Előrében.

„Elszomorodott szívvel kell jelentenem – kezdi „búcsúztatóját” –, hogy a magyar emigráció egyetlen napilapja, a Bécsi Magyar Ujság, hosszas szenvedés után, 1923. decemberében, életének ötödik évében kimúlt. A tehetetlenek és tehetségtelenek ama tábora, amely Jászi Oszkár vezérlete alatt Károlyi neve mögé bújva az októberi forradalmat »írta zászlójára«, több mint két esztendeig dolgozott a lap tönkretételén, ami – végre – sikerült is nekik. [. . .] Hát most készek már egészen: itt a csend, a nagy csend, a halálos csend az ő részükről, amit nem fog már megtörni az, hogy Jászi makog még egy-párat angolul az amerikai mérnökök klubjában, vagy a vénkisasszonyok egyesületében. Én pedig fűtyörészek.”¹¹⁶

A Bécsi Magyar Ujság megszűnését, melyről már hetekkel korábban értesült, maga Károlyi Mihály is tragédiának tartotta. „Hogy ez mit jelent nekem – írta Jászi Oszkárnak – azt nem szükséges magyaráznom, mert tudom, hogy te ha lehet még jobban ragaszkodtál a *laphoz*, mindenesetre sokkal többet tettél érte, mint én.” Károlyi ezután helyzetelemzést ad: „ . . . azt hiszem, hogy az emigráció [az októberista emigráció! – T. J.], mint olyan, szintén megszűnt létezni. Egyénhányan ezután is fogunk működni, de csak mint egyes egyének és nem mint egy politikai csoport.”¹¹⁷

Az októberista emigráció, Károlyi Mihály találó jellemzése szerint, – „mint egy politikai csoport” – valóban megszűnt a Bécsi Magyar Ujság kényszerű kimúlásával. Jászi Oszkár ugyan tovább folytatta előadó körútját, időnként megvetőleg nyilatkozott az előadásait megzavaró kommunistákról, „akiknek szellemi vezére egy egykori kapitalista-bérenc zszurnaliszta”;¹¹⁸ Gábor Andor is még sokszor visszatért „egy oly témára, amit körülbelül számtalanszor intéztem el: az októberizmus amerikai zászlóbontá-

¹¹³ Gábor Andor–Vidor Ferikének. Kassa, 1923. nov. 13. PIM V. 3646/13.

¹¹⁴ GÁBOR Andor, *Üdvözet! [,] testvérek!* UE 1923. okt. 28; *Dr. Izigvérg.* UE 1923. nov. 16. 18. (l. még a 22. számú jegyzetet is.)

¹¹⁵ GÖNDÖR Ferenc, *Bécsi Magyar Ujság.* E 1923. dec. 24. 10–12.

¹¹⁶ GÁBOR Andor, *Az utolsó szusz.* UE 1924. jan. 15–jan. 18.

¹¹⁷ Károlyi Mihály–Jászi Oszkárnak. London, 1923. nov. 17. Columbia University, Butler Library, Jászi-Papers.

¹¹⁸ JÁSZI Oszkár, *Munkások és bolsevisták.* E 1924. márc. 30. A szerző hasonló vonatkozású cikkei, megjelenésük sorrendjében: *Sztambuljszki és „parasztbolsevizmusa”.* BMU 1923. jún. 17; *Mussoliniék szovjet-terve.* MT 1923. júl. 6; *Az új világháború előkészítése és ellenszerei.* BMU 1923. júl. 22. L. még: MT 1923. okt. 11; *Jászi Oszkár levele „Az Ember”-hez.* E 1924. ápr. 20. 3; *Jászi Oszkár nyilatkozik külföldi útjáról.* E 1924. jún. 29; L. még: 1918 októberének diadala [szerkesztőségi cikk] MT 1924. febr. 1.

sára”¹¹⁹ s az Új Előre amerikai munkatársai is ezt tették,¹²⁰ de a vita valóságos tét hiányában utóvédharccá, kölcsönös nyelvöltögetéssé laposodott.

Gábor Andor a Bécsi Magyar Ujság megszűnése előtti napokban azt tervezte, hogy hamarosan egy kis könyveskében fogja leleplezni, „... azt a végtelen bárgyúságot, amit Jásziék az egyetlen emigrációs napilap körül kifejtettek.”¹²¹ A könyvecskét tudomásunk szerint nem írta meg, ellenben 1924 januárjában Bécsben az AMA Verlag kiadta *És itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint* című könyvét.¹²² Erről először a Munkás című kassai kommunista napilap 1923. december 25-i száma adott hírt, „sajtó alatt” megjegyzéssel. A Munkás 1924. február 27-én már megjelent újdonságként hirdette Gábor Andor könyvét (ára 5 korona).¹²³ A New York-i Új Előre első híradása a könyvről 1924 június 14-i számában olvasható (ára 25 cent). A könyv valójában 1924 januárjának a közepén jelenhetett meg, mert Az Ember recenzense, *Németh Andor* már 1924. január 27-én ismertette és bírálta.¹²⁴

Az *Egy kis gödít, egy kis gödít. És itt jön Jászi [sic!], aki megeszi Marxot és Lenint* című bírálat szellemességében vetekszik a bírált könyvvel, ám – Göndör Ferenc lapjában jelent meg! – alaposan eltérő a Gábor Andortól.

Németh Andor idézi a zsidók húsvéti legendáját a gödöléről, melyet apám vett a baromvásáron, melyet agyonütött a bunkósbot, a botot elhamvasztotta a tűz stb., stb.¹²⁵ A kritika módszerét híven bemutatja a következő szemelvény: „A nóta ugyanaz. És itt jön Jászi, aki megeszi Marxot és Lenint. És jön Gábor Andor, aki felfalja Jászit. És jövők én és megeszem Gábort, egy gödít, egy gödít, akit a baromvásáron vett az édesapja. Én pedig – mondjuk ökor vagyok, hogy Gábor Andor legújabb elmeművével foglalkozom – várom a halál angyalát, hogy velem is végezzen, aki belesodródott az örök körforgásba.”

Németh Andor valóban „megeszi” Gábor Andort, felelevenítve Göndör Ferenc rágalmait a Bécsi Magyar Ujság és a Proletár egykori főmunkatársáról. Hogy a kritikát szelleméhez híven ismertessük: Göndör rágalmaira még rá is tesz néhány lapáttal. . . Abban sincs köszönet, amikor „megvédi” Gábort, a kabaréköltőt, szembeállítva a kommunista publicistával: „Az első Gábort a második Gábor mellé állítva: Góliát és Dávid.”

Itt jegyezzük meg, hogy a bírált könyvről néhány évtizeddel később alaposan megváltozott Németh Andor véleménye. Hagyatékában fennmaradt egy valószínűleg 1948-ban írt lektori jelentése, melyben *Gábor Andor politikai tanulmányai*, köztük a Jászi Oszkár ellen írt könyvecske újbóli kiadását

¹¹⁹ GÁBOR Andor, *Kossuth és Jászi*. UE 1924. ápr. 22. [Ez a cikksorozat 1924. május 18-ig tartott.] A szerző hasonló vonatkozású cikkei, megjelenésük sorrendjében: *A törvény*. UE 1923. szept. 18; *Horthy vagy Trocki* [?] UE 1923. dec. 29; *Október is sok*. UE 1924. febr. 2; *Kisugárzó erő* M 1924. szept. 21; *Jászi Pestén*. Párizsi Magyar Munkás 1925. jan. 17. In, *Véres augusztus*, 294–296.

¹²⁰ Az Új Előre további Jászi-ellenes cikkei, megjelenésük sorrendjében: KÉKEDI Sándor, *Jászi Oszkár – „erkölcsi alapon”*. 1923. jún. 17.; –: *Kunfiék, Jásziék – megmentik a demokráciát*. 1923. okt. 15–18.; BALOGH László, *Üzenet Gábor Andornak Washingtonból*. 1923. nov. 17.; PAÁL Máté, *Az októberista likvidátorok. Mit akarnak Jásziék Amerikában?* 1924. jan. 31.; TUDÓSÍTÓ, *Jászi leleplezte magát, Hock „tisztelendő” meg ölni akart*. 1924. márc. 10.; SOKRATES [?], *Válasz Jászi Oszkárnak*. 1924. ápr. 15.

¹²¹ GÁBOR Andor, *Dr. Izgyévig*. UE 1923. nov. 18. L. még: a 22. számú jegyzetet.

¹²² A piros címlapú 160 lapos könyvecske mérete: 11 × 7 cm. A bécsi Elbemuhi nyomdában készült. Az AMA Verlag feltehetőleg a kommunista párt kiadója volt; ugyanitt jelent meg LUKÁCS György, *Lenin* (Tanulmány Lenin gondolatainak összefüggéséről) c. 192 lapos – hasonló méretű és címlapú – könyve 1924-ben, Gábor Andor fordításában. Ugyanilyen méretű és címlapú GÁBOR Andor, *Horthys lager. Drei Bilder aus dem ungarischen Leben und vom ungarischen Tod* c. 160 lapos könyve, melyet a Malik Verlag adott ki, ugyancsak 1924-ben.

¹²³ Vö. BOTKA Ferenc, i. m. 567. N. b. Gábor Andor 1924. június 21-i levelében az ekkor már Párizsban élő Bölöni Györgyöt is felkérte Jászi-könyve terjesztésére. PIM V. 4132/138/1.

¹²⁴ L. az 1. számú jegyzetet.

¹²⁵ A legenda művészi feldolgozását l. VAS István, *Egy régi dal visszhangja*. In, Vas István *Összegyűjtött versei*. Bp. 1963. 665–670.

javasolja. Hosszasan idézi Gábor Andor – általunk is bemutatott – briliáns elemzését a „polgári radikális”-ról, a következő megjegyzéssel: „Azért idéztünk ilyen sokat, hogy megmutassuk, milyen helytállóak Gábor Andor elemzései, mennyire érvényesek ma is. [. . .] Írásai a magyar pamfletirodalom remekművei. Múlhatatlanul szükség van közrebocsátásukra.”¹²⁶

(Kommentárunk: és itt jön Németh Andor, aki megeszi Németh Andort, avagy változnak az idők és mi is velük változunk. . .)

4. Hazajöhet-e Jászi Oszkár?

Jászi Oszkár, amerikai tanulmány- és felolvasó körútja végeztével 1924. május 27-én Bécsbe érkezett.¹²⁷ Bécsben az októbrista emigrációt a bomlás állapotában találta, ezért július 14-én már így panaszkodott Károlyi Mihálynak: „Ez az élet itt számomra csaknem kibíráhatatlan. Szellemi és lelki elzúllásra vezet. Érzem, hogy tenni kellene valamit e morbid hangulat ellen, de a melankólia annyira rámfekszik, hogy órákon át heverek fáradt reménytelenségben. *Amerika látszik ma az egyedüli kiútnak. Egy csendes professzúra koncentrált munkában.*”¹²⁸ [Kiemelés: T. J.] Jászi Oszkár levelének kiemelt sorai egybecsengenek Gábor Andor Jászi-könyve utóiratának jóslatával: „. . . az amerikai kaland az utolsó etapja lesz Jászi politikai életének. Utána *csend lesz*: valami *professzúra* valami isten háta mögötti egyetemen.”¹²⁹ [Kiemelés: T. J.]

Így történt. 1925. augusztus 14-én Körtvélyesről már arról értesítette Károlyit, hogy hajója augusztus 27-én indul Brémából,¹³⁰ október 14-én pedig – immár az Egyesült Államokból – amerikai címét is megadta: Oberlin College, Oberlin, Ohio, USA.¹³¹

1924. augusztus 17-én – naplója szerint – egy másik megoldás lehetősége is foglalkoztatta: „Eszembe jutott: hátha hazamennék s bíróság elé állanék? Ez felrázhatná az országot s egy jó finálé volna októberhez. Szenvedéses utolsó felvonás, de logikus vég. Amerika új élet volna. De vajon van-e még elég erőm egy új élet kezdéséhez?”¹³²

Jászi Oszkárnak „volt ereje” az új élet kezdéséhez és az oberlini egyetem professzoraként működött. A felszabadulás után – amerikai állampolgárként – 1947 őszén rövid időre hazalátogatott, de hamarosan visszatért Oberlinbe, ahol nyugdíjba vonulása után is élt, 1957. február 23-án bekövetkezett haláláig.

Befejezésül idézzük Gábor Andor egyik 1922-es, eddig még nem említett cikkének néhány sorát: „Ha egy polgári radikális nem tud különbséget tenni Marx és Kautsky közt, kollektivista-kommunizmus és oppurtunista patriotizmus között, akkor mért tudjanak különbséget tenni odahaza egy moszkvai leninista és egy bécsi polgári s radikalista között? Na, nem is tesznek! S így a volt forradalmárok hiába húzódtak át az ellenforradalom elméletére, a gyakorlati ellenforradalom, melynek kezében a hatalom oldania és kötnie, továbbra is a forradalom skatulyájában tartja őket. S én kárörömmel konstátálom, hogy ezek is csak akkor mehetnek haza, ha majd a forradalom megint kitör, vagyis, amikor, mint ellenforradalmároknak már megint nem lehet hazamenniük.

Milyen mulatságos a tragédiájuk!”¹³³

¹²⁶ NÉMETH Andor, *Gábor Andor politikai tanulmányai*. PIM G. 89. (A lektori jelentés valószínűleg az 1950-ben kiadott *Bécsi levelek*-hez készült.)

¹²⁷ L. a 23. számú jegyzetet.

¹²⁸ PI 704. f. 58. őe.

¹²⁹ GÁBOR Andor, *És itt jön*. . . 98.

¹³⁰ PI 704. f. 61. őe.

¹³¹ PI 704. f. 59. őe.

¹³² L. a 23. számú jegyzetet.

¹³³ GÁBOR Andor, *Harakiri*. UE 1922. okt. 7.

József Tasi

OCTOBRISME OU BOLCHÉVISME?

(La polémique d'Andor Gábor et d'Oszkár Jászi)

L'étude, comme son titre le désigne aussi, s'occupe de la polémique de publiciste des représentants considérables, d'Oszkár Jászi et d'Andor Gábor, de deux idéologies, du radicalisme bourgeois – qu'on peut nommer, d'après la révolution bourgeoise démocratiques, octobrisme aussi – et du communisme (bolchévisme) entre 1920 et 1924. Elle représente l'attachement d'Andor Gábor, écrivain ayant plus tôt des succès dans le genre léger, aux principes du marxisme (et de sa variante léniniste) qu'il a connus durant la République des Conseils de Hongrie en 1919, et la fidélité – également respectable en son genre – d'Oszkár Jászi à ses vues bourgeoises radicales antérieurement formées. Par la suite, l'étude mentionne souvent le rôle du quotidien le plus important de l'émigration, du Journal Hongrois de Vienne, et parle du changement de sa ligne politique; en outre de la presse communiste de langue hongroise de Vienne, de Roumanie, de Tchécoslovaquie et d'Amérique. L'étude donne une analyse détaillée du livre d'Andor Gábor, paru en 1924, intitulé *Es itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint* (Et voici Oszkár Jászi qui mange Marx et Lénine), – et des collisions des adversaires et de leurs partisans. La méthode de discussion d'Andor Gábor est sympathique pour le lecteur d'aujourd'hui aussi: il cita les écrits de son adversaire dans leur totalité, et il prouve, par une analyse spirituelle, parfois ironique, passant de phrase en phrase, que le temps est passée sur les vues de Jászi et qu'à l'époque de ces discussions, l'ami et le compagnon de lutte d'autrefois du grand poète hongrois, Endre Ady proclamait déjà des vues et des idées surannées.

Újabb Balassi-nyomok Lengyelországban

A lengyelországi kéziratárak és levéltárak magyar szempontból való tüzetes áttanulmányozása olyan feladat, amelyre mindeddig nemigen vállalkoztak kutatóink. Jóllehet Veress Endre és Divéky Adorján számos lengyelországi hungarikát publikáltak, még mindig vannak nagy terjedelmű anyagok, amelyek mindeddig elkerültek a magyar kutatók – történészek és irodalomtörténészek – figyelmét. Még a Balassi-kutatás területén is érhetnek meglepetések. Kalandos életű költőnk három ízben járt lengyel földön, s kapcsolatai jóval kiterjedtebbek lehettek, mint azok, amelyeket levelei alapján megállapíthatunk. E sorok írója hosszú évek óta feltételezte, hogy a körültekintőbb lengyelországi kutatás még napvilágra hozhat újabb nyomokat, s 1979 őszén sikerült is több, Balassi Bálinttal kapcsolatos ismeretlen adalékot találnia.

A wroclawi városi és egyetemi könyvtárban különös figyelmet érdemel a kéziratár *album amicorum* anyaga. Ez a második világháború előtt igen gazdag és érdekes anyag a háború alatt roppant károkat szenvedett – a Biblioteka na Piasku jelenlegi épületében volt a Boroszlót („Breslau Festung”-ot) védelmező német csapatok főparancsnoksága. A kéziratok egy része tehát kétségtelenül megsemmisült a város ostroma során, vagy elkótyavetyélődött a felszabadulást követő elég zavaros időkben. Az sem lehetetlen, hogy egyes könyveket, illetve értékesebb kéziratokat a város polgári lakosságának kiürítésekor Németországba szállítottak, de ezek hollétéről senkinek sincs pontos tudomása.

Mindezt azért kellett elmondani, mert a jelenleg hiányzó album-anyagban vannak (voltak) a legérdekesebb magyar bejegyzések. Ezt az anyagot ma már csak egy régi német katalógus alapján tudjuk rekonstruálni; ez a kemény fedelű vaskos könyv, a *Verzeichniss der nachstehend citirten Stambücher der Stadtbibliothek zu Breslau* címet viseli, s mint azt a katalógus iktatószáma (Akc. 1967 KN 13) mutatja, csak nemrég került újra a könyvtár tulajdonába. A *Verzeichniss* nem csupán az egyes albumok tulajdonosait tünteti föl, hanem a bejegyzőkről is listát ad. A poszszesszorok rövid életrajzát viszont egy másik, részben nyomtatott, részben kézzel írott kiadványból (Dr. Ernst Vogler, *Katalog der Stambücher der Stadtbibliothek Breslau*, Akc. 1967 KN 11) állíthatjuk össze, s így a két katalógus összevetésével elég pontos képet kapunk az albumgyűjtemény hajdani anyagáról.

A betűrendes *Verzeichniss* 7/b száma alatt szerepel Hans von Braun emlékkönyve; tartalmáról a Vogler-katalógusban találunk összefoglalót. Eszerint von Braun császári szolgálatban álló diplomata vagy katonatiszt lehetett. Albumában 1573 és 1609 között nyolcvannégyen jegyezték be a nevüket, főképp osztrák, cseh, olasz és flamand nemesek, köztük olyan családok tagjai, mint Dietrichstein, Hohenlohe, Croy Nevers, Egmont és Herberstein. Von Braun sokat utazott és 1589-ben Magyarországon is megfordult. Itt ketten írták be a nevüket albumába: N(icolaus) Pálffy és – Balassi Bálint. A *Verzeichniss* a következőképpen tünteti fel az utóbbi bejegyzést: „1589. Balassy de Gyarmath, Vitus. m. gem. W.” (18. lap). A „Vitus”-nyilvánvalóan „Vtinus” vagyis a „Valentinus” rövidített formája lehet. A helynév Pálffynál hiányzik, s bár a *Verzeichniss* ezt Balassinál sem adja meg, a Vogler-féle katalógus alapján feltehetjük, hogy ez az a beírás, ami nem biztos, hogy Komáromból való („hat nicht mit Sicherheit Comorn”). Ami a „m. gem. W.” vagyis „mit gemahlten Waffen” megjegyzést illeti, joggal sajnálhatjuk, hogy von Braun albuma elpusztult vagy elkallódott, hiszen ez azt jelenti, hogy Balassi Bálint maga rajzolta-festette bele az albumba családi címerét. Azt sem tudhatjuk, mit írt Balassi címere mellé Hans von Braun albumába – szokványos latin mottót, üdvözlő szöveget, vagy esetleg pár sor magyar verset is? Egyes utazók kifejezetten „gyűjtötték” az egzotikus nyelveket. Csakhogy az albumokba beírt szövegek nyelvéről, terjedelméről és minőségéről a *Verzeichniss* már nem nyújt tájékoztatást.

A másik Balassi-nyomra az AGAD varsói levéltárában, a régi családi levéltárak és akták országos gyűjteményében bukkantam. Mivel Balassi utolsó lengyelországi útja alkalmával Wesselényi Ferenc vendége volt, s Wesselényiné Szárkándi Annához írt szerelmes verseket, ismernie kellett Bekes Gáspár gyermekeit is, hiszen Szárkándi Anna volt mindkettőjük nevelő-, illetve édesanyja. Az idősebbik, László, Bekes Gáspár első, míg Gábor a második (Szárkándi Annával kötött) házasságából származott. A valószínűleg 1568-ban született Bekes (lengyelesen: Bekiesz) László érdekes karriert futott be. Atyja, aki Báthori István kapitánnyaként esett el, végrendeletében nem ellenezte, hogy fiát jezsuiták neveljék,¹ ezért halála után a király a gyermeket abba a puttuski jezsuita iskolába adta be, ahol Báthori András is nevelkedett. Bekes László már gyermekfővel rendkívüli nyelvézékéről tett bizonyosságot: 12 éves korában már négy nyelven beszélt, a latint is beleértve.² Később derekasan harcolt Byczynánál, Zamojszki oldalán, a Habsburg-trónkövetelő csapatai ellen. III. Zsigmond udvaroncra lett, és 1593-ban testvérével együtt indigenátust kapott, vagyis honosították Lengyelországban. 1594 nyarán segédcsapattal Magyarországon találjuk – Győr környékén harcol a törökkel, Mátyás főherceg seregét erősíti.³ Ezek a Győr körüli harcok augusztus–szeptember folyamán folynak, Hardeck ugyanis szeptember végén adja fel a várat a töröknek. Bekes Lászlót azonban már korábban is foglalkoztatják a török elleni háború eseményei – erről tanúskodik 1594. június 24-én Krakkóban kelt levele, amelyet Krzysztof Radziwiłłhoz, vilnai vajdához, Birse és Dubinka hercegehez intézett.⁴

Mielőtt e levél tartalmát ismertetnénk, szóljunk néhány szót a címzettéről. Ez a Krzysztof Radziwiłł a család kálvinista ágához tartozott, s kiváló katona hírében állott. Hírnevét elsősorban az az 1581-es Pskov elleni hadjárat alapozta meg, ahol Báthori István segédcapatait vezette, kemény kézzel és meglehetősen sikerrel; orosz területen folytatott hadmozdulatait több költő megénekelte, latinul és lengyel nyelven is, köztük a kor legkiemelkedőbb lengyel költője, Jan Kochanowski *Jezda do Moskwy* c. művében.⁵ Vitézségeért ez a Radziwiłł a „Piorun” (Mennykő) melléknevet kapta. Szoros kapcsolatban állt Zamojszki-val, akinek második felesége Radziwiłł-lány volt; több levelet váltott Wesselényi Ferencsel; s a török elleni háború eseményei különösen érdekelték. Legalábbis ezt kell hinnünk Bekes László fent említett levele alapján.

Bekes 1588 és 1597 között elég gyakran írt „Piorun” Radziwiłłnak. Ebben az 1594-es levélben (jelzete Arch. Radz. V. 488) először mentegetőzik, hogy sokáig nem írt Wesselényi Ferenc betegsége miatt (nem sokkal később Wesselényi meg is halt), és részletesen beszámol a magyarországi hadjárat eseményeiről, úgymint a Hatvan alatti harcokról és Esztergom ostromáról. Az utóbbiról szólván tudósít Balassi haláláról: „Balassi Bálint urat Esztergom alatt roham közben megölték” (Pana Balinta Balassiego pod Strygonion na szturme zabito). Mivel Bekes László nem magyarázza meg, ki volt ez a Balassi, feltehetőleg a név nemcsak előtte volt ismeretes, hanem hallott róla „Piorun” Krzysztof Radziwiłł is; esetleg találkozott vele annak utolsó lengyelországi tartózkodása során. Minthogy Balassi május végén esett el, a hír eléggé frissnek mondható.

Csupán egyetlen mondat van Bekes László idézett levelében Balassiról, mégis ez az első lengyel nyelvű híradás a hajdani egri hadnagy hősi haláláról. (Maga a levélíró is háborúban esett el, 1600-ban, Zamojszki és Báthori Zsigmond Mihály vajda ellen indított hadjárata során.⁶) S ha messzemenő következtetéseket nem is vonhatunk le belőle, az biztos, hogy Bekes Gáspár idősebb fia, maga is művelt és fegyverforgató ember, számon tartotta és nagyra becsülte Balassi Bálintot, s halálát olyan eseménynek tartotta, amelyről illik beszámolnia nagyúri pártfogójának.

Gömöri György
(Cambridge)

¹ *Történelmi Társ*, 1891, 195.

² Dr. VERESS Endre, *Báthori István király*, Bp. 1937. 245.

³ *Polski Słownik Biograficzny*, I. Kraków, 1935. 402.

⁴ Több Krzysztof Radziwiłł élt ebben az időben; egy másik, aki a „Sierotka” melléknevet kapta, jeruzsálemi zarándoklata és útinaplója révén vált híressé, amelyet először csak 1925-ben adtak ki (M. K. Radziwiłł *SIEROTKA, Peregrynacja do Ziemi Świętej, 1582–1584*).

⁵ Kochanowski ezt a művet megbízásból írta; Alojzy Sajkowski szerint sokkal sikerültebb Andrzej Rymśa *Deketeros Akroama* (Wilno, 1585), c. ugyancsak lengyel nyelvű hőskölteménye – Rymśa részt vett Radziwiłł expedíciójában. A részleteket illetően lásd Alojzy SĄJKOWSKI, *Od Sierotki do Rybenki*, Poznań, 1966, 5–25.

⁶ Veress-hagyaték az MTA irattárában, MS 477/63.

Sóvári Soós Kristóf *A szent prófétáknak... prédikációk szerint való magyarázatjának első része* (Bártfa 1601, = RMK I, 372.) c. munkájában írja a következőt:

„Két pap Wrat esmertem, egész ebéldöket csak mind lator, vndok, trágár beszédecekel végeztek, az horvát éneket ő maga el monda egyyik, de azt hiszem most másut énekel...”¹

Sóvári Soós Kristóf, a prédikációkat író Sáros megyei nemesúr egész életét az akkori Északkelet-Magyarországon, Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj megyék vidékén élte le, s nyilván ugyanezen a vidéken szerezte azokat a személyes tapasztalatait is, amelyeket itt-ott szóvá tesz prédikációs köteteiben az általános érvényűeknek érzett vallási és erkölcsi normák megtartásának, vagy éppen megsértésének példáiként.²

A *pap urak* terminus a kor magyar nyelvében általában magas rangú katolikus papokat jelölt. Sóvári Soós Kristóf is nyilván ebben az értelemben használta ezt a kifejezést. A protestáns nemesúr a magasabb rangú katolikus papok közül minden valószínűség szerint csak a szepesi káptalan tagjaival lehetett olyanfajta bizalmas viszonyban, hogy együtt ebédeljen velük, s eközben még nem éppen épületes beszélgetésüknek és nótázásuknak is tanúja lehessen. A „horvát éneket” tehát Soós Kristóf valószínűleg egy szepesi kanonoktól hallotta. Az ének azonban Soós Kristóf számára, s ugyanígy könyvének reménybeli olvasói, Felső-Magyarország³ magyar anyanyelvű lakói számára, bizonyára ismerős volt az itt leírt egyszeri esettől függetlenül is. Erre vall legalábbis az, hogy a szigorú erkölcsű protestáns nemes egyetlen szóval sem tartja szükségesnek megmagyarázni olvasóinak, hogy a „horvát éneknek” tulajdonképpen mi köze volt az ebéd mellett elhangzott „lator, undok, trágár” beszélgetéshez, s eléneklését miért is érezte oly súlyos bűnnek, hogy ezért, meggyőződése szerint, a mocskos szájú kanonoknak holta után feltétlenül a pokolban kell bűnhődni.

Arról, hogy Soós Kristóf értett volna horvátul, semmiféle adatunk nincsen. E „horvát éneket” azonban bizonyára megértette, s éppen azért botrányozott meg rajta, mert az ének szövegét trágárnak vagy erkölcstelennek találta. Arra, hogy pusztán csak a horvát nyelv használatát olyan cégéres bűnnek tekintse, amely miatt mindenki a pokolra kerül, aki egy bármilyen ártatlan horvát nótát elénekel, Soós Kristófnak bizonyára nem volt semmilyen oka.

„A horvát ének” (vagy talán inkább, helyesebben: *a Horvát éneke* – hiszen a szöveg, egészen jelentéktelen korrekcióval ezt az olvasatot is lehetővé teszi!)⁴ minden bizonnyal egy magyar nyelvű ének lehetett, s címében, megjelölésében a „horvát” szó valószínűleg nem a horvát népet vagy a horvát nyelvet jölöli, hanem egy *Horvát* családnévvel viselő személyt, akiről az ének szólt, vagy aki az éneket szerezte, legalábbis Soós Kristóf tudomása szerint.

Azon a vidéken, sőt, egészen pontosan ugyanabban a társadalmi rendben – a „pap urak” között – mint ahonnan Sóvári Soós Kristóf adata származik, a XVI. században élt egy olyan Horváth családnévet viselő személy, akiről egyaránt feltételezhető, hogy trágár nótákat szerzett, vagy hogy a közvetlen utókor ajkán maga is trágár nóták hőse lett: mégpedig Lomnici Horváth János szepesi prépost.

¹ Az idézett szövegrészt közölte HÜBERT Ildikó, *Sóvári Soós Kristóf ismeretlen nyilatkozatai a virágénekekről*, ItK LXXXIII. (1979.), 397. Az 1601-ben megjelent munka Húbert Ildikó megállapítása szerint 1598-ban már készen volt.

² A Sóvári Soós Kristóf életrajzára vonatkozó adatokat itt és a továbbiakban is Húbert Ildikó készülő tanulmányából veszem. Felhasználásukért a szerzőnek e helyen mondok köszönetet.

³ Felső-Magyarország a XVI. századi földrajzi terminológia szerint a Magyar Királyság északkeleti harmadát jelentette, a Szepességtől Erdély északi határáig. A mai Szlovákiának a Tátrától nyugat felé eső fele, a Garam és a Vág folyók vidéke e kor földrajzi terminológiájában többnyire mint Alsó-Magyarország szerepel.

⁴ A XVI. század végén és a XVII. század elején megjelent bártfai kiadványok a magyar nyelvű szövegekben általában már megkülönböztetik, megfelelően nagyjából a mai helyesírásnak is, a hosszú *á*, *é* és a röviden ejtett *a* és *e* hangokat. Az ékezetek kitételében azonban még elég sok hiba vagy következtetlenség fordul elő. A Soós Kristóf művéből idézett mondatban előforduló *éneket* alak tehát könnyen lehet íráshiba vagy helyesírási következtetlenség az *énekét* szóalak helyett. A nagybetűk használatában a kor minden magyar nyelvű kiadványában elég sok következtetlenség akad, így a szöveg értelmezésében annak sincsen különösebb jelentősége, hogy a *horvát* szót a nyomdász e helyen kis kezdőbetűvel szedte.

E Horváth János prépostról a 24 szepesi plebános fraternitásának jegyzőkönyvében egyebek között a következő feljegyzés olvasható:⁵

1544.

Prelátus urunknak, Horváth Jánosnak az eljegyzése december 9-én, a Mária fogantatásának ünnepe utáni napon történt. Mivel hogy a prelátus úr nagy fáradtsággal és költséggel ismét visszaszerezte a prépostságot, amelytől megfosztotta a király,⁶ de semmi hasznát nem vehette, mert nagyságos Serédi Gáspár és nagyságos Báthory András urak erőszakkal elvették valamennyi jövedelmét, a saját használatukra lefoglalták Olaszliszktát és a prépostság összes szőlejét, és itt Szepes várában és a vár körül és környéken is elvitték a prelátust és a kanonokokat illető tizedeket. Mire jó nekem a prépostság – mondta a prelátus – amikor mindenemet erőszakkal elveszik, és nem törődnek a király egyetlen rendeletével sem? Lemondok a prépostságról, ha nekem adják a lechnici barátok jószágait, amikor kihalnak belőle a szerzetesek; vagy el is tarthatom őket, ameddig élnek, de újakat belépni nem engedek, és a jószágot Dunajec várához csatolom. Ezért tehát megnősülök és házasságban élek majd. És kiválasztott magának egy gyönyörű leányt, Ágneszt, Jost Jorgel, más nevén Jörg Czipszer úr, lőcsei polgár leányát, akit megkértek neki a fent említett napon. És én, az akkori lőcsei plebános voltam az, aki a szülők részéről odaigértem és kiadtam neki a leányt, a leány beleegyezésével, továbbá a szülők és az egész rokonság hozzájárulásával, hogy feleségül vegye. A prelátus úr részéről pedig tekintetes Polirer László úr, Lőcse város akkori bírása volt az, aki megkérte a leányt.

Lemondás a prépostságról

Ugyanazon kedden reggel levelet írt a királynak, s e levélben lemondott prelátusságáról. És levelével egy küldöncöt még aznap elküldött a királyhoz.

Az ünnepélyes lemondás a prépostságról december 16-án történt, Luca nap utáni kedden. Ekkorra Horváth János prelátus úr levélben magához hívatta Lang Lénártot, Sáros vára vicekapitányát, Gargai Harowszky Lőrinc urat, Jacob Frentzels urat, Balázs kanonokot, a vikáriust és Szepesváralja plebánosát, Máté kanonok urat, Lőcse város tekintetes bíráját és 6 szenátorát, s ezek előtt kijelentette, hogy a szepesi prépostságról lemond, hogy a dolog előttük és mindenki előtt ismeretes legyen, és hogy ezentúl nem akar prépost lenni, és hogy lemondását levélben a királynak is jelentette, és meghagyta, hogy pecsétjéből töröljék a püspöksüveget.⁷

⁵ Az idezett szöveg kiadva: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából – Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*, szerk. BUNYITAY V., RAPAICS R., KARÁCSONYI J., II, 420–422. A továbbiakban e kiadványt *Mon. Eccl.* rövidítéssel idézem.

⁶ Az esztergomi szentszék Várdai Pál érsek 1543. márc. 14-én Ferdinánd királyhoz írott jelentése szerint Horváth János prépostot megfosztotta prépostságától, és kizárta az egyházi rend tagjai közül. A következő napon kelt Réway Ferenc nádori helytartó jelentése, ugyancsak a királyhoz, amely szerint a királyi személyes jelenléti bíróság hatalmaskodásért, majd pedig a per folyamán hamis oklevelek felmutatásáért fő- és jószágvesztésre ítélte a szepesi prépostot. A két okmány kiadva: *Mon. Eccl.* IV, 226–227 és 228–231. A király ezt követően, 1543. okt. 4-én Kretschmar Lőrincet nevezte ki szepesi préposttá. Kretschmart azonban rövidesen gutaütés érte, s prépostságát már nem foglalhatta el. A szepesi káptalan egy 1544. ápr. 27-én kelt oklevele Horváth Jánost – mintha mi sem történt volna – ismét „Ő Királyi Felseje tanácsosának és ezen (szepesi) egyház prelátusának” nevezi. Ugyanezen címekekkel illetik egy 1544. szept. 30-án kelt oklevélben is. Lásd: *Mon. Eccl.* IV. 354–355. (az 1544. ápr. 27-i oklevél, és ugyanott Bunyitay Vince jegyzete).

⁷ Az eddig terjedő szövegrész kivonatát közli Carolus Wagner, *Analecta Scepusii* (Wien, 1774) c. kiadványa a II, 253. lapon. Wagner kivonata azonban elhagyja a Horváth János házasságára vonatkozó mondatokat. Wagner szövegét újra közlik a *Mon. Eccl.* IV, 397. lapon, anélkül, hogy a kiadók jeleznék, hogy e szöveg teljesebb változata a *Mon. Eccl.* II, 420–421. lapján is megtalálható. Verner György 1544. dec. 15-én jelentette a királynak, hogy Horváth János lemondásáról értesült, s a prépostság jószágainak átvételéről intézkedett. A szepesi káptalan pedig 1544. dec. 16-án vette jegyzőkönyvbe Horváth János lemondását valamint azt a tényt, hogy Lang Lénárt a király nevében átvette a prépostság javait. (*Mon. Eccl.* 396. és 398.)

Lomnici Horváth János úr december 18-án, Luca napja utáni csütörtökön eljött hozzám, és elmondta, hogy írt Szebeni Szaniszló⁸ lector úrnak, aki pécsi püspök, hogy igyekezzék a szepesi prépostságot megszerezni. Mert hogy levelet küldött neki, hogy a királynak mutassa be, amelyben a prépostságot számára engedi át. Ha megteszi, jól van, ha nem, maga lássa kárát. Írt a prelátus úr Verner úrnak is, hogy Lang Lénárt urat küldje ki, hogy a király nevében a prépostságot átvegye. És meghagyta, hogy a szószékről a következőképpen hirdessem ki az eljegyzést menyasszonyával:

Der edle Herr, Hans Crowath von d'Lomnitz, ein Herr des ungarischen Hauses, nympt dy erenreiche und tugendsame Jungfer Agnes, Herrn Jorg Czipszers Tochter etc. Három vasárnapon át kihirdetendő, kezdve a Pál fordulása napjára eső vasárnapon (= 1545 jan. 25.).⁹

Voltak azonban e szepesi prépostnak az itt leírtaknál sokkal borsosabb ügyei is, olyanok, amelyek pajzán nóták szerzésére is nem kevés alkalmat szolgáltathattak.

Egy 1542. aug. 24-én kelt jelentés mellékleteként Loboczky Mátyás szépeességi nemes, Laski Jeromos úr familiárisa pl. a következő feljelentést juttatta el Ferdinánd királyhoz:¹⁰

Felséges Uram! Bár a jámborság miatt szégyenkezem Felséged füleit és Felséged jóságos lelkét a szepesi prépost ocsmány bűneivel terhelni, mégis, mivel ezeket nyilvánosan követi el, és sem Isten tiszteletével, sem az emberek tisztességérzetével nem törődve, a minden tiszteletre méltó női nemet, de ugyanígy a férfiakat is, itt e vidéken a legnagyobb mértékben megbotránkoztatja, kötelességem, hogy Felségedet ezekről tájékoztassam. Felségednek a feladata, akit az Úristen nyájának mintegy legfőbb pásztorrá tett, hogy körmére nézzen azoknak, akik az Úr báránykait megbotránkoztatják és veszélyeztetik.

Hogy ez az ember éveken át mennyi és miféle nyilvános botrányt okozott, azt Felséged, ha az Úr nyájának serény pásztora kíván lenni, könnyen kivizsgálathatja és megtudhatja, ezért csak a legújabbakat sorolom fel Felségednek azok közül, amelyek itt állandóan előfordulnak.

A minap, a lőcsei vásár idején,¹¹ eltelve borral és részegen ez az ember, magához hasonló társaival, meg egy csorda házasságtörő nővel és kurvával, fényes délben gyertyákat gyújtva és borral teli kannákat és merítőedényeket hordozva sétálgatott az egyházi körmenetek módjára, miközben a lehető legszemérmetlenebb ölelgetések, táncokat és más ilyenféle kimondhatatlan ocsmányságokat műveltek, a szemlélőknek és az egyházi rend tagjainak legnagyobb megbotránkozására.

Továbbá: a parasztoknak, és másoknak is, akiknek csak lehet, évről évre megszámlálhatatlanul sok leányát csábítja magához, hol ajándékokkal, hol pedig egyéb ördögi praktikákkal és mesterkedésekkel, és ezeket meggyalázza, majd pedig, mintha csak tisztességes nők lennének, férjhez adja parasztjaihoz és szolgálóihoz, és e tisztességtelen nőkkel rendkívül népes, költséges és botrányokkal teljes lakomákat rendez.

Továbbá: majdnem minden hónapban, sőt, hogy az igazat megmondjam, jóformán hetenként, kocsirakomány számra hozatja magának Krakkóból és Lengyelországból – ugyanis pontosan a lengyel

⁸ Szebeni Szaniszló (Stanislaus Cibiniensis), ismertebb nevén Váraljai Szaniszló. Ferdinánd király 1542-ben nevezte ki pécsi püspökké, 1543-ban pénz és katonák hiányában nem volt képes Pécsen a török ellen megvédeni, s kénytelen volt elmenekülni egyházmegyéjéből.

⁹ Horváth János tehát a szabályszerű háromszori kihirdetés után, 1545. febr. 15. körül tarthatta meg az esküvőjét Lőcsén. Különös, hogy ugyanakkor ismeretes egy 1544. ápr. 27-én kelt oklevél, amely szerint Horváth János szepesi prépost Dunajec várát 2000 forint értékben már ekkor feleségének, Ágnes asszonynak a nevére íratta a szepesi káptalan előtt. Az oklevél szövege vagy keltezése azonban minden bizonnyal hibás: az okmány bevezető sorai szerint ugyanis Horváth János prépost az oklevélben foglalt nyilatkozatot Lőcsén, „a most legutóbb elmúlt Jubilate vasárnapon” (ez a nap 1544-ben május 4-re esett!) tette a káptalan megbízottai előtt, az okmányt pedig 1544. április 27-i dátummal vezették be a káptalan jegyzőkönyvébe. Az ellentmondás könnyen feloldható, ha feltételezzük, hogy az évszám hibás. 1545-ben ugyanis a jubilate vasárnap április 26-án volt. Az április 26-án Lőcsén tett nyilatkozatot már minden nehézség nélkül jegyzőkönyvbe foglalhatták április 27-én a közeli Szepes helyen. A kérdéses okmány közölte: Mon. Eccl. IV, 354–355. A kiadás nem jelzi, hogy a keltezés hibás!

¹⁰ Mon. Eccl. IV, 92–93.

¹¹ Ez Jakab napján, július 25-én volt.

határon lakik egy várban, amelyet Łaski úrtól szerzett zálog gyanánt¹² a kurváknak mindig újabb seregét, miközben visszaküldi a régebbieket, s e nemesi házból rablóbarlangot és nemtelen bordélyházat csinál.

Továbbá: mivel a kurvák tisztességtelen nászajándékaira, s a parázna csábításokra elegendő költsége nincs, ezért, mihelyt arról értesül, hogy a joghatósága alá tartozó plébánosok és papok közül valamelyiknek egy kis pénze van, ezeket nyomban törvénytelenül elfogatja, tömlőcbe veti, megadóztatja és végig zsarolja, mint ahogyan ezt a minap egy jó emberrel, az én lomnici plébánosommal is megtette, akit a börtönben három napon át éheztetett, egészen addig, amíg 150 aranyat ki nem fizetett neki, és így e szerencsétlen plébánostól, aki hivatására méltó és tudós férfiú, háromnapos bebörtönzéssel a lehető legtörvénytelenebb módon elszedte és kiszorolta mindazt a pénzt, amit az sok éven át verejtékesen összekuporgatott.

Nem pap, hanem zsarnok, nem prépost, hanem hóhér módjára viselkedik, és mintha csak világi bíró lenne, úgy fejezti le és akasztatja fel az embereket, és szab ki más hasonló ítéleteket; nem csoda hát, hogy az eretnekek annyit lármáznak a papi rend ellen, amelynek ilyen botrányai miatt az Isten a világot a végső büntetéssel fogja sújtani.

Sok mindent kellene még erről írni, amit nyomoztasson ki Felséged királyi kötelessége szerint, s intézkedjék, hogy ezt az embert megfékezzék, s amint ez illő, visszatartsák az ilyen botrányoktól. Felséged egyszer már megbízta azzal az én uramat, hogy őt elfogassa. Felségednek az a levele, amelyben letartóztatását elrendeli, énnálam van, mivel Łaski úr törökországi utazása miatt a letartóztatást nem tudta foganatosítani, és így énnálam hagyta Felségednek ezt a levelét. Amiatt is panaszt tett Felségednél Łaski úr ez ellen az ember ellen, hogy életére tör, s az utak mentén és az erdők sűrűjében magának Łaski úrnak az elpusztítására bérgyilkosokat állított, és Łaski úrnak e panasza Felségednél ez ellen a prépost ellen annak idején igaz volt és jogos.

Loboczy Mátyás jelentése alapján Ferdinánd király 1542. okt. 5-én parancsot adott Verner György sárosi várkapitánynak és Eck Bálintnak, a királyi harmincadhivatal vezetőjének és Bártfa város polgármesterének,¹³ hogy vizsgálják ki a Horváth János szepesi prépost ellen felmerült panaszokat. Verner és Eck megkeresésére Lőcse város bírja és esküdtei a következő jelentést készítették 1542. okt. 22-én:

Először is, tagadhatatlan, hogy itt, Királyi Felséged e városában ez az ember több éven át egy bizonyos nőt szeretőül tartott, azzal két gyermeket nemzett, majd végül e nőt néhány éve férjhez adta egyik szolgálójához.¹⁴

¹² Dunajec váráról van szó. Fels Lénárd, Ferdinánd király magyarországi csapatainak főkapitánya már 1538. jan. 24-i jelentésében továbbította a királyhoz a szepességi papok panaszát, amely szerint Horváth János prépost azért zsarolja a joghatósága alatt álló papokat, hogy előteremtse azt a több ezer forintnyi összeget, amelyen Dunajec várát Łaskitól zálogba veheti. Azt is közölték a generálissal a panaszt tevő szepességi plébánosok, hogy Horváth János nősülni szándékozik, ha sikerült a várat megszereznie. Fels jelentése: Mon. Eccl. III, 223–225.

¹³ Verner György (a szakirodalomban gyakran használt Wernher írásmód indokolatlan, saját kezű névalírásaiban többnyire a Vernerus alakot használta) az ismert humanista, utóbb a szepesi kamara elnöke, a *De admirandis Hungariae aquis* c. munka szerzője. Eck Bálint szintén ismert humanista volt. Mielőtt polgármesterré választották volna a bártfaiak, hosszú időn keresztül az iskola rektora volt, s Krakkóban több klasszikus auktor iskolai célú kiadását jelentette meg.

¹⁴ Molitor (Mölnér, Müller, Molnár) György lőcsei plébános, aki éveken keresztül gyűjtögette Horváth János ellen a terhelő adatokat, erről 1543-ban a következőket jegyezte fel a 24 szepességi plébános fraternitásának jegyzőkönyvébe (Mon. Eccl. II, 415–416).

Az ágyúöntő Sándor (Alexander Bombardarius), aki nős ember, a prelátus úr parancsára Váralján egy másik nővel is házasságot kötött; ez a nő valamikor a prelátus ágyasa volt, s egy diákkal Görgön, az ottani plébános előtt kötött törvényes házasságot, de nem sokáig maradt férjével, aki még most is él, hanem összeállt ez a ringó az ágyúöntő Sándorral, aki a prelátus úr számára Dunajec várához ágyúkat tartozik önteni, méghozzá azért hagyta meg, hogy az ágyúöntővel adják össze ezt a nőt, hogy az szorgalmasabban igyekezzék az ágyúkat önteni. Ezen akkoriban a világiak mindannyian nagyon megbotrántkoztak, különösen a lőcsei urak, akik Sándor előző feleségét jól ismerték, mivel itt, Lőcsén én előttem egyszer már házasságot kötött, s most mégis elhagyva és elbocsátva feleségét összeházaso-

Ami azonban a tisztességtelen nők szemérmetlen ölelgetését illeti – engedelmet kérünk Felségedtől a szemérmesítő kifejezéseikért! – meg azt, hogy Krakkóból és Lengyelországból magának havonta vagy hetenként egy sereg kurvát szállíttatott, mi azokról a dolgokról, amelyeket városunkon kívül, várában, mely ide több mérföld távolságra van, művelt, megfelelően biztos értesülésekkel nem rendelkezünk.

Ami a legutóbbi vásár alkalmával e városban mívelt dolgait illeti: bizonyos, hogy látták, hogy világos nappal égő fáklyákkal vonult saját házából egyik barátja házához, szolgálival és bizonyos más barátaival, de nem szemérmetlen nőtsemélyekkel, akiknek csókolgatása és botránys ölelgetése a mi figyelmünket teljességgel elkerülte, mivel városunk ügyes-bajos dolgaival éppen eléggé el voltunk foglalva akkoriban.

Ami a plébánosokkal és papokkal való egyezkedéseit, a papok és plébánosok bebörtönzését és zsarolását illeti, arról azok az egyházi személyek, akik ennek az embernek ilyenféle ügyeit minálunk jobban ismerik, bizonyára tájékoztatják Felségedet.

Az általa kiszabott büntetésekről és kivégzésekről mi semmi egyebet nem tudunk, csak azt, hogy a tolvajokat és rablókat, akik elég nagy számban kóborolnak e vidéken folytonosan, a zavargások idején, mint kapitány, a joghatósága alatt álló területen mindig derekasan igyekezett kiirtani. Hogy ezen kívül még mi ilyenfelét csinált, nem tudjuk, mivel a mi feladatunk csak az, hogy Felséged e városának őrzéséről és megtartásáról és városunk ügyeiről és előmeneteléről gondoskodjunk, azzal pedig, hogy különböző személyek a maguk joghatósága alatt álló területeken mit művelnek, mi nem foglalkozunk.

A lőcsei előjárók jelentését a lőcsei és a szepesolaszi plébános tanúvallomása egészíti ki. Ez utóbbinak szövege Verner György és Eck Bálint Bártfán, 1542. okt. 30-án kelt jelentésében olvasható. A király megbízottai ebben az iratban beszámolnak arról, hogy Verner személyesen nem utazhatott Lőcsére betegsége miatt, s ezért Czebner Szervác bártfai esküdtpolgárt küldte el maga helyett. Eck Bálint személyesen jelen volt a tanúk kihallgatásakor.

Miután a jelentés beszámol arról, hogy a lőcsei bíró és az esküdtek írásban készítették el a már idézett tanúvallomásukat, a következőképpen folytatja a Lőcsén lefolytatott vizsgálat ismertetését:¹⁵

A bírótól és a tanácstól ugyanezen város plébánosához mentünk, egy feddhetetlenül becsületes férfihoz, aki, miután tájékoztattuk a vizsgálatról, elhívatta magához Lőrincet, Szepesolaszi város plébánosát, az első embert a szépségi plébánosok között, s miután megkérdeztük őket sorjában a vádpontokról, a következő vallomást tették hitük és lelkiismeretük szerint:

Először is a lőcsei plébános a prépostnak a vásár alkalmával elkövetett dolgairól, amelyeknél a másik plébános nem volt jelen, kijelentette, hogy mindaz igaz, ami az első vádpontban szerepel, kivéve a házasságtörő és rosszhíru nőkről mondottakat, akiknek jelenlétéről, akkor, amikor a városban át égő gyertyákkal sétálgatott, nincs tudomása. Hozzátette azonban, hogy tudja – s ezt megerősítette a másik plébános is –, hogy a prépost házában, amikor Lőcsén volt, az éjszakai lakomák és ivászatok alkalmával különböző férfiakra és nőkre miseruhákat és más egyházi öltözeteket adatott, és ilyenekbe öltözve járta a kartáncot velük. Egyébként ezek az egyházi ruhák és ékszerek a prépost szepesi egyházának

dott ezzel a ringyóval. Ezért Lőcse városába többé soha nem is engedték be. És a nő előző férjét is mindannyian ismerik. Ezeket azért jegyeztem fel, hogy ha ismét olyan eset fordulna elő, hogy a prelátus úr sanyargatná a testvéreket (a 24 plébános fraternitásának tagjait), jogtalanul adóztatva és bebörtönözve őket, mint ahogyan ezt korábban is tette, legyen lehetőségünk bevádolni őt.

Horváth János fiát Molitor már egy 1538-ban kelt feljegyzésében megemlíti. A feljegyzés így szól (Mon. Eccl. II, 394.):

Horváth János prépost 1538-ban Dunajec várában a következőket mondta a testvérek előtt, akiket itt fogságban tartott:

Ti papok eldugjátok a gyerekeiteket, én az enyémekeket nem dugom el – és megmutatta nekik fiát, Orbánt.

Én nem akarom, hogy házasságtörést kövessetek el, vagy hogy szakácsnőnek férjes asszonyt tartsatok, inkább szerezzén mindegyiketek egy-egy fiatal cseléd lányt, azt eltűrhetem. Mert hogy nekem magamnak is gerenda van a szememben, hogyan szedhetném ki a máséból a szálkát?

¹⁵ Mon. Eccl. IV. 113–116.

tulajdonát képezik, és egy részüket eladta, egy részüket pedig elzalogosította a krakkói zsidóknál, egy részüket pedig még most is nála van.

A második vádpontra mindkét plébános azt felelte, hogy köztudott, hogy ajándékokkal és más mesterkedésekkel számos leányt megkörnyékezett és megbecstelenített, s ezek közül nemcsak egyet, de igen sokat, nászajándékkal ellátva nagy költséggel és készüllettel szolgálíhoz kiházásított.

A harmadik vádpontra mindketten azt felelték, hogy az is köztudott, hogy Lengyelországból a maga számára kurvákat hozatott, és Dunajec várát, amely pontosan a lengyel határon fekszik, éppen azért szerezte meg zálogbirtok gyanánt, hogy ott szabadabban élhessen buja hajlmainak, és ide szokta elhurcolni az alája rendelt plébánosokat is, hogy a jogtalanul rájuk kivetett bírságokat behajthassa tőlük. Sőt azt is hozzátették, hogy szepeshelyi kúriájában és másutt is, ahol lakik, mindenütt több kurva mint pap található.

A negyedik vádponttal kapcsolatban a következőket adták elő: a szepesi kerület plébánosaira, és mindenekelőtt arra a 24 plébánosra, akiket „királyi plébánosoknak” mondanak, igen súlyos taksákat szokott kivetni és rajtuk behajtani, hogy a 100, 200 forintos és hasonló más alkalmi zsarolásairól ne is beszéljenek, melyek igen gyakoriak. Thomas Lascanust¹⁶ 1538-ban arra vette rá, hogy levelet adjon neki a 24 plébánoshoz, amelynek értelmében Felséged nevében megadóztathatja a plébánosokat, azzal a feltétellel, hogy a nevezett Lascanus és a prépost között fele-fele részben fogják elosztani a befolyó adóösszeget. De azután Lascanusnak ebből a pénzből semmit sem adott, hanem az egész összeget magának tartotta meg. A legújabbban, amikor zsinat ürügyén összehívta a plébánosokat és pénzt követelt tőlük, három plébánost elfogott és Dunajecre vitette őket: éspedig a leibici György papot, akitől 155 arany forintot hajtott be, Orbán papot Lomnicról, akitől 100 aranyat, és a Mühlenbachi Tamás papot, akitől 40 forint értékű pénzt zsarolt. Azután megeskette, vagy inkább esküre kényszerítette őket, hogy a dolgot senkinek sem fogják elmondani.

Az utolsó vádponttól a plébánosoknak nem volt mit mondaniok, kivéve azt, hogy köztudott, hogy a prépost sokakkal szemben alkalmazott halálbüntetést.

Sajnos az eddig előkerült jelentések és tanúvallomások hallgatnak arról, hogy Horváth János prépost és barátai miféle nótákat énekeltek azokon a mulatságokon, amelyekkel, mint láttuk, ugyancsak megbotránkoztatták azokat a derék urakat és papokat, akiknek a duhaj szepesi préposttal más okból is voltak nézeteltéréseik. Pedig bizonyos, hogy a sok szóbeszédre alkalmat szolgáltató táncmulatságok és lakomák nem eshettek meg ének- és zeneszó nélkül. Ám azt se felejtjük el, hogy Balassi Bálint szerelmes énekeiről sem tudnánk semmit, ha kizárólag a hivatalos aktákból és periratokból kellene rekonstruálnunk életét és költészetét.

A XVI. század 30-as, 40-es éveinek magyar nyelvű világi énekköltészetéből rendkívül kevés emléket ismerünk, s a fennmaradt, többé-kevésbé pontosan datálható szövegek nagy többsége is évtizedekkel későbbi nyomtatványokból vagy másolatokból került elő. E híradások alapján joggal feltételezhető, hogy a 16. század utolsó évtizedében még országszerte ismertek, s énekeltek olyan verses szövegeket, melyeknek megírása bizonyosan a század első felére tehető. Gritti, a János király által Magyarország kormányzójává tett olasz kalandort 1534-ben gyilkolták meg Meggyesen. Baranyai Decsi János 1598-ban megjelent *Adagiájának* tanúsága szerint a század utolsó évtizedében még közmondásszerűen emlegették a Gritti Lajos haláláról szóló éneket. Fanchali Jób János 1595 és 1608 között írogatta össze a magyar és a szlovák költészet története szempontjából egyaránt nevezetes énekeskönyvét. Az általa feljegyzett versek között szerepel az a *Pajkos ének* is, amelynek 45–52. sorai a kikapós Drágffy Gáspárné asszonynak a kocsisa iránt mutatott hajlandóságán csúfolódnak. Drágffy Gáspár úr 1544 őszén halt meg. Özvegye alig egy esztendővel később már Homonnai Drugeth Antal felesége lett, majd pedig, másodszor is megözvegyülve, 1550-től kezdve mint Ecsedi Báthory György hitvestársa élte le élete még hátralevő évtizedeit. A *Pajkos ének*nek Drágffy Gáspárnét emlegető versszakaszait tehát bizonyára még 1545 előtt szerezte valaki. Az említett példák – úgy gondolom – ha nem is bizonyítják, de talán némiképpen valószínűvé teszik azt a feltevésemet, hogy Sóvári Soós Kristóf az 1590-es években

¹⁶ Thomas Lascanus esztergom várának kapitánya volt. 1542-ben a vár védelmében tanúsított vitézségeért, valamint unokatestvérének Martinus Musica alias Lascanusnak érdemeiért, aki Esztergom 1532-ben történt ostromakor elesett a vár védelmében, Ferdinánd király magyar nemességgel tüntette ki.

hallhatta még a Horváth János szepesi prépost csínytevéseiről szóló pajzán históriát, amely bizonyára még 1545 előtt keletkezett. 1545-ben kötött házassága után ugyanis a volt szepesi prépost, aki ekkorára már semmiképpen sem lehetett túlságosan fiatal legény,¹⁷ úgy látszik, végleg a jámborabb életre szánta el magát, legalábbis neve a kor botránykrónikaiban többé már nem szerepel.

A Soós Kristóf által emlegetett „horvát éneket” (feltevésünk szerint tulajdonképpen Horváth János énekét) azonban feltétlenül külön kell választanunk attól a horvát virágénektől, amelyre Balassi Bálint a Balassi-kódex első versének nótajelzésében hivatkozik.

A vers felírata a kódexben, mint ismeretes, a következő: *Első, egy horvát virágének nótájára, Aenigma*. Ha a *horvát* szó ebben az összefüggésben személynév gyanánt szerepelne, s a vers dallam-mintáját szolgáltató virágének szerzőjét vagy hősét jelölne, akkor a nótajelzésnek helyesen, így kellene alakulnia: „a Horvát virágénekének nótájára”. Semmiképpen sem volna tehát helye a szövegben az egy határozatlan névmásnak, s a *virágének* szó végéről nem hiányozhatna a harmadik személyű birtokosra utaló birtokos személyrag sem. Vagy azt kell tehát feltételeznünk, hogy a kódexben az ének nótajelzését önkényesen megváltoztatta valamelyik másoló, vagy pedig azt, hogy Balassi itt nem Horváth János énekére, hanem egy számunkra sajnos ismeretlen, s teljesen egyértelműen ma már valószínűleg semmiképpen sem azonosítható horvát nyelvű énekre utal.

Pirnát Antal

Faludi prózája a XVIII. században

Faludi Ferenc egész irodalmi működésén belül a prózaíró előkelő helyét már kijelölte irodalomtörténetírásunk a magyar próza történetében. A hazai felvilágosodásba nyúló, a Bessenyei előtti évtizedek egyik legnagyobb tehetségű írójának elbeszélő prózája, mint ismeretes, egyetlen szépprózai műve kivételével, moralizáló, a nemességet oktató fordításokból, színvonalas adaptációkból áll. Halála után részben ismert s kézíratos irodalmi hagyatéka jó kezekbe került. Révai Miklós gondozta s ajánlotta az olvasók figyelmébe. Az első rendszeres magyar stilisztika szerzője már ekkor elradagtatással írt Faludi stílusáról: „természetes, kellő, tulajdon magyar”. A prózaíró halála évében megjelent Holmiban Bessenyei megjegyzése tanúsítja, hogy ismerte Faludi munkásságát.¹ Csokonai satirikus rajzában emlékezik meg róla, amikor Tempefői fölfedezi az autodaféra vetett magyar irodalom papírai között Faludi és Bessenyei írásait is: „Azt a két gyönyörű íróját és fő pallérozóját a magyar nyelvnek! A gárdián úr tanulhatna ám a Faludi példájából, aki nem heverészett a klastromba, hanem magának és nemzetének épületére, tiszteletére s csinosodására szép könyveket olvasott és írt.”² Az elődök között tisztelt Faludit Batsányi is jeles nagy írónak tartotta, a „csinos magyarság” példajaként dicsérve őt általa kiadott versei függelékében Faludi életéről, munkáiról és a magyar nyelvről írott tanulmányá-

¹⁷ Hain Gáspár *Lőcsei krónikájában* (kiadták: Bal Jeromos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél, Lőcse, 1910–13) azt állítja, hogy Horváth János 1529-től kezdve viselte a szepesi préposti méltóságot. A kiadók a könyv 92–93. lapján olvasható jegyzetükben Hainnak ezt az állítását tévesnek minősítik, és Horváth János szepesi prépostát való kinevezését 1511-re teszik.

Pirhala Márton szerint (*A szepesi prépostság vázlatos története*, Lőcse, 1899. 130. skk.) Horváth János apja kiszevithi Horváth Mihály a Szapolyay család familiárisa volt. Hedvig hercegnő, Szapolyay István felesége már 1505-ben szorgalmazta Horváth János kinevezését szepesi préposttá. A kinevezést akkor Bakócz Tamás esztergomi érsek akadályozta meg. 1511-ben azonban Szapolyay Istvánné Bakócz tiltakozása ellenére kieroszakolta Horváth János kinevezését szepesi préposttá. Horváth János az 1510-es években – Pirhala véleménye szerint – Itáliában végezte tanulmányait, és talán 1519-ben v. 1520-ban Rómában szentelték pappá, amikor a szepesi préposti méltóságban való pápai megerősítését is sikerült kieszközölnie. A Szapolyay családhoz fűződő kapcsolata ellenére Horváth János 1526-tól kezdve mindenkor Ferdinánd király párhíve volt.

¹ Holmi. Bécs 1779, 341.

² *A méla tempefői vagy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon* (1793); kiemelte Szauder József: *Az estve és Az álom*. Bp. 1970, 201.

ban.³ Régi méltatói s a Faludi-hagyomány élesztői közül idézzük még föl Toldy Ferenc Ajánló levelének sorait: „... szabályos, nemzeties, teljesen-hangzó prózájával és szép alkotású, könnyű dalaival. ... egyszersmind a nemzet nevelője és oktatója egy pár ivadékon keresztül számos könyveivel, mellyek összevéve az egyetemes emberi erkölcs- és ildomtant magokban foglalják ... s mind ezt nem száraz tanodai módon, hanem részint a beszélgetés drámai élénkségével s folytonos vonatkozással a világ folyására; részint gondolatban és formában tömött s öngondolkodásra hathatósan gerjesztő aphorismuskban.”⁴ Faludi életművének s művészi prózájának későbbi értékelését megalapozó véleményekre nemcsak az évforduló okán emlékeztettünk, hanem a továbbiakra nézve is szem előtt tartjuk őket.

A prózaíró Faludi korabeli és későbbi megítélésének szempontjai kiterjedtek világnézeti, irodalom-szemléleti, műfaji, ízlésbeli, nyelvi, stilisztikai, stílusbeli kérdésekre. Mint láttuk, ez utóbbiak kezdettől fogva meghatározóak voltak a „magyar Ciceró”-nak, „a magyar nyelv fő pallérozója”-nak tartott, s Toldytól „a magyar próza ezen újjá-teremtője”-nek nevezett író jellemzésekor. Az adaptáció és irodalomszemlélet XVIII. századi kérdésköre szorosan összefügg az ízlés, a nyelv és stílus problémáival.

Barokk stílushagyomány és Faludi prózai nyelve

A Faludi-próza jellemzésével, fejlődéstörténeti helyével és szerepével kapcsolatos, szubjektív elemekkel keveredő nézetek, értékelő és összehasonlító megállapítások nem teljesen megnyugtatóak, egészükben újabb vizsgálatokra ösztönöznek. Faludi prózájának századvégi méltatója úgy látja, hogy a kor „legkiválóbb két stilsztája kétségkívül Mikes és Faludi. A magyar próza legmagasabb emelkedését az ország két legszélső dialektusa képviseli: a székely Mikes és a vasmegyei Faludi.”⁵ Ez a kellőképpen nem differenciált párosítás többször is fölmerül a későbbiekben. A század elején a nyelvtörténész Mikessel kezd: „Noha szókincese nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié, kik közé az ő kora esik, mégis érdekes és tanulságos, nemcsak nyelvjárási sajátosságai, hanem sokféle régiességei miatt is.” S erre utalva nyelvtörténeti fölvilágosítással ellátott mikesi szöszedetében Szily Kálmán Faluditól származó példára is hivatkozik.⁶ Egyik újabb összefoglalásban azt olvassuk, hogy régi magyar prózánk mesterei közé tartozó Faludi „stílusa természetességben, kellemes fordulatosságban, ötletességben nem éri el Mikesét, nem az élő nyelv teremti, hanem a műgond.”⁷ Régebbi összefüggést emel ki, a századfordulón már kifejtett, a vallásos barokk prózai örökségre utaló nézeteket fejleszt tovább egy másik vélemény: „Általában a Pázmány-féle prózahagyomány sűrítését, tömörítését végzi el. Nyelve hajlékonyabb, játékosabb s fűszerebb is Pázmányénál, s ugyanakkor nem olyan keresetlenül magyaros, van benne szándékolt pedáns íz is. Szereti a szentenciás tömörséget. Tudatosan támaszkodik az egykorú népnyelvre, melyet választékosan használ fel, s mindig ügyel a prózaritmusra, a magyaros hangsúlyrendszerre.”⁸ Más azt tudja be Faludi érdemének, hogy bár kevés tartalmi eredetiséggel, de bámulatos stílusérzéssel fejlesztette tovább a barokk hagyományt, amikor „a retorikus, akusztikus hatásra törő prózát rövidde, csattanóssá tette, eltávolította a sok szabadságot megengedő élőbeszédtől ... a népi nyersanyagot nagy műgonddal az „úri” stílus megvalósítására használta fel.”⁹ Íme néhány Faludi prózájával kapcsolatos, némely vonásában elfogadott, bizonyos elemeiben kevésbé tisztázottnak s megalapozottnak látszó, legalábbis további elemzésre szoruló töredékes megfigyelés.

De hol találunk megbízható tanulmányt Faludi szókincséről, támaszkodhatunk-e a közös kutatás újabb eredményeire az írói nyelv, a beszélt nyelvi állapot, népnyelvi elemek s nyelvi provincializmusok,

³ *Faludi Ferentz versei*. Kiad. BATSÁNYI János Pest 1824, 264.

⁴ *Faludi Ferencz Minden Munkái*. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest 1853, VI.

⁵ BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. Bp. 1886, I, 232. Riedl Frigyes kora legnagyobb tudatos stilisztáját látja Faludiban: *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig*. Bp. 1908, 304.

⁶ SZILY Kálmán, *Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból*. Mikes-emlékkiadás. Szerk. MIKLÓS Ferenc. Bp. 1906, LVII.

⁷ *A magyar irodalom története 1849-ig*. Szerk. BÓKA László és PÁNDI Pál. Bp. 1957, 193 (Bán I.).

⁸ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. BENEDEK Marcell. Bp. 1963, 326 (Szauder J.).

⁹ TARNAI Andor, *Faludi Ferenc*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964, I, 543.

a népiesség fogalma, és más jelenségek összefüggései terén. S ha a „magyaros versmondattan” problémái talán tisztázottabbak, differenciált vizsgálatra szorul a sokat emlegetett „jó magyarság” mint irodalmi nyelvi eszmény mibenléte a Révától Toldyig terjedő „nemzeties” felfogás kérdésében. Még mindig Horváth János támpontul szolgáló, immár félévszázados, bizonyos pontokon, pl. a Herder-kérdésben, módosításra szoruló alapmunkája irányadó.¹⁰ Benkő Loránd vizsgálódásai kivételek; ő is megjegyzi: „Az általában nagy nyelvi tekintélynek elismert Faludira igen kevés filológiai hivatkozást találtunk...” Ennek okát abban látja, hogy elsősorban formai (hangtani-helyesírási) kérdések körül folyt a vita a Révai által ártírt Faludi-szövegek kapcsán, Faludi nyelvi tekintélye viszont főként tartalmi (stiláris, szóképzési, mondatszerkesztési stb.) vonatkozásban nyilvánult meg; főként katolikus írók, olvasók szemében.¹¹ Eltekintve a századforduló körüli években megjelent ilyen tárgyú tanulmányoktól,¹² újabbakkal alig rendelkezünk.

Pedig éppen Faludi elbeszélő prózájának korabeli sajátossága, a fordítás és adaptáció több idegen nyelvi területet érintő, különböző – régebbi és modernebb – stílusréteg átültetésére vállalkozó munkássága, alkalmas forrásanyagot szolgáltatna elmélyültebb elemző tanulmányokra. Ilyen irányban mozog a Faludi prózai műveiből készült válogatás utószava: „Nyelvezete már tudatosan különbözik a pázmányi, vagy rusztikusabb változatában, a Csúzy Zsigmond-féle barokk prédikáció népies fordulatokat is bőven felhasználó retorikájától. Immár nem is a latin szónoklat cicerói bőségéhez, nem is a hitágazatok naturalista erővel festéséhez keres fordulatokat és megoldásokat a népnyelvben, hanem a művelt nyugati nyelvek – német, olasz, francia – szintjére akarja emelni, korszerű műfaj-feladatokhoz hozzátörni a lomposan hömpölygő régi magyar nyelvet. Ennyiben tényleg a XIX. században kiteljesedő, 'nemzeti klasszicista' nyelvesszmény előfutára; mint ahogyan Horváth János ábrázolta.”¹³ A külföldi példák és stílusesszmények befolyásolását jogosan föltételező Horváth János megfigyelése szerint Faludi „mozgatója inkább a szép nyelv iránti fogékonyság, de amellet . . . a tiszta és jó magyarság ösztöne” is; „... főleg stilisztikai értékekkel gyarapítja a szó- és forma-kincset; mondattanban velős szólásokban keresi a magyarosságot; s amellet előkelőségre is törekszik; keres 'világi bölcseséget . . . úri magyar nyelven'; oly fordítmányokban, melyek a vallási és világi közt mintegy átmenetnek...”¹⁴ Ezek a XIX. század fejlődéstörténeti előzményei-ben kifejtett gondolatok különösen idősebbé teszik Faludi számos műfajra kiterjedő prózáiról teljesítményének igényes vizsgálatát, ahogyan például Szauder József is tette, Faludi Udvari embere esetében.¹⁵ Egy régóta esedékes Faludi kritikai kiadás megvethetné az alapját a forráskritikáig terjedő átfogó munkálatoknak. Megjegyzendő, hogy a prózaíró stílusművészetének kérdései nehezen különíthetők el drámaíró nyelvezetének és költői nyelvének esztétikai s nyelvtörténeti összefüggéseitől.

Adaptáció és írói szemlélet

Az egyházi irodalomban és világi irodalmi ismeretekben járatos jezsuita, vallásos és világi tárgyú versek szerzője, erkölcsnemesítő célzattal s anyanyelvéhez való ragaszkodását is tükröző fordítói hajlamából fogott hozzá római éveiben moralista-oktató jellegű művek fordításához.¹⁶ Választása

¹⁰ A magyar irodalmi népiesség Faludiról Petőfiig. Bp. 1927, 390.

¹¹ BENKŐ Loránd, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960, 302–303; l. még 258.

¹² KISS Ignác, Faludi Ferenc nyelve. MNyr 1895, 21–27 stb. 460–465. HACKER Kálmán, A szóképzés és a szöösszetétel Faludinál. Bp. é. n. (1900) 93. KULCSÁR Endre, Magyar nyelvűművészek. MNyr 1901, 1–7, 49–57. SIMAI Ödön, Faludi hatása Sándor Istvánra. MNy 1915, 157–162 stb. 348–355.

¹³ Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből. Válog. szerk. jegyz. utószó SZÖRÉNYI László. Az előszót írta Rónai György. Bp. 1978, 422–423.

¹⁴ HORVÁTH János, Tanulmányok. Bp. 1956, 108.

¹⁵ SZAUDER József, Faludi Ferenc udvari embere. Pécs 1941, 66.

¹⁶ „Amit írtam, azért írtam, hogy messze bújdosásomban ki ne kopnék elő nyelvünkől, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót nyújtanék a hivatkozókknak, jóra emlékeztetném a világ gondjaiban elmerült elméket.” Istenes jóságra és szerentsés boldog életre oktatott nemes ember. Írta anglus nyelven DORELL Josef. Fordította olaszbul Faludi Ferentz. Nagyszombat 1748 (az előszóban).

először az angol jezsuita, William Darrel francia földön angolul írt, világiak nevelését szolgáló műveire esett, melyeket Faludi olasz közvetítéssel olvasott s fordított magyarra. Baltasar Gracian spanyol jezsuita morálfilozófiáját összefoglaló maximagyűjteményét francia közvetítés révén, ill. olasz, német és latin fordítások segítségével ültette át anyanyelvére. Robert Dodsley angol szerző laikus erkölcsanát Faludi német kiadásból tette át magyarra, akárcsak a spanyol Antonio de Esclava szépprózai alkotását. Ez a saját korában s hazai viszonylatban ritkaságszámba menő többretű fordítói tevékenység műfajában és stílusában eltérő, de irodalomfelfogását és valláserkölcsi célzatát tekintve a túlnyomó moralizáló tartalom jellemző rá. A világi környezetben élő ember magatartásának, kultúrált életmódjának és a keresztény erkölcsnek kérdései Faludi literátor kortársait, a magyarországi egyházi értelmiség művelt rétegét is erősen foglalkoztatta, s így a XVIII. század közepe táján keletkezett magyar erkölcsi irodalomban elhelyezhető ez időszak egyik legjobb szellemének átlagszínvonalból kiemelkedő munkássága,¹⁷ amire Bíró Ferenc is utalt Bessenyei könyvének bevezetőjében.

Az adaptációs folyamatban döntő tényezőként megnyilvánuló írói világszemlélet s keresztény életfilozófia a teocentrikus biblikus világkép kétely nélküli elfogadásában, a teológiai tartalmú filozófiai racionalizmusban gyökerezik. Ennek modern eleme a prózáiról egyik jellemző vonásának tartott „ésszerű” gondolkodás, a „természetes ész”, a „józan értelem”, a „raison”, a „lumen rationis” vallásos töltésű fogalma. Részben azt érzékelteti, hogy az ember eszével is meggyőződhet a katolikus hitvallás igazáról, másrészt az életből leszűrt reális tapasztalatra támaszkodva, az emberi ráció segítségével érvel a „szép virtus”, a keresztényi erkölcsi normák mellett. Faludi teológiai jellegű világnézete, vallásos világképe és erkölcsfilozófiája elhatárolt a XVIII. század filozófiáját átható felvilágosult racionalizmustól, s ezért különbözik a felvilágosodás századának polemikus morálfilozófiájától¹⁸ is. Faludi egész életpályájából s csak újabban feltárt revizori éveinek tanulságos bemutatásából¹⁹ kiderül, hogy nagy olvasottsággal, tudással és teológiai műveltséggel rendelkezett; olvasóként, könyvtárosként, s „revisor librorum” minőségében egyaránt ismerte a könyvek birodalmának tilalmas szféráit, a hitetlenség magvait elhintő libertinizmus, a szabadgondolkodás, az indifferentizmus, a szkepticizmus, az isteni gondviselést kétségbe vonó deizmus, az istentagadásra vezető ateizmus polemikus termékeit, az ún. rossz könyvek (a dogmákat támadó, istentelen, egyházgyalázó, vallásgúnyoló, egyházi személyeket sértő, szentírást félremagyarázó) megbélyegzett csoportjait, a reformáció heretikusként nyilvánított írásait, a korai felvilágosodás vallásfilozófiai irányzatait. A hitvédelmi iratok fő célkitűzésétől eltérően, Faludi elbeszélő prózájában nem bocsátkozik filozófiai problémák taglalásába, nem polemizál a filozófiai idealizmust kikezdő tanokkal, hanem idegen anyagként távol tartja olvasójától.²⁰ Ennek megfelelően válogat, s alakít forrásain mint pl. a *Bölcs ember* áttűtetésekor; „szabadon elhagyogatott bizonyos részeket, amelyek szerinte nem fértek, 'az igaz keresztény valláshoz' – helyel-közzel és ízlése szerint meg is pótolta eredetijét. . .” Tartalmi kifogásáról vagy teológiai ellenvetéseiről „előljáró kis tudósítás”-ban szól,²¹ s az eredeti német változatának hatvanöt fejezetéből csak ötvenet tartott meg.

Erkölcsei síkon mutatott szembeszállása a károsnak tartott nézetekkel félreérthetetlen, kiterjesztve ítéletét a világi szépirodalom erkölcsrombolónak minősített szerelmi műfajaira, különösen a heroikus

¹⁷ BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp. 1976, 5–20. ALSZEGHY Zsolt, *Faludi Nemes emberének rokonai*. It 1943, 68–80.

¹⁸ Vö. az etikai gondolkodók sorozatában megjelent *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Válog. és utószó LUDASSY Mária. Bp. 1975, 949; Brit moralisták a XVIII. században. Válog. jegyz. MÁRKUS György; utószó Ludassy Mária. Bp. 1977, 897.

¹⁹ SZÖRÉNYI László, *Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló*. MKSz 1979, 1–24.

²⁰ Pl. a *Nemes Asszonyban*: „A mint feljebb mondtam, nem úgy adám tanácsomat az olvasásra, hogy a vak Sibylla módjára örökkéig könyveket forgassanak, avagy hogy Apollót a Musa szűzekkel feljülhaladják tudománnyal. Az asszonyokhoz jobban hozzá illik a valamicske, mintsem a sok. – A könyvekben okos választást kell tenni; hagyjunk békét azoknak, a melyek a hit és a religio dolgát illetik, item azoknak, a melyek a theologia, philosophia örvényes mélységére ragadják eszünket.” A *Nemes úrfiban*: Eusebius „valami könyvet vett elő, békét hagyván azoknak, a melyek vagy a hit, vagy az erkölcs dolgát keverik, és méltatlanul sértegetik; mert az első rendbeliek (úgymond) rossz keresztényekké, az utolsók rút embereké tesznek bennünket; és mennél szebben vannak írva, annál kellemetesebben osztják mérgeket.” Toldy kiad. i. m. 1853, 195, 311. hasáb.

²¹ TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsanát a XVIII. század irodalmában*. ItK 1958, 177–186, 180, 183.

és galáns regények s az érzelmes levélregények erkölcslezítő szemérmetlenül gyönyörködtető (erotikus) témáira. Híven tolmácsolja forrásainak ilyen szépirodalomellenes előítéleteit a szerelmes regényes elbeszélésekkel szembeni felfogását. Ebben az összefüggésben merül fel a moralista-didaktikus prózáiról egyetlen világias szépprózái alkotásának, a *Téli éjszakák* genezisének problémája.

A hetvenes évek kezdetén új kiadásokban jelennek meg a *Nemes ember* és az *Udvari ember* első része; nyomdába kerül az utóbbi második és harmadik része, s ezeket is új kiadás követi. A megújuló aktivitás jele, hogy követi társait az *Istenes jószág, és szerencsés boldog életre oktató nemes úrfi* (Nagyszombat 1771), valamint a *Szent ember vagyis szent életre vezető istenes oktatások* (Pozsony 1773). Ebben az évben következett be a jezsuita rend feloszlata, ami Faludit, noviciátus idejét is beszámítva, ötvenhárom évi rendi szolgálat után, s a hetvenedik éve előtt érte. Megrendüléséről, legbensőbb érzelmeiről „pásztori költeményeiben” vall.

„Előttünk, utánunk csak a keserves kár:
Magam elbűjdosom a hol pásztor nem jár.”

Az 5. ekloga pásztori szimbólumában: „Pásztor az ő nyáját már maga széljeszti” panasolja fel a pápai rendelet igazságtalanságát; a 6. ekloga (1775) „kesergő pásztor” a haragvó „Pán halála” után az „új Pán”-tól, Piustól, nyája s pásztorai megőrzését, „sorsa megváltását” remélt, rendjéhez lélekben hű maradó ember vallomását tükrözi. „Exit ex domo se alibi ad quietem repositurus” – „Elmegy a háztól, hogy fejét máshol pihenőre lehajtsa...”²² az exjezsuita számára kényszerű helyváltoztatás, mert a rohonci szegényház kis szobáját szinte szerzetesi cellává változtatta. Helyesebben szólva, mint régebben is volt, szerzetesi cellává és írói műhellyé. Innen kelteződik a már említett *Bölcs ember vagyis az erköltes böltségre vezető rövid oktatások* (Pozsony 1778) „Előljáró kis tudósítása” 1776-ból, továbbá az újabban fölfedezett kiadatlan *Történetek az Szűz Máriáról*, melyeket egyben foglalt és világra bocsájtott Faludy Ferencz. Néhaj Jesuita (1776) kézirata, valamint a *Téli éjszakák vagyis a téli est időnek unalmait enyhítő beszédek* ugyancsak erre az évre datálva.

A *Téli éjszakák* kézirata Faludi rohonci irodalmi hagyatékából került elő. A kortársak szerint ráillett kiadójának dicsérete, hogy „gyönyörű munka”, és oly kellemetes magyarságú, ahogyan „csak Faludi tud szóllani”.²³ A moralista erőteljesebb szépirói érzékének megnyilvánulásáról tanúskodó alkotást Révai bocsátotta útjára. Első önállóbb értékelője, *A szépprózái elbeszélés a régi magyar irodalomban* szerzője azt emeli ki, hogy Faludi „nyelvteljesége itt sem tagadja meg magát, sőt az elbeszélő prózájának az ő rendes munkásságától idegenebb terén is méltó diadalt arat”, mert vannak benne részletek, „melyek a nyelvnek szemléltető erejére, keresetlen csínjára, sokszor a numerus hatásosságára, sőt költői színre kiváló”.²⁴ A stílusproblémán túlmenően már ekkor fölmerül egy irodalomszemléleti kérdés: összhangban áll-e a magát „néhai jesuita”-nak nevező szerző világias szépprózái alkotása „az ő rendes” moralista célzatú elbeszélő prózái műveinek irodalomszemléletével.

A kérdés fölvetése jogos, mivel a *Téli éjszakák* az egyetlen Faludi átdolgozás, amely elüt azoktól a munkáitól, amelyeket Horváth János „a vallási és világi közt mintegy átmenetiek”-nek nevezett. Szauder József azt hangsúlyozta, hogy Faludi élete végén írt *Bölcs embere* már enyhíti a korábbi morális-apologetikus irány szigorát, „a *Téli éjszakák* pedig egyenest a korábban tagadott román, a regényes elbeszélés területére lép át... Faludi e művében különösen jeles stilisztája a XVIII. századi magyar irodalomnak”. Azt is megjegyzi, hogy „a rendi kötelék felbomlása után” keletkezett köszöntő versei, pásztor-költeményei, a *Bölcs ember* c. művei s „az egyik legsikerültebb fordítása”, a *Téli éjszakák* „nyíltabb világi érdeklődésről tanúskodnak”.²⁵

Másik újabb értékelés szerint is szerepet játszott a *Téli éjszakák* keletkezésében az 1773-as esztendő. „Munkáinak második tekintélyes csoportját az 1760-as évek végétől haláláig írta fokozottan világias, szépirodalmi jelleggel, amiben nyilván része volt a jezsuita kötöttségek megszűnésének.” E szerint az a jellemző, hogy Faludi „moralizáló könyveiben is inkább mulattat, mint nevel”, s a *Téli*

²² GÉFIN Gyula, *Ismeretlen adatok Faludi Ferenc életéből*. ItK 1970, 352–353.

²³ *Téli éjszakák*. Vagy is a' téli est időnek unalmait enyhítő beszédek. FALUDI Ferencz maradvány munkája. Pozsony, 1787, 331.

²⁴ BEÖTHY, i. m. I, 223–232. Vö. még Riedl, i. m. 309–313.

²⁵ SZAUDER, i. m. 1963, 325–327.

éjszakák'nak már „teljesen a szórakoztatás a célja”; az unaloműző társalgások folyamán „nem habórod-
nak fel a szerelmes tárgyakon sem, — pedig korábban Faludi elítélte a 'romanciás könyveket'. . .”²⁶

Az író előbb már említett élettrajzi körülményeit tekintve, mérlegelendőnek tartjuk, mennyiben indokolható a hetvenen túljáró, magát tudatosan „néhai jezsuitá”-nak valló prózaíró műfaji újdonsággal szolgáló alkotásának létrejötte a rendi kötelek megszűnésével. Milyen mértékű „nyíltabb világi” szépirodalmi jellegű érdeklődésre vall a *Téli éjszakák* szépprózai műfaja.

A Téli éjszakák szépprózai jellege

Nézzük meg először Faludi más, rokon világi műfajokra vonatkozó korábbi megnyilatkozásait. A *Nemes ember* bevezetőjében, a „védelmező intés a magyar nemességhez” előre megmondja, hogy „a comoediákat magam jó kedvűből is hegyes szókkal illettem, a mint is érdemesek reá”. Később rosszalóan jegyzi meg: „Ritkán mulatják el a könyörgést, de a comoediát soha sem. Ha szerencsére kezekben imádkozó könyvet látsz, bizvást megesküdhetel reá, hogy zsebek satira-írásokkal teli. . .” A teátrum botrányozást kelt: „Irtózzál azért mindenek felett a londonai és más egyéb azokhoz hasonló comoediáktól; mert ott vagyon az Asmodaeus palotája, udvari lakása a szemtelenségnek, és minden csintalan erkölcsnek műhelye . . . Ott hányja-veti hatalmát Cupido kitály . . . ott tanulja egye-
seleg mind a két fiatal rend a szerelmes énekeket. . .” A *Nemes úrfi*t is óvja a teátrumok hívságos scénaítoi, a „gyönyörködtető szépség” és a hegedűre, lantra írt szerelem „bájoló erejétől”. A virágzó angol, francia, olasz színjátszáshoz képest szerény, részben főúri kastélyszínházakban, jobbra iskoladráma-
kon nevelődött nemesi közönséget komor színekkel készíti föl a világi színház ártalmait ellen: „Nincs olly vastag pennám, s olly rút festésem, hogy én ezeket az iszonyúságokat léte-voltaképen leírhas-
sam.”²⁷ És most nézzük a színházi álorca másik oldalát.

A színházi komédia műfajtróneti szerepe kapcsán a bölcs oktató a nemes úrfi tudomására hozza, hogy kezdetben más volt annak rendeltetése: „A comoediák dolgát pogány Atina városa kezdi vala
legelsőben, hogy a görög és több jövevény ifjakkal megutáltassa a gonoszt, és megszerettesse a jó
erkölcsöt.” Megenyhül a szigorú moralista, amikor ilyen célzattal szól erről a nemes asszonyhoz: „Nem
tiltom a comoediákat is, mikor nem istentelenek, nem csúnyák, nem rágalmozók, hanem inkább
ártatlan mulatásra és valami jóra ízt s okot adnak.” A keresztényi morál szemzőgéből hasznos is lehet
a komédia a nemes embernek: „a mi a comoediát illeti, ha mikor erkölcsre tanít, és csendesén jár, nem
tilalmas. Mindazon által egy végben három százat hallani, a hol a szem is akad csúnyára, a fül is hall
lustát: irtóztató botrányoztatás.”²⁸ Tehát, a keresztény morál követelményei szerint kell válogatni a
sok veszélyt rejtő színházi repertoárban.

A színház, irodalom és zene együttes szórakoztató formája, az „opera- és comoediás ház” újabb
forrása a szerelemre gerjesztésnek. Mert amíg a muzsika rendeltetése szerint a táborban haragra,

²⁶ TARNAI, i. m. 1964, I, 537, 539.

²⁷ Faludi gyakran emlegeti a komédiát, Toldi kiad. i. m. 1853, 40, 82–84, 112–118; 121, 135–136, 144, 156, 211, 266, 314, 323. A *Nemes ember*ben: „A ki kilépett Pannoniából, és azon országokon megfordulván kapott benne, tanúm lehet, hogy egye-
seleg a nemes embereken sok sebeket ejtenek mái nap is.” (2. h.) „Ki sok hímes trágys igékkal mulat a theatrumokon (legalább Angliában), az atheismus és ezer más gonosz, hogy elvégre valamicskét cseppenthesen szívünkbe mérgeből! Aztán a szoros ülések, állások, az oldalló szemintések, udvari mosolygások, szerelmes hízelkedések közt kívül, belül szűzen maradni vajki nagy dolog!” (85. h.) „Olly veszedelmek hozzánk képest eme theatrumok, mint régenten a rómaiaknál amaz átkozott setét boltozatok . . . Ott kopik legelsőben jámborsága az ártatlan ifjaknak, ott felejtí nevéttében szemérmét sok felserdült szűzecske . . . Adde: hogy ottan tisztos méltóságos színben léptetik elő a poéták a gonoszt, reá köszörülik azoknak ezeket . . . Ellenben mocskosan, s nagy alávalósággal illetik a virtust . . . Szánt-szándékkal hagyom félbe a többi, mert igen botrányoztató. Ha félted azért Neander lelkedet, feléje ne menj ennek az istentelen mulatságnak.” (109. h.) A *Nemes úrfi*ben: „A theatrumoknak hatalmas erejek vagyon: megbájoslják a vendégeket (mint Circe asszony a fabulákban) . . . Lehordják hallgatóiról, nézőiről az erkölcsös jóságot, a szívekbe plántálják az atheismust, megvesztegetik a képzelő erőt. . .” (263. h.)

²⁸ I. m. 262, 195, 85. h.

bátorságra, keserűsége indítja a szíveket, a templomokban pedig áhítatosságra, „az opera-házokban jobbra bolond szerelemre”. A londoni énekes asszonykák, „syrenák, csalogatók” cinkoskodva „a fabulás Cupido, Venus, Chloris, Sylvia nevek alatt vagy magok lángoló szerelmekre, vagy más bizonyosra példáznak, sokakat rontanak meg. Ha tudnám, hogy oda igyekezel – fordul a nemes úrfihoz – mind a két kézzel visszarántanálak.” Így merül fel a kérdés a nemes asszony oktatásában is: „A muzsika azért, ámbátor ártatlan légyen magában; de bizonyos az, hogy elég ártalmas gyümölcsseit láttuk.” Az operaballetben szerelmes szövegeket hintenek a „kótabetűk” közé, s a „musikus” mérget csepegtet az emberek szívébe. „In summa: ezek a madrigál énekek odavalók, a hol Lucifer fűtől, s kölykei táncolnak.” A jó és rossz elemeket, az ártatlan és bűnös vonásokat egyaránt szem előtt tartó, nemes embert tanító részlet²⁹ lényegileg megegyezik a komédiáról mondottakkal. S hogy ezekben az oktatásokban az általános valláserkölcsei magatartást meghatározó szemléletről van szó, tanúsítja egyéb kérdésekben, pl. a képírásban, az öltözködésben stb. kinyilvánított szerzői vélemény, továbbá a világi szépirodalommal kapcsolatos felfogása.

A *Nemes emberben* Eusebius festi le Neandernek az „Amor hálójába akadtak” szívbéli gyötrelmeit, „Cupido nyílzottjai”-nak, „Venus nyomorékai”-nak lelki és testi kínjait, a szerelem megszállottjainak szenvedéseit. „Jóllehet azért a szerelem a romanciás könyvekben szépnek és felette édesnek láttassék lenni, de magában utálatos monstrum, mérges tyrannus, irgalmatlan hóhér, s pokol kánya.”³⁰ A *Nemes asszony* hetedik közbeszédében Eusebius a dámákat az anyai kötelesség dolgában oktatja. „Meg ne ízelítse a fiatal dáma a romantia írásokat; mert oda lesz miattok. Hatalmas arsenicum méreg lakik ezekben a könyvekben, már sok lelkeket ölt meg... Nehéz a szűzeknek az eme historiákban szűzen mulatni... Egy szóval, a mint feljebb mondtam, oda vagyon a leányzó a hitvány könyv miatt... Hogyha azért nagyságod nem akarja, hogy historiákat mondjon, írjon a világ egyetlen leányáról, a fabulás könyveket olly magos polcra tegye, hogy el ne érhesse a kisasszony.”³¹ Az ártalmas „romantia” és a már jellemzett „comoedia” tehát édestestvérek. Vajon van-e a „romantiás könyvek”-nek is morális szempontból elfogadható változata?

²⁹ A *Nemes emberben*: „A muzsikáról, a táncról azt mondom: valami szép nótára megereszteni gyenge szavát unalmiban, vagymikor teljes karral felzendül a muzsikaszor, eleibe ülni: egy két francia menuettel, avagy palotástánccal kitenni magáért, még nem bűn; de amabban mind csak a Venus fattyát emlegetni, s maga szerelmében tüzet rakni szíve alá, vagy pediglen a táncikát ártalmas tekintettel közleni, s forró meleg csókokkal végezni: bezzeg bűn!” (85. h.) A *Nemes asszonyban*: „Sok világleánya ehhez a siető gyönyörűséghez szegezi szívét, s benne helyhezetti boldogságát, más jobb s hasznosb dolgai hátramaradásával. Ezt lesi estig és virradatig, s csak sol la re mi fa körül mennyországoskodik... Nem azt mondom, hogy egy cantata, concerto, s valami híres zengő pengő muzsikakar mindjárt elkárhoztasson. Távol légyen; tudva vagyon előttem, hogy a ki böcsületesen megkívánja és mértékletesen, barátja lehet a muzsikának holtig, gyakrabban is vigasztalhatja bús óráit véle... A muzsikának alattomban való titkos ereje vagyon: felgyúlaszt, lehűltet; vigasztal s meg-meg elkeserít; szerelemre, haragra gerjeszt bennünket egyetemben...” (163–164. h.) A hadi és udvari hivatalban: „A musikáról szólván tudjuk, hogy az udvar fiatalinak ABC-je, könyörgő könyve, déleesti s esti gyönyörűsége...” (230. h.) A *Nemes úrfiban* is, i. m. 268. h.

³⁰ I. m. 106–108. h. „Proteus a szerelem, se nem egy helyen, se nem egy módon megy ostromnak; hol haraggal, hol szelidséggel incselkedik; néha mint árulód, néha mint hív barátod, úgy kerül meg, fenyeget s hízelkedik; átkoz, dicsér; távol rugaszkodik, meg-meg oldaladhoz köszörülvén magát térden könyörög; sokképen próbál, nagy mesterséggel forgatja idegét s lövi nyilait...”

³¹ I. m. 198–200. h. „A játékos, ékes beszéd, a gerjesztő puha igék, a tengeri sok egybe vesztett szerelem játéki tábori erővel viaskodnak az isteni félelem és tisztaság ellen. Mennél szebb a könyv, annál jobban ajánlja magát, s többet árt... Felkeveri a gondolatokat, gerjeszti az indulatokat; olly tüzet gyúlaszt, a melyet szív fájdalom nélkül nem lehet oltani, és halálós bűn nélkül nem szabad fen tartani. Sőt (a mi előttem nagy csuda) vígan fohászkodnak és danulva kínlódnak magok károkon! Egy szóval a romantia noha gyilkos, de mégis szerelmes ellensége a fiatal elméknek; minthogy kimondhatatlanképen mulatja, és ezernyi ezer szemfényvesztéssel ámitja őket. Úgy közli, addig írja gyönyörűséges festékekkel a soha sem történt dolgokat fejekbe, hogy elvégre a fabula historiára kerekedik, és a copia originálissá válik... Hiába őrized azután nagyságos asszonyom, mert azon author, a ki reá ingerlette, nyújt ezer mesterséget néki, hogy szándékához férhessen...” Vö. FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978, 26.

A *Nemes úrfi* második közbeszédében Eusebius, az udvartól elvonult házigazda rendtartásában „holmi ártatlan mulatási” közt gondolt „istenes könyvek” olvasására is, „a mellyekből, mint egy szorgalmas méhecske az illatozó virágokból, vigasztalásra és lelki haszonra valót tudott szedegetni. Erre nézve vagy elvetette vagy hevertette azokat a hitván könyveket, a mellyek jóra nem gerjesztik embernek kedvét; hanem vagy haszontalanul futtatják elméjét, vagy olyanokat emlegetnek, a mellyektől irtózik a szemérem, és jámborság.”³² Jó könyveket ajánl a *Nemes asszonyban* is, hogy a nemes dáma „böcsületes hasznosan vigasztaló olvasással enyhítse unalmait”. Az ilyen könyvecskék arra szolgálnak, hogy jó erkölcsöt, sok szép társalgásra alkalmas témát merítsenek belőlük. „Vegyük elő azokat, a mellyek áhétatosságra kisetnenek, világosítják értelmünket, a jóra lágyítják s tüzesítik akaratunkat, feddenek fogyatkozásinkról, módot, okot adnak a jobbulásra, erkölcsre, szép magaviselésre, kellemetes beszédre és mindennemű virtusra.”³³ Ezeket a könyveket ajánlja a művelt nemesek szórakoztatására a *Nemes ember* második közbeszédében is, amelyben Eusebius a főrendek kötelességéről a tisztesség dolgában oktatja Neandert. A nap huszonnégy órájából jusson valamicske olvasásra is: „ki szép mulatás ez! gyönyörködteti is az embert, hasznos is hoz...”³⁴ Ebből a mulattató, gyönyörködtető prózából számúve van a „romantiás könyvekben” elítélt Venus udvara és Cupido király mérgezett nyilaival megsebzett szereplők szerelmi szenvedélytől fűtött társasága.

A regényes műfaj értelmezésében megnyilvánult megkülönböztető álláspont morálfilozófiai háttére egyezik a hajdani jezsuita revizor döntéseit befolyásoló erkölcsi-világnevezeti felfogásával: A heroikus és gáláns regények kedvező vagy lesújtó megítélésében „a hasznosságnak ugyanarra a mérlegére helyezte a regényt”, s jóllehet a regényes művek „könnyűnek találtattak”, az egyiket „egyéb erényei javallották”, s a könyvvizsgáló megkegyelmezett neki, a másikat „elbuktatta tisztán fiktív jellege és erotikája”.³⁵ A moralista és szépíró működésének minden területén megnyilvánul Faludi „egységes világszemlélete”, újabban Rónay György megfogalmazásában: „a keresztény humanizmus világnézete”.³⁶

Nézetünk szerint egy ilyen irodalomfelfogáson nyugvó regényes elbeszélés, keresztényi módon szórakoztató s mulattató világi magyar román megalkotására tett kísérletet Faludi a *Téli éjszakák* kéziratában. Csak ilyen szemszögből érvényes korábbi moralizáló műveire, hogy az író azokban is mulattatva, vagyis nem „száraz tanodai módon” törekszik a nemes olvasó nevelésére. S hogy a *Téli éjszakák* a „romantiás regény” megszelídített magyar változata, kiderül a fordító írói szemléletére jellemző módszerének rövid összefoglalásából.

A *Téli éjszakák* forrása többértű, az alapmű, amelyből legtöbbet merített, egy spanyol szerző, Antonio de Esclava, *Noches de Inverno* (Barcelona 1609) barokk novellagyűjteményének M. Drummer által lefordított német kiadása, a *Winternächte* (Nürnberg 1666) volt. Faludi szabadon bánik forrásával, az eredetileg tizenegy fejezetre osztott elbeszélés-sorozatból csak öt szolidabb históriát ültetett át, megváltoztatva azok sorrendjét. Ezek esetében megőrizte a cselekmény fővonalát, alakítva a kalandos

³²I. m. 1853, 312. h. Eusebius mulatásáról. Ötödik közbeszéd. „Azokban gyönyörködött azért, a mellyek megutáltatják a roszt, az áhétatosságot kínálják, igaz szép színében adják elő az istenes jószágokat, megvilágosítják az elmét, ébresztik az akaratot, építenek lelkünkön, a keserűségben vigasztalnak, a szerencse véletlen csapási ellen tanácsot, erőt adnak, kormányoznak életünkben, utat nyitnak az üdvösségre...”

³³I. m. 194–195, 204. h.

³⁴I. m. 19. h. „A könyvnek forgatásával előkerülnek a régi idők s akkori történet dolgok. Olvasással: vesztég ülven s könyöködre dülven, megjárhatod széles e világot az elmébéli vigasztalások vidám szikrát hánynak... ízt és kedvet adnak derekas igyekezetekre, egy szóval: kiékesítik tökéletesképen az embernek nemesebb s legfőbb részét, tudniillik az eszünket...”

³⁵SZÖRÉNYI, i. m. 1979, 7, 15–16. Mme de Lafayette: *La Princesse de Clève* (1678), az eltitkolt szerelmi szenvedély és féltékenység kitűnő stílussal elemző regényéről adott revisori vélemény lényege: „Libellum... Historiam in parte Amorosam, intrā tamen Verecundiae, et Honestatis recenset; non quidem utilis (utilis) sed neque noxium censeri.” – Jérôme Richard abbé: *Hipparchia, histoire galante traduit du grec...* (1748) hetéra-émlékiratnak álcázott francia gáláns regényéről szólva úgy ítéli meg, hogy jóllehet nyíltan nem megbotrántkoztató, mégis egész tárgya s részletei „incastae sunt, aut saltem incastae Causare possunt Cogitationes, cumque nullum utilitatem adferat potius retinendum censeri.”

³⁶RÓRAY György, *Faludi Ferenc*. Vig 1954, 451–461.

elbeszélések anyagát, itt-ott kiegészítve saját kútfőjéből merített prózai elemekkel. Egyes szereplők neveit megváltoztatja. A negyedik éjszakán mesélt görög Nicephorus és a bolgár Dardanus, ill. Seraphina és Valentinianus csodás történetét követő tudakos beszélgetés: a „tündéri mesterség”, a „fekete mágia” ördögös eseteiről, a portugál jezsuita, Benito Pereira (Pererius) írásából való; a szerencsével kapcsolatos elmélkedés rokon a „forgandó szerencse” korábban megverselt és moralista prózájában többször érintett témájával. A meglehetősen unalmas, hosszadalmas hatodik és hetedik éjszaka összefüggő tárgyának, Karger abbé érdektelen históriájának francia forrása még ismeretlen. A Faludinál utolsó, nyolcadik éjszaka eleven városleírása viszonylag hű fordítása Charles Cottolendi század eleji Párizst leíró satirikus fiktív levelének. Míg eredeti forrásában minden éjszaka három elbeszélés kerül sorra, Faludi társasága eggyel is beéri.

A kissé már avultas prózai anyag válogatásának és kötetlen fordításának egyéni módja, a helyszín, a társalgó személyek megmagyarosításának ténye, hazai atmoszférát teremt az unaloműző *Téli éjszakák*-ban. Az első éjszaka ugyanis azzal kezdődik, hogy az eredetitől eltérően, Leonardus, Fabricius, Albanus helyett Szilágyi, ki nagy barátja a históriás könyveknek, s Bátori nemesurak Hollósi kastélyába látogatnak, s a házigazda vendégei unszolására az általa éppen olvasott „szép könyv” históriáival szórakoztatja őket. Hollósi szerint a könyv „szer kívül való Históriaikat emleget: nem egyébre, hanem mulatásra való”.³⁷

De előre figyelmeztet: „Azonban, ha Cupido kis király a históriába keveri magát, meg ne ártson. Én ugyan . . . tudom, hogy a motskos beszélgetés erkölts vesztegetés.” Erre különösen ügyelnek, amikor a harmadik estén csatlakozik hozzájuk Camilla asszony, Szilágyi felesége, aki a külső országokban „könyvekkel barátkozó” dámákhoz hasonlóan „otthon éjfélig turkál a könyvekben”, amelyekből férjura szerint már „legalább két szekérre valót” szerzett. A női nemre vonatkozó, erkölcsileg nem kifogásolható történeti kuriózumok kapcsán Camilla védelmezi a gyengébb nemet a „gyalázó mesék” ellenében, nagy olvasottságot áruva el klasszikus irodalmi példázataival. Sőt a negyedik éjszakán ő maga veszi át a szót, és másnap megváltik tőlük. Társalgást élénkítő talpraesett, de szemérmes megjelenésével Faludi a magyarul szépen és okosan beszélgető művelt társasági hölgy nemesi alakját próbálta megjeleníteni.

A helyenként vontatott, máskor élénkülő történeteket bevezető vagy azokat követő dialógusok folyamán társai arra ösztönzik Hollósit, hogy az elhangzott témát érintő reflexióit kifejtse. S hogy az író e kísérő társalgást alkotása szerves részének, a históriákat áthidaló hasznos eszköznek tekinti, Hollósinak Camilla novellájához fűzött impressziója tanúsítja: „Nem volt unalmas, sőt ízt adott többre. Egy kis Enthusiasmus, vagy Poétás álom keverte magát belé, de nem vesztegette meg a Históriainak se erejét, se a rendét, sőt ékesítette és alkalmatosságot nyújtott többféle kérdésekre, úgy gondolom.”³⁸ Ezek a novellákat kísérő, erősen megrostált dialogizáló „bölcsek oktatások” otthonos hangulatúvá színezik a társalgást. Az első éjszaka párbeszédei a ferrarai Normandus herceg és a jó hírnevét megőrző „jámbor szűz”, a „hatalmas szépségű” Angelica kisasszony históriája körül zajlanak; a második éjszakán folytatódnak az apja udvarából elbújdosó ifjú Mauritius herceg viszontagságaival, Zayda és Szelim szultán története kapcsán fölmerülő újabb „értekezésre” alkalmas kérdésekkel s kimerítő válaszokkal. Lecchus fia Kazimir Arkádiában, a középkori lengyel királyfi és a megszóktetett macedóniai Iréne pásztori idillekben bővelkedő, finom rokoko hangulatú históriájának elbeszélése után gáláns megjegyzések helyett arab nyelvi érdekességre, a kalózokra, földrajzi és néprajzi nevezetességekre terelik az érdeklődést. Az utolsó éjszaka francia témája sokrétű, de a párizsi élet leírása után itt is hasznos tudnivalókra, a világ főbb városainak listájára s néhány főváros kurta jellemzésére tereli a világföldrajzban járatlannak mutatkozó magyar nemesek figyelmét. Ennek is megvan az oka; a párizsi dámákról szólva megjegyezte: „Egyéb tsúfos és fertelmes erköltsöket szántsándékkal nem említem, nem fér pennámhoz, azon kívül is elég hangos híre vagyon módi életeknek.”³⁹ Mindez mégérne egy újabb alapos forrásösszevetésen nyugvó tüzetes elemzést, melyre ezúttal nem volt módunk.

³⁷ Faludi Ferentz, *Téli éjszakák vagy is a téli est időnek unalmait enyhítő beszédek*. Kiad. RUPP Kornél. Bp. 1900, 14. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*. Bp. 1941, 261.

³⁸ I. m. 1900, 65.

³⁹ I. m. 156. Nem örül a komédiába járók seregének: „A nagy bőjti alkalmatossággal a nép reggel szorgalmasan siet a templomba az Isten igéje meg hallgatására, és példásan ájtatoskodik. Dél után azon buzgósággal mégyen a Comoediára, és ugyan tömi a helységet. . .” (160)

Az eddigieket összegezve úgy véljük, hogy a magyar felvilágosodás kezdeteibe nyúló *Téli éjszakák*-nak nem a jórészt elavult, jó másfél évszázaddal korábbi kalandos barokk históriák sablonos tárgya adja meg irodalomtörténeti jelentőségét, hanem feldolgozásának módja, nyelvi, stílustörténeti értéke, műfajtörténeti újdonsága. Igaz, a keretes elbeszélések kompozíciója csak részben fedi a regényes próza műfaji egységét, amely fellazul a tudálekos, néhol nehézkes, oktató dialogizálás megőrzésével, amelyet egyébként Mikes már elhagyott – a „romantiás” jelleget tudatosan megőrző – *Mulatságos napok*-ban. Faludi viszont céltudatosan alakította őket, a szórakoztatva tanítás elve alapján, kisépikai igénnyel.

Faludi meseszövéseinek menete sem egyenletes. Előadása könnyedebb az *Angelica*, *Zayda* s *Iréne* személye körüli bonyodalmak leírásában, s legszebbek a tájleíró részletekben, a háborgó tenger és egzotikus tájak festésében, az arkádiai természeti képek, kertek, paloták rokokó stílusú rajzában, alakjai kosztümös bemutatásában. Ezekben válik valóban közvetlenséget sugárzó előadása igazán vonzóvá, az eredeti nehézkesebb stílusát felülmúló, olvasóját választékosságával lekötő szépprózai olvasmánnyá. Faludi sokoldalú írói munkájában kifinomult nyelve, a stilszta tudatos stílusformálása és műgondja, szépírói prózastílusa, egy hosszú fejlődési folyamat, az írói szemlélet fokozatos elvilágiasodásának kísérőjelensége, az irodalmi kifejezés művészi tökéletesedésének megnyilatkozása, mely folyamatban Faludi esetében „a rendi kötelek megszűnésének” nem tulajdonítunk külön jelentőséget. A magyar barokk elbeszélő próza lassú átalakulása következett be Hallertől, akinek munkáját Faludi „Magyar hármas História”-ként maga is említi,⁴⁰ s ez a korábbi magyar világi prózai hagyományok ismeretére vall.

Faludi írói nyelvezetével és egyéni, a maga idejében méltán csodált stílusával a késői barokk s rokokó széppróza egyik legjobb képviselője. Hazai kortársainak hasonló típusú munkássága nem annyira az egyéni írói teljesítmény, hanem a magyar regényes próza fejlődése és a regényműfaj előkészítése szemszögéből érdemel figyelmet. Az irodalmi szempontból egyenetlen színvonalú adaptációk, a felvilágosult abszolutizmus problémáit feszegető államregény népszerű témáinak s a különféle levélregények, a regény hősi és gáláns típusainak (*Argenis*, *Belisarius*, *Kártigám*, *A Svétziai Grófné*, *Kassandra*, *Szigvárt* stb.) átültetése a felvilágosodás kezdeti időszakában következik be. *Belisarius* latin fordítója a hetvenes évek elején azzal ajánlotta könyvét olvasóinak, hogy regényét *Telemakus* méltó versenytársának tekinti. Ez is, az is az önálló s eredeti magyar regényes műfaj útját egyengette, s ebbe a folyamatba tartozik Faludi szépprózája is.

Hopp Lajos

⁴⁰ I. m. 42.

Ritoókné Szalay Ágnes

ISMERETLEN XVII. SZÁZADI VERSEK

I.

Szöngynek az erdők csöngnek az mezők mindön iokal maid betelnek az szükölködő es beuölködök.
De azis neköm csak buszerzők,

Szep philemile özüegyüluen hogy ő tarsat eluesztöte keseregh szíue ő erőe mingyarast megh nyolt ü nagi gyötrelme.

Keszerues syuem miattad nekem philemile modra. Keserülöm keszeruessen szegeni feiem hogi ne lasson többet enlőköm.

Imar csak öve s vagiok nem mase, moduan engöm csak egyedül töt keseruesse nem keduesse, marattam mar csak . . .

Feiemen rabul mint egy predaul neköd attam volt ugi mint aldozatul tömlöczben tartod rabodul.

Edösz szep siolimom s lölköm vagi rarom megh szem hallod föly te hozad szok kialtasom s köni hullatasom öreghbödik keszerves giasom.

Remeletlen e az ki bual faraszt, eni sok kialtas o tavaszom adi io valaszt, de csak faraszt s annal inkab töb syralmat vyat.

Kedues viragom mind az kik vatok koroua köly megh üdöuel nektek lönnötök s megh hervatok az mint enis (tiis) ugi azutok.

Edesz szep violyat piros rusaiat egyben kötue nekem ata ő bucretaiat s edöszép csokiát rabul atta s nekem ő magat.

Isten mar hozad algon violiam viragom . . . megh tauaszal . . .

A vers az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MSS III. 144. számú kéziratának kötéstáblájából került elő.¹ Maga a kéziratkötet az elején csonka, szerzője, címe ismeretlen. „Egy reformátusnak kateketikai beszédjei a Credoról” címen van besorolva a katalógusba. Harmincnégy prédikációt tartalmaz, kétséggel a XVII. századból származik. Az ismert protestáns Credo-magyarázatokkal nem azonosítható. Kötése Mezey László szerint a XI/XII. század fordulójáról való patrisztikus szöveget tartalmazó kódexlap volt.

A közölt vers a kötéstáblából előkerült töltelék-lapok egyikén olvasható. Ezek a lapok egy daloskönyv töredékei. Fennmaradt a lejegyző neve és a lejegyzés ideje is: „Si me queris quid sit mihi nomen: Paulus Fodor. Anno Regnantis 1616”. A töredék tartalmazza még Illésházy István Forog a szerencse kezdetű versének hét szakaszát. Tollpróbaként olvasható még néhány ének kezdősora: „Ó mennyei nagy boldogság” (Bártfai ÉK 1593), „Mikor Christus Betlehembe” (Szentgratianus Erdélyi Máté), „O mint keserőnek most az keresztyének” (Szegedi Kis István), „Semit se bankogial” (Szkhárosi Horvát András) és „Fölsegödben biztam mind en iovaimot, csak tetőled vartam az en. . .”(?). Az egyik lapon a misét vitató latin nyelvű fejtegetés van: „Locus de Missa”. A hajdani

¹ A vers a magyarországi kódextöredékek föltárási munkálatai során került napvilágra. Közlésre Mezey László engedte át, ezért neki itt köszönetet mondok.

füzetkébe tulajdonosa, Fodor Pál először verseket írt be, még a kezdőbetűket is szépen kidíszítette, majd más emlékezetre méltó dolgokat is belejegyzett. Ezek a megmaradt lapok a másutt is előforduló 1616-os évszám tanúsága szerint egyidejűek, és igen gyakorlatlan, valószínűleg fiatal kéztől származnak.

A „Szöngynek az erdők” kezdetű verset az irodalomtörténet már eddig is számon tartotta, mert nótajelzésként előfordul a Névtelen Comico-tragoediában (Act. III. Sc. I.) „Zengnek a mezők” változatban. A most végre előkerült szöveg igen romlott. Az a tény, hogy az énekelt darabnak tartott Comico-tragoediában is nótajelzésként szerepel, azt mutatja, hogy kedvelt és mindenkitől ismert ének volt. Érthetetlen, hogy az emlékezetből jegyző, mert bizonyosan nem másoló Fodor Pál hogyan véthette el ennyire a ritmust.

II.

[Ca]ntio pia, Composita a Joanne B. Szent.

[Ad notam: Keserves ba]nattal meg rakodot üdö, vel Ha Istened volna

..... [benn]ed bizo hütben,
Töredelmesegben, de teljes
..... gben, indulunk szívünkben,
..... ö fenyesegben.

..... [tege]det diczerünk,
Benned bizik lelkünk, mert
Hol fel vala fejünk, ot löl erősegünk,
..... künk, gonosz ellensegünk.

..... d, reank sem boczatad,
Tanaczat [ost]orat el bontad,
Szegenyidet szanad, ad.
Kiért ede hazánk, mostis teged imad.

..... ökett, mint gonosz tevöket,
Körmös kevelyöket, tollas
Elveved eszeket, s meg szeditted ökett,
Igy tartal meg minket, s arva nemszetünket.

Hogy az nap így forgot, ki latot ily dolgot,
A' ki reank morgot, mely hamar el futot,
Hogy az Ur el jutott, köz igazat osztot,
Minket szabadított, hogy köszikben sujtott.

Szegeny magyar nemszet, most az Isten veszet,
Vesztetre nem siet, bünödert sem fiszet,
Meg olt minden merget, s read törö fergett,
Csak lasson oly szivet, a' ki hozza siett.

Aszert haladással, magasztald szep szokkal,
Hogy ott volt hadaddal, erős job karjaval,
Ne gondollyak karral, s az sok faratsaggal,
Lam szegeny hazaddal, megtartot jo moddal.

Hatt szaz huzon hetben, eszre elmeneteben,
Hogy iuta szivemben, az bekeseg hirben,
Ezt egy örömömben, így iram versekben,
Egesz eletemben, biszom az Istenben.

Amen Amen Amen Finis

3 önd mol af
 outid þingnað
 af megi þ. vinnu
 70 kal mað brei
 6 mol af þukhóðis
 es þauk hól
 þeami nýð þak þuðe góð

S geg þ hilemle övögynum
 S geg övone eluo þote kesteys þue ö
 vöte mngynast, megi völe vögynöte
 Cngs S geg vöes synum nua
 ad, vöim þ hilemle övögynum
 m h gegne þu þegm þeim hognichas
 þote. þöbbe entöthöim

3 mos ceah öne 3 vögynum
 megi engom esah egiðil öv kesteu
 S geg, vöim hilemle mngynum völe

Þ övögynum
 övögynum övögynum
 vöimleum, ceah þeðis
 þeðis övögynum vöimleum
 vöimleum, h vöimleum övögynum
 vöimleum övögynum,

Þ övögynum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum

Þ övögynum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum
 övögynum vöimleum

A verset egy hármaskönyv-kolligátum utolsó üres lapjára írták be. A kötet részeit alkotják Hieronymus: Aureola. Viennae, 1511. – Juvenius: De euangelica historia libri 4. Viennae, 1511. és Baptista Mantuanus: Bucolica. Tübingae, 1513.² A könyv több tulajdonos keze nyomát őrzi. A XVI. század elejéről valók az iskolai használatra utaló sorok közötti glosszák. 1580-ban Küküllővárt Bogáczy Mihály Németi Péternek ajándékozta. Ez a Németi Péter a Szentjónban birtokos zétényi Németiek közül való lehetett, mert bejegyezte a kötetbe Németi Zsigmondnak valami jeles napját, valószínűleg a temetését Szentjónban. A XVI/XVII. század fordulójáról való két újsztoikus eszmefuttatás pontokba szedett vázlata: De sufferentia defectuum aliorum és Quod omnia graviora per aeterna vita sunt toleranda. A kolligátum kötet ezután ismét tankönyv volt, mégpedig a küküllői főispán Apafi család használatában. Apafi Mihály, valószínűleg az I., gyermekkori névalírása, majd több helyen is nevének monogramja és az ugyanezen kéztől származó latin és magyar nyelvű Miatyánk főleg a sokat forgatott verses evangéliumok és Baptista Mantuanus lapjain található. A Juvenius kötet ajánlásának végére írta be nevét Musnai Boldizsár 1650-ben. Ez a bejegyzés is elég fiatal kézre vall. Tőle való lehet a Hieronymus utolsó üres lapján és a Juvenius címlapján olvasható „Oratio pia.” Záró könyörgése így hangzik „... és a mű bűneinkért tetőlled rabságra vetteted Anyaszentegyhazadnak oszlopait az Urakat, főrendeket és az szegény kőseget es az mű szegény vitezlő atyankfiat az ő rabsagokbol mint Izraelt szabadias meg”. Nyilvánvalóan az 1567-ben tatár rabságba került honfitársaira vonatkozik. A kolligátum a XVIII. században a székelyudvarhelyi Jezsuita kollégium könyvtárában volt. Századunkban a budapesti Ernst Lajos gyűjtemény bélyegzője került bele. 1978-ban aukción megvásárolta az Akadémia Könyvtára.

A verset valószínűleg Musnai Boldizsár írta be a kötet utolsó lapjára. Szerzője Szentmártoni Bodó János lehet. Szerzőségét valószínűsíti, hogy neve ugyanilyen alakban fordul elő *A vadászatnak ditsireti* című versének lőcsei 1683-as kiadásán. A „Keserves bánattal megrakodott üdő” nótajelzés egyedül az ő Mária Magdolna históriája fölött található. Tudjuk róla, hogy a ma ismerteknél jóval több verse forgott kortársai kezén, közöttük aktuális témákra szerettek is:

Az üdőnek köztünk sok változásiról,
Menye sok szép írást hagyot sok dolgokrol
Hogy annyi most nem költ magyari pennatol.

(RMKT XVII/4 445.)

„Békességhirre” máskor is szerzett verset, így a linzi béke hírére *Az sónak ditsiretiről* írottat:

Most pedig, hogy egy kis egészségem fordult,
Az békességhirrel szívem is megvidult.

1627-ben írott hálaadó versének ösztönzője Bethlen Gábor 1626-os győzelme és az ezt követő pozsonyi béke. Hogy az Úr akkor hogyan hadakozott Bethlen Gábor oldalán, azt a szemtanú Kemény János így hagyta emlékezetül:

„Ezalatt mi történék, lásd az Istennek csudálatos cselekedetit, mert midőn mi visszazállanánk az ellenségnek véletlen érkezett nagy erejétől és az harchelynek alkalmatlanságától való féltünkben, az ellenség abban semmit észbe nem vévén, Istentől megrémítettven . . . azon éjjel visszazállott, de nagy kárral, mert éjjel lévén visszazállások, vagy mondjam futások, mihelyt virradott, az hátrahagyott dandár magyar seregek eszékben vévén, hátuljában sokat elhullattanak. Az Uristen csudálatosképpen az szinte csöppönőleg levő keresztény vér ontást így távoztatá el. . .”

III.

Szivem haboruja mint tengernek habja naponkent nevededik,
Nyavalys eletem keserves ennekem, hogy lölkem így gyötrődik,
Nincs is orvosságom, mind ezekben latom, kinlodnom kel halalik.

² MTA Könyvtára. Kézirattár Ms 1378.

Mint erős viteznek meg kel erejenek mindennek hodulnja,
Ugy en szegeny fejem latvan romlot igyem magat bunak hajtottam,
Mert az sok nyavalya, fohaszkodas arja mind inkab nyomton nyomja.

Valami masoknak tetczik mulatsagnak nekem az mind siralom,
Annal inkab egek, hogy ha valakinek, öröme napjat hallom,
A mikor mas vigad nekem akkor arad sürő köny hullatasom.

Im bar utra mennyek vagy hazamban elljek, szerencsemet szamlallyam,
A vagy enekleket trefalo beszede kedvessen meg hallgassam,
Meg sem talalom fel semmi mesterseggel hogy megvigasztaltassam.

Gyakorta setalok s masokkal mulatok, szivem megis haborogh,
Ez nagy sok veszelybe mind viz serpenyöbe lelkeim ugyan for buzogh,
Mert jussak eszedben mar kerlek valaha tekencs szamkivetet szolgadot
nalad nélkül ki elt immar sok napjat ekes személyedet latnj kívannya

A vers egy különálló papírlapon található az Országos Levéltárban E 211 Lymbus Rakt. sz. 114 jelzet alatti kötegen.

V. Busa Margit

KAZINCZY FERENC KÉZIRAT-GYŰJTEMÉNYE MÜNCHENBEN

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek kéziratárában őrzik Kazinczy levél- vers- és aláírás-gyűjteményének azt a részét, amelyet Lengyel Imre (1910–1978) debreceni irodalomtörténész kutatott fel.¹ Az ő érdeme, hogy levelezésével megszerezte a kéziratok fényképmásolatát, – sajnos, csak megszerezhetette a betegsége és a halála előtt. A kéziratok feldolgozásának lehetőségét Lengyel Imre özvegyének ezúttal is köszönöm.

Az autográf-gyűjtemény valamennyi darabja ismeretlen, Kazinczy személyére, munkásságára és külföldi kapcsolatára vonatkozó új adatokat tartalmaz.

Kazinczy Ferenc kora ifjúságától kezdve gyűjtött kéziratokat. Mikor ezekből 1814-ben München számára válogatott, már gazdag gyűjteménye volt. Dicsekedett vele Horváth Ádámnak 1814. szeptember 21-én írt levelében: „Az én Autogr. Gyűjteményem nagy kincs. Benne vagyon Luthernek is két kézírása. Benne a' Boeskyé, Kaunitzé, Maria Theresiaé.”² Valamennyi elküldésre szánt kéziratra Kazinczy feljegyezte a kiválogatás napját: 1814. augusztus 20., és a kézirat írójának személyi, társadalmi, irodalmi adatait. Végül, az autográfok hitelességét aláírásával bizonyította. Ez az egységes keltezés a kéziratok összetartozását, az egy tételben, egyszerre elküldését tételezteti fel.

Kérdés, hogyan került Kazinczy kézirat-gyűjteményének töredéke Széphalomról Münchenbe, kinek a számára, kinek a közvetítésével? Megtudtuk dr. Dreschernek, a müncheni Staatsbibliothek főigazgatójának Lengyel Imréhez 1968. október 10-én intézett leveléből. „... besitzt die Staatsbibliothek im Nachlass des Bibliotheksdirektors Joseph von Scherer (1776–1829) einiges von Ferenc Kazinczy. Der Münchener dürfte mit Kazinczy entweder persönlich oder durch Rotts Vermittlung bekannt geworden

¹ Jelzete: J. Schereriana VIII. – A kéziratok xerox-másolata Lengyel Imre hagyatékában, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában van.

² Kazinczy Ferenc levelezése. Továbbiakban = Levelezés. – Közzétette VÁCZY János. Bp. I–XXI. kötet. 1890–1911., XXII. kötet, ill. I. pótkötet közzétette HARSÁNYI István. 1927., XXIII. kötet, ill. II. pótkötet közzétette BERLÁSZ Jenő, V. BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza. 1960.

sein; jedenfalls war Scherer eine Zeitlang leidenschaftlicher Autographensammler, den Kazinczy mit Material aus Ungarn belieferte".³

Kazinczy és Scherer kapcsolatáról nincs adatunk. Rott Jakob⁴ (1769–1849) azonban Kazinczynak jó barátja volt, bizonyítja ezt a már évekkel előbb, 1806-ban Rotthoz írt, ebben a gyűjteményben ránkmaradt levele. Rott Jakobot levelezőtársainak is bemutatta, 1817-ben „Abaújavári Fiskális Dési Mihály Úrnak testvér húga, Bavariai Iakos Rott Jakobhoz méne férjhez ki valaha Kassán és Pesten Könyvboltos legény volt. Ez a Rott Bibliothecarius a' Bavariai Király privata Bibliothecájában".⁵ Meg is ismertette a kortársakkal, 1819-ben Rumy Károly Györgynek írta: „In Kaschau müssen Sie die Bekanntschaft von dem Bibliothekar des Königs Bayern Jaques Rott machen. Er war dieser Tagen(!) bey mir. Er ist mein Freund. . .”⁶ Ilyen évekig tartó baráti kapcsolat meggyőzhet arról, hogy Rott volt az, aki Kazinczy megbízásából Scherernek az autográfokat elvitte. Ez a közvetítés, a kéziratok legkésőbbi keltezéséből következően, 1814. november 1. után történhetett.

A kéziratokat áttekintésül felsoroljuk, még mielőtt részletesen ismertetnénk.

I.

LEVELEZÉS

Kazinczy Ferenc levele Johann Jakob Rotthoz. Széphalom, 1806. augusztus 29.

Kazinczy Ferenchez intézett levelek:

Kininger, Georg Vincenz	Wien, 1803. március 19.
Kovachich Márton György	Buda, 1803. május 29.
Lónyay Gábor	[Sátoralja]Újhely, 1806. december 16.
Blaschke, Johann	Wien, 1807. szeptember 11.
Virág Benedek	Buda, 1808. január 27.
Vályi Nagy Ferenc	S[áros]Patak, 1809. március 8.
Lónyay Gábor	S[átor]a[lja]Újhely, 1809. április 17.
Lónyay Gábor	S[átor]a[lja]Újhely, 1809. június 13.
Szemere István	Kis-Azár, 1814. február 10.

A müncheni gyűjteményhez tartozó, nem Kazinczy által írt, illetve nem hozzá intézett levelek:

Grassalkovich Antal – Bossányi Jánosnak. Pest, 1747. augusztus 28.
Szögyény Ferenc – ismeretlennek. [Sátoralja]Újhely, 1811. január 20.
Széchényi Ferenc – Rechberg Károlynak. Wien, 1814. november 1.

II.

VERSMÁSOLATOK

Kézy Mózes: De Nuptiis Napoleonis Magni et Mariae Ludovicae Austriacae.
Kis János: A' boldogság.

³ LENGYEL Imre hagyatékában.

⁴ Rott Jakob származását nem ismerjük, de mert „Kassán és Pesten Könyvboltos legény volt”, és mert Kazinczy barátjának vallotta, közöljük a személyi adatait Dreschernek már idézett leveléből. „... über Leben und Wirken des Kustos Johann Jakob Rott ist wenig bekannt. Die wichtigsten Daten enthält sein Personalakt: 1797–1799 Polizeischreiber. 1799–1807 Polizeidirektions Offiziant; Juli 1807 zweiter Skriptor an der K. Hof. – u. Staatsbibliothek; Juli 1823 zweiter Kustos; ... Sommer 1832 Reise nach Oberungarn (Kaschau), da im vergangenen Jahr seine Schwägerin, die bisher ein kleines Gut seiner Frau (Charlott, geb. von Desy) verwaltete, gestorben ist; ... Oktober 1835 Kabinettsbibliothekar der Königs; ... Ende 1839 Pensionierung.

⁵ Döbrentei Gábornak 1817. jan. 17-én. = Levelezés 15. köt. 26.

⁶ 1819. aug. 31-én. = uo. 16. köt. 501.

III.

ALÁÍRÁSOK ÉS CÍMZÉSEK nyomtatványokon

Kazinczy Ferencnek címzett, a Haza megsegítésére adományokat kérő körlevél, Semsey András aláírásával. Buda, 1810. február 1.

Articuli Diaetales Anni M.DCC.XCVI. Pro Spectabili ac Magnifico Comite Josepho Török de Szendrő, Fidei Nobis Dilecto. Aláírások, Pálffy Károly gr. és Somogyi János.

Rhédey Farkas gr. gyászjelentése, özvegye, Árva Teleki Kata aláírásával és címzésével Bossányi Ferencnek. Kolozsvár, 1775. június 18.

Pintér István, Csernel Sámuel, Sente Imre által kiállított bizonyosság-levelek, a felsoroltak számára:

Csáky Zsigmondnak, 1798. szeptember 12-én,

Csernel Gábornak, 1798. szeptember 10-én,

Szabó Andrásnak, 1799. február 9-én,

Vágó Istvánnak és Vágó Jánosnak, 1798. szeptember 12-én.

IV.

KÉZIRAT-TÖREDÉKEK ÉS LEVÉLBORÍTÓK

Aranka György

Budai Ézsaiás

Czetter Sámuel

Csáky Emánuel gr.

Cserey Farkas

Fejér György

Fischer István br.

Kis János

Madarassi Ferenc

Pápay Sámuel

Szirmay Antal

Szirmay János

Szombathi János

Teleki Sámuel gr.

Vay József

I.

LEVELEZÉS

Kazinczy Ferenc levele Johann Jakob Rott-hoz

Széphalom, 29. d[en] Aug. 1806.

Mein lieber Freund,

Ihren Brief ohne Datum erhielt ich mit der letzten Post: Sagen Sie in dem Kreise Ihrer Freunde auch mir herzlich willkommen. Doch wie finden Sie mich! Niedergeschlagen, tief Gebeugth. — O mein lieber Rott, Sie, der Sie so sehr Vater zu werden wünschen, Sie werden meinen Schlag ganz fühlen. Mein Kind, das gesundeste, das schönste Kind, das zu sehen war, ist nicht mehr. Ihr Arzt ward ihr Mörder. Umsonst stellte ihn mein Schwiegervater das Unglück, das er durch seine Cur nach sich ziehen würde, vor: er blieb hartnäckig bey seinem Vorsatz, und hat sie getödtet. Sie entschlief d[en] 18. Aug[ust] — —

Meine Vatergefühle haben mich mir wieder mitrissen. Vergeben Sie, dass ich Ihnen klagte. — Anfangs Septembr. bin ich zu Kaschau mit dem Sie betreffenden Gelde. Erwarten Sie mich dort sicher, u[nd] leben Sie unterdessen wohl! —

Ihr Sie liebender fr[eu]nd
Fr[anz] K[azincz]y.

Kazinczy és Rott levélváltásából ez az egyetlen levél, amely eddig előkerült. Ebben Kazinczy az első gyermekének, Iphigeniának (1805. aug. 8.—1806. aug. 18.) haláláról értesített.

A másik közlése a Rott-tól vásárolt könyvek árának kifizetésére vonatkozik. Találkozásuk a jelzett hónapban megtörtént. Kazinczy Teleki Sámuelnek írta 1806. szeptember 22-én: „E’ napokban valék a’ Münchenből felesége anyjának ’s testvéreinek látogatásokra Kassára érkezett Rottal. Általvettem tőle azon láda könyveket, melyeket magával számomra hozott, ’s így Antiquaria Bibliothecám nevezetes számú ’s becsű könyvekkel ’s mappákkal gazdagodott ismét. 526 Rftot fizettem mostan néki. A’ most általvettek között nékem különösen kedvesek Pelbártus de Themeswarnak és Michael de Hungaria nevezetű barátoknak XXII. kötetből álló Munkájik.”⁷

Kazinczy ezt a két új szerzeményt a könyvtárának több, becses kötetével együtt eladta 1807-ben a Sárospataki Református Főiskola Nagykönyvtárának 2000 forintért. Az összegből 250 forintot elengedett.⁸ Az ugyancsak ekkor, Rott-tól vásárolt *Judicium de Cometa* (1468) című kéziratot és a Leonardus Arretinus Attilája című középkori kódexet ismertette a Hazai Tudósítások 1807. 29. számában: „Bővebb előadás a’ Sáros-Pataki Bibliotheca két Codexe felől”. Arretinus munkájáról Toldy Ferenc megállapította, hogy „Mindannyi író, ki Leonardus munkáit felhozza, egy sem ismerte Attiláját”. A kézirat történetére Ballagi Aladár kutatása derített fényt. „Calanus és Aretinus Athilája. Új adalék régi plágiumok történetéhez” című cikkében elmondja, hogy spanyolországi kutatóútjáról Sárospatakra „Hazatérve, midőn beosztanám gyűjteményembe . . . egy sárospataki codex-másolatra bukkantam, mely szóról-szóra’ megegyezik az escoriali codex kezdetével . . . egész szövegét összehasonlítottam a sárospatakiéval; eredményül – egy plágiumot fedeztem föl . . . a plagizátor . . . illusztris szerző, Itália csillaga (legalább az volt pályafutása idején). A sárospataki . . . főiskola könyvtárában levő XV. századi Attila-codexen ugyanis, mely nem egyéb mint Calanus Athilájának jóformán szolgai másolata, Leonardus Aretinus van szerző gyanánt megnevezve. Aretinus oly szemérmetlenül plagizált, hogy állítólagos művéhez a maga emberségéből alig adott egyebet a három soros címnél”.⁹ Rott vajon tudta-e, hogy hamisítványt árul? – ne tételezzük fel. Kazinczy boldog volt, mert azt hitte, hogy eredeti, nagy értékű művet vásárolt.

Kazinczy Ferenchez intézett levelek

Kininger, Georg Vincenz levele

Wien, d[en] 19. Martz [1]803.

So schmeichelhaft Ihr gütiges Zutrauen in meine Fähigkeit mir ist: so leid thut es mir Ihren Auftrag nicht befolgen zu können. Schon in dem Fall ist es sehr schwer, auch von einer Person die man auf das genaueste kannte, ein Portrait bloss aus dem Gedächtnis zu machen; indem jene harmonische Übereinstimmung der Züge, die Wirkung von Schatten und Licht auf die Formen, die ruhige Gegenwart der vorzustellenden Person nothwendig machen, wenn es nicht ein ganz gewöhnliches Portrait werden sollte.

Um so mehr halte ich es nicht für möglich von einer dem Künstler ganz unbekannten Person ein Portrait zu machen, denn diese Individualität der Züge so wie die Nüancierung und Haltung des ganzen lässt sich nicht beschreiben, dass muss gesehen werden; Wäre es auch dass die Gesichtsteile auf das genaueste beschrieben, und der Character des darzustellenden so bestimmt als möglich angegeben wären; so ist dass Bild welches sich Phantasie davon schafft in Rücksicht auf bestimmte Ähnlichkeit immer willkürlich uns schwankend.

Und mit einem bloss hübsch gezeichneten Kopf der ohne meine Schuld dem nächst besten, ähnlicher sein könnte, als Ihrem Freund, würde Ihnen gewiss nicht gedient sein. Ich habe die Ehre zu sein

Mein Herr Ihr

ganz ergebener Diener
G. V. Kininger.

⁷ Uo. 22. köt. 139–140.

⁸⁻⁹ ItK 1892. 146–152.

A levélborító címzése:

de Vienne
à Monsieur
Monsieur François de Kazinczy
Assesseur de la Table de Justice du
Comité de Bihar.
p[er] Buda à
– Debreczin Er Semjén
au Comté de Bihar.

Blaschke, Johann levele

Wien den 11ten September 1807.

Herrn v[on] Kazinczy

Ich muss diesmal über mein langes Schweigen um Vergebung bitten obwohl nicht ich ursache binn(!) sondern so lange keinn(!) anständiges Papier bekommen(!) konte(!) nun habe ich aber ein sauberes gefunden und melde es also gleich dass Buch zu 3 F 30 kr wovon ein Bogen Acht Abtrücker giebt Sie können also leicht berechnen wie viel Sie zu 1200 Abtrücker brauchen dass Drucken kostet das 100 3 F 30 kr die übrigen 3 Platten aber sind noch nicht genug vollendet weil ich zu viel mit arbeit überheuft bin und das Kupfer zu die Taschenbücher sehr pressant sind sollten Sie aber dringend brauchen so können sie längstens in 14 Tagen fertig seyn bitte also um ein paar Zeilen darüber bitte auch gleich bei der gelegenheit mir dass Geld anweisen zu lassen für Papier und Druckerlohn damit Sie nicht aufgehalten werden.

Ihre Ergebenster

Johann Blaschke
Kupferstecher

Melléklet Kazinczy Ferenc írásával

Minden tónushoz jó 2. kép.

Kell egyikből is másikkból is 525. Nyomás in sum[m] a 1150. 1200. ex[em]plár.

1. árkus ad 8. képet.

24. árkus 1. koncz,

és így 6. koncz ad 1150 képet.

6. koncz pap. p 3 fr. 30 x. = 21. Rfr – x.

100től jön a' Nyomók[nak] 3 f. 30 x.

és így 1152től vagy inkább 1200től 42 Rfr – x.
63 fr. – x.

Kininger, Georg Vincenz¹⁰ és Blaschke, Johann¹¹ bécsi rézmetszőket Kazinczy, Dayka Gábor arcképének elkészítésével bízta meg. Címképet akart a költő verseinek kiadásához, a saját verseivel közös kötetbe.

Kazinczy 1803. február 22-én kérte fel Kiningert a munka elvégzésére. Levele autográf másolatban, ezzel a megjegyzéssel: – „(Dayka eránt)” – maradt fenn. Közölte Váczy János a Szemeretár I. kötetéből¹² a Levelezésben.¹³ Erre válasz a most előkerült Kininger-levél, 1803. március 19-ről.

Daykáról nem maradt arckép. Kazinczy emlékezetből írta meg Kiningernek Dayka arcvonásait, hajviseletét, de a metsző, az elmondottak alapján, nem vállalta a munkát. Levelünk megcáfolja Rózsa

¹⁰ Kininger, Georg Vincenz festő és grafikus. (Regensburg, 1767. ápr. 24–1851. máj. 18. Bécs.)

¹¹ Blaschke, Johann rézmetsző. (Pozsony, 1770. dec. 12–1833. ápr. 11. Bécs.)

¹² Ráday Gyűjtemény, Budapest.

¹³ 3. köt. 24.

György feltevését, hogy Kazinczy rajza esetleg árnykép volt és azt Kíniger átrajzolta.¹⁴ Visszautasította, indokoltan, Kazinczy évek távlatából idézte maga elé Daykát, először Budán, 1790 májusában találkoztak, majd Lőcsén kétszer látogatta meg, 1793 novemberében és utoljára 1794 januárjában. Dayka 1796. október 20-án meghalt Ungváron. Kazinczyt 1794. december 14-én fogták el a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétele miatt és 1801. június végén szabadult ki a rárótt fogságból.¹⁵

Miután Kíniger visszautasította a munkát, Blaschke elvállalta. Kazinczyhoz írt, egyetlen, már ismert levélben, 1807. március 14-én is pénzt kért a metszéshez szükséges anyagok beszerzésére. Váczy megjegyzése a Levelezésben: „Kazinczy keze írása, s alább is a szavak közé írt jegyzetek, a melyek az eredetiben a hozzájuk tartozó szók fölé vannak írva”.¹⁶ A beékelt szavak ezek: „(Daykához), (kép és titulus), (Vignette), (Ossziánhoz)”.

A mi Blaschke-levelünkben levő számadásokat ellenőrizte Kazinczy az ehhez csatolt mellékleten.

Meglepetésünkre a nyomtatott kötetben Dayka arcképe alatt nem Blaschke, hanem Gerstner, Joseph ugyancsak bécsi metsző neve áll. Blaschke munkáját nem ismerjük. Gerstner megbízatásáról, az arckép elkészítésének körülményeiről nincs adatunk.

Bécsben élt és dolgozott mind a két rézmetsző, levelezéssel lehettek kapcsolatban Kazinczyval, mégis Kazinczynek Kínigerhez egy levele van,¹⁷ Blaschkéhoz és Gerstnerhez intézett leveleiből egyet sem ismerünk. Blaschkénak a müncheni levélen kívül egy levele van Kazinczyhoz,¹⁸ a Gerstner és Kazinczy közötti levelezés ismeretlen.

Blaschke és Gerstner a feladatát elvégezte. Pataky Dénesnek A magyar rézmetszés története című összeállításában Blaschke művei között a 151. tétel: „Metszet és címlap (Dayka versei)”. Gerstner műveinél a 9. tétel: „Címkép és címlap (Dayka versei). Pest. 1813.”¹⁹

Az arckép sokára készült el. Kíniger visszautasító válasza 1803. március 3-án történt. Blaschke első pénzt kérő levele 1807. március 14., a második ebben az ügyben a most előkerült levél 1807. szeptember 11-én keltezett. A kéziratok sajtó alá rendezése is évekig foglalkoztatta Kazinczyt. Berzsenyi Dánielnek írta 1810. február 24-én: „Daykának verseit ma vitték el Pestre nyomtatni. Kis István úgy ígéri, hogy Áprilisban megjelen a munka: de én azt nem hiszem”.²⁰ Valóban, a kötet csak 1813-ban hagyta el a sajtót. Címe: „Újhelyi Dayka Gábor Versei. Öszveszedte s kiadta barátja Kazinczy Ferenc. – Kazinczynek Poetai Berke. Pesten. Trattner Mátyásnál.” Tehát nem Kis István nyomtatta, el kellett venni tőle, mert a variánsokat „rendetlenségbe hozta”.²¹

Kazinczynek a kötet elé írt Dayka-életrajzában az utolsó bekezdés a metsző neve nélkül az arcképre vonatkozik: „Képe tulajdon kezem’ rajzolatja szerint készült, ’s az a’ rajzolat Daykához igen jól hasonlított; Úgy hiszem, hogy a’ Metsző, kinek ügyessége előttem isméretes, nem fogja a’ képet hozzá hasonlatlanná tenni. A’ fűrtözést és leplezést Orpheusnak egy gemmájáról vétettem hozzá, ’s a’ Megholtnak éjjeli világitást adattam a’ képen . . . Széphalom, Február 19. 1810”.²²

Feltűnő, hogy Gerstner metszete csak a Kazinczy-kiadásban található. Dayka verseit megjelentette, az életrajzot átdolgozta Toldy Ferenc 1833-ban, ez utóbbi szöveggel Gyulai Pál 1878-ban. A negyedik, a legteljesebb kiadás Abafi Lajos munkája, 1880-ban jelent meg.

Abafi nem említette Blaschke munkáját. Gerstner Daykájáról írta: „E kép nem hiteles. Kazinczy emlékezetből lerajzolta – állítása szerint híven – Dayka arcképét; és azt metszésül küldte; de a rézmetsző a fűrtözés mintájául mellékelte gemma rajzát metszette, az arcképet pedig elvesztette. Arcképét ennél fogva nem bírjuk”.²³ Czeizel János Daykáról írt munkája szerint Abafi, Zoltsák János tanártól kapott adatokat az ungvári gimnáziumban őrzött, Daykára vonatkozó dokumentumokból, ezek alapján cáfolhatta meg az arckép hitelességét.²⁴ Az arcképet mellőzve alkotta meg Dayka szobrát

¹⁴ Kazinczy Ferenc a művészetben. Művészettörténeti Értesítő 1957. 157. és 187.

¹⁵ KAZINCZY Ferenc, Magyar Pantheon (Abafi kiadás), Dayka élete. 36–61.

¹⁶ Levelezés 4. köt. 526–527.

¹⁷ Uo. 2. köt. 243. keltezés nélkül [1791].

¹⁸ L. 16. sz. jegyzet.

¹⁹ Bp. 1951. 26, 91, 130.

²⁰ Levelezés 7. köt. 280.

²¹ Helmezy Mihálynak 1813. febr. 7. uo. 10. köt. 251.

²² L. 15. sz. jegyzet. 61.

²³ ABAFI Lajos, Dayka Gábor költeményei. (1880) XXXVII. 1.

²⁴ Dayka Gábor lőcsei tartózkodása, ItK 1905. 29–51.

Zoltásák ungvári iskolatársa Szomalovszky Ödön szobrász, aki a költőt „fürtözés” nélkül, a századforduló hajviseletével ábrázolta 1909-ben.²⁵ – Kazinczy az arckép hitelességét meglepedéssel dicsérte: „Daykának külsője kivált velinre, igen igen szép”.²⁶

Kovachich Márton György levele

Nota²⁷

Pro Spectabili Domino Kazinczy Viennae.

1. Si venerit ad Exc[cellentissimum] D[ominum] Comitem Joan[nem] Nep[omucenum] Eszterházy, et iste mihi per eum voluerit mittere a me petita, et mihi promissa Manuscripta, Eadem velit Secum Budam mihi referre.

2. Si convenerit cum D[omi]no Spectabili Engel Concipista Transylvanico-Aulico Censore ac et iste mihi remittere voluerit Scriptorum Rer[um] Hung[aricorum] Germanica lingua Tomos duos, Item Memoriale de adornanda Collectione Decretorum Comitium ac velit haec quoque secum mihi Budam referre, et simul huic Domino et Amico dicere, quod *Codex Juris Tavernicalis Statutarii Communis* a me editus cum fine Maji paratus futurus et eidem submittendus sit. Ceterum saluto pretiosissimum Amicum Godefridum Keler. Celerrime Budae 29. Maji 1803.

M. G. Kovachich.

Kazinczy feljegyzése:

Manus viri optimi et de rebus patriae meae plurimum meriti Martini Georgii Kovachich, cui utinam tres animas!!!

Széphalom, d[ie] 20. Aug. 1814.

Franc. Kazinczy

Kazinczy a levél keltezését követő napon, 1803. május 20-án Érsemlyénből indult Bécsbe és június 29-én érkezett vissza. Nem tudjuk, hogy Kovachich levelét időben megkapta-e? Nem derült ki, hogy milyen kéziratokat várt Kovachich Eszterházy Jánostól.²⁸ Levelezésük ismeretlen. Engel János Keresztéllyel²⁹ találkozott Kazinczy, mert hazatérve, a hozzá intézett levélben, 1803. július 8-án örömmel emlékezett együttlétükről.³⁰ Nincs adatunk arról, hogy a tőle kért könyveket elhozta-e Budára. Kovachich említett műve, a Községes Törvénytar Tárnoki Jogkönyve megjelent 1803-ban, címe *Codex authenticus iuris tavernicalis statvtarii commvnis*. Keler Gottfried³¹ és Kazinczy levélváltása ismeretlen.

Lónyay Gábor levele

Tekintetes Fő Tábla Bíró Úr!

Az Újhelyi Üvegest, a ki úgy-is mind ez ideig nállam se dolgozott, Uram Bátyámnak utasítottam kemény dorgálás mellett; reményelem, hogy eddig ottan vagyon.

Többnyire szíves barátságában ajánlott, szokott tisztelettel maradtam

Drága Uram Bátyámnak
Újhely Dec[ember] 16kán 1806.

engedelmes szolgálja
Lónyay Gábor.³²

²⁵ BLANÁR Ödön, *Dayka Gábor és szobrának leleplező-ünnepe. A Dayka szobor története*. Adatok az ungvári kir. kath. Főgymn. Értesítője az 1892/1893. tanévről. 208–217. – A szoborról készült fényképpel.

²⁶ L. 21. sz. jegyzetet.

²⁷ A „Nota” szó ellenére, misszilis-levél.

²⁸ Gróf Eszterházy János Nepomuk 1754-től 1840-ig élt.

²⁹ Engel János Keresztély (Lőcse, 1770. okt. 17–1814. márc. 20. Bécs.) erdélyi udvari kancelláriai fogalmazó, jogügyi tanácsos.

³⁰ Levelezés 3. köt. 70–71.

³¹ Keler Gottfried (Pozsony, 1745–1807. okt. 9. Bécs) történet- és jogtudós, a bécsi udvari kancellária regisztrátora.

³² Lónyay Gábor (1778. márc. 28–1824. máj. 8. Deregnyő.) zempléni alispán.

Kazinczy feljegyzése:

Gabriel Lónyay 1806. Vice Comes Comitatus Zempliniensis, nunc Comit. Ungváriensis Pro-Comes, vulgo: Officii Supremi Comitatus Administrator; Camerarius Regius, et Ordinis S. Stephani Regis Hungariae Eques.
Franc. Kazinczy
Széphalom d[ie] 20. Aug. 1814.

A levélborítón számozás: 3738.³³

Címzés:

Tekintetes Nemzetes és Vitézlő Kazinczy

Kazinczy Ferentz Úrnak Te[kin]t[e]tes N[agy]s[ágos]

Zemplin V[árme]gye Fő Tábla Bírójának

hivatalosan ajánltatik.

Az első Alispánytól

Regmeczen

Kazinczy az 1806. évben többször írt barátainak a leveleit közvetítő „üveges”-ről.

Virág Benedek levele

Édes barátom! Szemere, kiről Te dicséretesen emlékeztél egykori leveledben, és kit én a' múlt nyárnak vége felé örömmel láttam, Szemere, hozzád menendő ifjú Úr, kérte ki tőlem e' sorokat. Legyenek válaszul minapi leveledre. Én nem vagyok rest, ha annak látszom is; írogatok, és talán egynehány hónapok után mutathatok Szépet (legyen szabad így szólnom) Széphalminak, és mind azoknak, kiket hazafiúi lélek elevenít. Légy boldog; és „Élni siess!” Virágnak. Budán 1808. Jan[uár] 27-kén.

Virág m[aga] k[ezével]

Kazinczy írása: das ist Virág maga' kezével, so viel als Virág mit eigener Hand.

Benedict Virág Weltpriester, – nicht Pauliner, und Professor zu Stuhlweissenburg, (Alba Regalis) in dem Comitatus gleichen Namens – einer unserer ersten Dichter und Prosaisten.

Der Brief ist an mich geschrieben. –

Széphalom d[en] 20. Aug[ust] 1814.

Franz v[on] Kazinczy.

Címzés a levélborítón:

Tekintetes

Kazinczy Ferencz Úrnak

Széphalom.

Váczy a Levelezésben adta ki az eredeti levélnek – mint jegyzetelte – a „Kazinczytól készült másolatát”, melyre Kazinczy feljegyezte: „Az eredetit egy autographokat gyűjtőnek adtam K.” A másolat nem betűhív, szövegeltérései: „... te dicséretesen emlékeztél egykori... és a' kit... mult... kérte-ki... Légyenek... egy néhány holnapok... siess”.³⁴

Az említett „egykori” és „minapi” Kazinczy-levél nincs meg. Az „ifjú úr”, az akkor 23 éves Szemere Pál, „kikérte” Virágtól a Kazinczynak írott levelet, de nem adta át. Neheztelve írta Kazinczy Döbrentei Gábornak: Szemerénk Patakról tért vissza a' nélkül, hogy látott volna. Pedig Patak ide csak két óra”.³⁵

Virág a *Magyar századok IX–XII.* című, 1808-ban megjelent munkáját ígérte Kazinczynak.

Vályi-Nagy Ferenc levele

³³ Egy-egy kéziratra feljegyzett három- vagy négytagú szám valószínűleg Kazinczy beszámozott kézirat-gyűjteményének sorszámozása.

³⁴ Levelezés 5. köt. 292.

³⁵ Uo. 5. köt. 372.

Tekintetes Adressor Úr!
Nékem nagy bizodalmú drága Uram!

Hirtelen esvén tudomra ezen fiúknak hazájokba való menetelek; sietve esik írnom: méltóztasson a' Tek[intetes] Úr megengedni – Az Annálek 5 Darabjait küldöm köszönettel – a' Recensensemnek hasonló tónuson fogok felelni, ha a' modestia mértékét nem tudta megtartani. – Fesslernek hozzám írt Levelét közlöm a' Tek[intetes] Urral; méltóztasson jó tzélját elő segélleni; mellyre, a' mint gondolom, a' jövő Vármegye' Gyűlése jó Alkalmatosság volna; hol némelly tehetős Urakkal lehetne közölni – tsak ez a' baj, hogy nékem módomban nints oda menni, 's az Urakat requirálni; holott a' Fessler Úr tzélját elő-vinni igen akarnám. – De, azt se tudom, nem fogja é a' háború' tüze az editiót akadályoztatni – méltóztasson a' Tek[intetes] Úr tanátsolni, mi tévő légyek? A' Fessler Úr Levelét, ha most nem is, de kevés idő múlva méltóztasson vissza küldeni a' Tek[intetes] Úr. – Mind a' Magyar Régiségekért, mind a' több nékem ajándékozott Könyvekért, ismét le kötelezve maradok, 's azokat viszont igen köszönöm – Magamat betses indulatiba ajánlván, megkülönböztetett tisztelettel maradtam S[áros] Patakon 8dik Martiusb[an] 1809.

A' Tekintetes Adressor Urnak

alázatos tisztelő szolgája
Nagy Ferentz
mp

Kazinczy Ferenc feljegyzése:

Handschrift des Professors] Franz Vályi-Nagy zu Patak in Ungarn – Prosaist, Odendichter, Übersetzer des Moschus u[nd] Lion und jetzt des Homer.

Széphalom d[en] 20. Aug[ustus] 1814.

Franz v[on] Kazinczy

A most előkerült Vályi-Nagy levelére felelő Kazinczy-levelé nincs meg, csak utalás ad hírt róla Vályi-Nagy válaszával: „... én most is késő felelek azon betses Levelére, mellyet hozzám a' múlt Martzius 24-dikén utasítani méltóztatott ...”³⁶

Vályi-Nagy Ferenc a tanítványaival küldi vissza a Kazinczytól kölcsönkapott Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischer Kaiserthum című bécsi folyóirat évfolyamait. Köszöni a neki ajándékozott Magyar régiségek és ritkaságok című munkáját és több nem említett könyvet.

Az ismeretlen recenziens Vályi-Nagynak Ódák Horázt mértékein című, Kassán, 1807-ben megjelent munkáját bírálta.

Levelünk keltezéséből nem állapítható meg, hogy Fesslernek 1809. utáni melyik művének kiadásáról van szó. Kazinczy és Fessler egymásnak írt leveleiből egyet sem ismerünk. Levelünk melléklete Fessler-levelé volt, jelenleg nem található.

A háborúra való utalások alatt a napóleoni háborút kell érteni.

Lónyay Gábor levele

Tekintetes Tábla Bíró Úr!

Minden környül állásokból azt lehet bizonyosan előre ki látni, hogy a' jövő 24-ta Április tartandó Köz Gyűlésre, a' midőn az Insurrectionalis Tisztek választása is lesz, az Insurrectio Proclamálása is le fog érkezni – és így most valóban ha valaha eggyes értelemmel és erővel, a' Haza védelméről és fel maradásáról, nem tsak tanátskoznunk, de Érte tústént tselekednünk is kell – Fel küldött fel mutatásunkra a' Fels[éges] Cs[ászári] K[irályi] Hertzeg Országunk Nádor Ispán[n]ya Válassza is meg érkezett, Sietek ezen fontos Környülállásokat a' Te[kin]t[e]tes Urnak meg írni, és minden ki gondolható ki fogás nélkül, az említett Gyűlésre u[gy] m[int] a' bővebb Tanátskozás végett még az azt meg előző Nap Delutáni Oráira leendő meg jelenését Hazafiúi Szivére Kötven Uri Fávöriban Zárt egész tisztelettel maradtam

a' Te[kin]t[e]tes Urnak

S[átor]a[lja] Ujhely 17^a Apr[ilis] 1809.

Engedelmes Szolgája
Lónyay Gábor

³⁶ Uo. 6. köt. 383.

Kazinczy Ferenc feljegyzése:

Gabriel Lónyay anno hoc Comit[atus] Zempliniensis Vice-Comes, mox ipso hoc anno in Administratorem Officii Supremi Comit[atus] in Ungvariensi renunciatus; Camerarius Regius et Ordinis S[ancti] Stephani Regis Eques.

Franc. Kazinczy

A levélborítón számozás: 7396.

Címzés:

Tekentetes Nemzetes es V[ité]zlő

Kazintzi Kazintzy Ferentz Urnak T[ekin]t[e]tes

N[agy]s[ágos] Zemplén V[árme]gye Tabla Birájának
hivatalosan ajánltatik.

az Első Allspánytól

Széphallom.

Lónyay Gábor levele

Tekintetes Tábla Biró Ur!

Szükség felett való dolgot cselekednék ezen soraimmal tapasztalt Hazafiuságát a T[ekinte]t[e]s Ur[na]k felgerjeszteni kívánnám tudom hogy Hazánk dolga a T[ekinte]t[e]s Ur[na]k szíven fekszik, meg mutatták ezt ezen Nemes V[ár]megye több izbeli végzései, egyedül azt hogy az egyformaság véget mennyi modokon tévődhetik a rendszerént való Seregekhez való ajánlása a Lovasoknak ide az "/. Tabellába kívánnám ki fejezni kinek kinek körül állásaihoz képest – valóban különös alkalmatosság nyújtódott ide "/. zárt fávörök meg adása mellett kinek kinek árra hogy Hazáját Hathatósan segítse nagy talán leg nagyobb veszedelmében – mely örömet fizetheti ki ki az anticipatiot az aerariomnak ha meg mentődven a' Haza az áldott békesség vissza térend ebbéli ajánlását a T[ekin]t[e]s Ur[na]k hivatalosan el várom hogy tudódván a Summa mind a szükséges Anticipationalis Summák az aerariomtól ki kérettessenek mind a Legények és szerek bé szerzése véget a mennyiben szükséges lész meg tévődhessenek az ajánloknak Commoditására mentül elébb mert a dolog haladékat nem szenved;

A Régruták bé szerzését is a T[ekinte]t[e]s Ur mint Földes Ur minden ki telhető módon segíteni és szaporítani fogja ily nagy körülállásokban midőn a Haza nagy veszedelemben forog tökéletes bizalommal vagyok

Töbnyire Hazafiúi válaszát ohajtva el várván becses Uri fávörben ajánlom egész tisztelettel maradtam

A T[ekinte]t[e]s Ur[na]k
S[átor]a[lja] Ujhely 13 Juny 1809

Lekötelezett szolgálja
Lónyay Gábor

Ismeretlen kézírás, olvashatatlan aláírással:

P. S. 24ta July itt Ujhelyben Kőzsönséges Gyűlés fog tartódni – melyben az utóbbi rescriptumok szerint a' további Ország védelméről tanácskozdni fog. Ujhely 12^d July 1809.

Kazinczy Ferenc feljegyzése:

Manus Gabrielis Lónyay ab anno 1804. ad 1809. Comit[atus] Zempliniensis Ord[inarius] Vice Comit[atus], nunc in Ungvariens[i] Administratoris, Camerarii Regii et Ord[inis] S[ancti] Stephani Equitis.

Franc. Kazinczy

A levél felső bal sarkában és a levélborítón számozás: 8394.

Címzés a levélborítón:

Tekéntetes N[em]z[e]tes és V[ité]zlő

Kazintzi Kazintzy Ferentz Urnak

Tekéntetes N[agy]s[ágos] Zemplén V[árme]gye

Tábla Birájának hivatalosan ajánltatik

az allspánytól

Szép Halom

Lónyay Gábor Kazinczyhoz írt leveleinek tárgya a napóleoni háborúval kapcsolatos. A vármegye, így Zemplén is kivette részét az ország védelméből. Kazinczy A zempléni insurgensek³⁷ című cikkében felsorolta Zemplén megye nemes családjainak megajánlásait. Közölte Lónyaynak Sátoraljaújhelyben 1809. június 24-én a közgyűlésen elhangzott beszédének szövegét.³⁸

Szemere István levele

Tekintetes Feő Tábla Bíró Úr!

A Hadi Segedelem dolgában ismét újabbán érkezvén egy Felsőleges Parantsolat mellynek következtésül e jövő Mártius 1st 's több következendő napjaira Szokott S[átor]a[l]ja Újhely Várossában köz Gyűlést rendeltem mellyreis midőn az Tekintetes Úrnak meg jelenését bizodalmasan ki kérném Uri betses Favoriban ajánlott meg különböztetett tisztelettel maradtam,

Az Tekintetes Úrnak
Kis-Azár d[en] 10^a Febr[uár] 1814.

le kötelezett szolgálja

Sz Szemere István³⁹
Első All Ispány.

Kazinczy Ferenc feljegyzése:

Manus Stephani Szemere, Ordinarii Vice Comitiss in Co[m]itatu Zempliniensis.
Széphalom d[en] 20. Aug[ustus] 1814.

Franc. Kazinczy

A levélborítón számozás: 237.

Címzés:

Spectabili ac Generoso Domino
Francisco Kazintzy de Eadem — —*
Tabulae Judiciae e Prima — —*
Assessori D[omi]no SingColendissimo. (?)

Ex off[icio] (?)

Széphalom

ordoComitis (?)

Szemere István közgyűlésre hívó levele — mint az előző három itt közölt levél — a napóleoni háború anyagi és gazdasági terhetől sújtott nemzet, illetve Zemplén vármegye helyzetét tárgyalja.

A müncheni gyűjteményhez tartozó, nem Kazinczy által írt, illetve nem hozzá intézett levelek:

Grassalkovich Antal⁴⁰ levele Bossányi Jánoshoz⁴¹

Generose Domine!

Qualiter quove in Negotio Dominationem Vestram Egregius Franciscus Kutyár Félegyházy⁴² in praesentia Tabulae Regiae Judiciae evocari Facere velit ex annexis ejusdem actionalis libelli genuinis paribus uberius intelliget Dominatio Vestra Ex quo autem sensu articuli 26-i 1723 partibus coram praefata Tabula Regia Judicia ad subeundum judicium comparituris, certus, et determinatus effigi deberet Terminus; Hinc ego qua antefatae Tabulae Regiae Judiciae Praeses praeattactae constitutioni satisfacere volens, pro causae hujus revisione 9^a et Subsequentis juris dies affuturi Mensis Jan. Anni 1748 praefigo; Pro quo Terminum Praeattacta D. Vestra sive per Se, sive medio Procuratoris aut Legitimi mandataratu instructi Plenipotentiarii Sui comparere Velit, Secus enim sive comparuerit modo prae sive non eadem nihilominus Tabula Regia in Factura est in promissis quod dictaverit Ordo Juris Pesthini Die 28^a Augusti 1747.

D[ominationi] Vestrae

Paratissimus
Comes A. Grassalkovich
mp.

³⁷⁻³⁸ Magyar Pantheon 330–333, 319–329. — Hazai Tudósítások 1808. I. 26. sz.

³⁹ Szemere István (1764. jan. 13–1829. szept. 19. Kis-Azár.) Zemplén megyei alispán.

⁴⁰ Grassalkovich Antal (Ürmény, 1694–1771. Gödöllő.) Királyi törvényszéki elnök.

⁴¹ Bossányi János (?–1760. máj. 14. Érsemjén.)

⁴² Kutyár Félegyházi Ferenc, Zemplén megyei tisztségviselő, személyi adatait nem találtam.

Kazinczy Ferenc feljegyzése:

Comes Antonius Grassalkovich de Gyarak, Personalis et Camerae Praeses regnante Maria Theresia. Hujus filius Catalogo Principum sub Josepho II. Imp. inscriptus est.

Széphalom 20. Aug[ust] 1814.

Franc. Kazinczy.

Címzés a levélborítón:

Generoso Domino Joanni Bossányi tradantur.

Bossányi János Kazinczy anyai nagybátyja. A levél melléklete elveszett, így nem tudjuk, miért kellett a törvény előtt megjelennie.

Szögyény Ferenc levele ismeretlennek

Ezen T[ekintetes] N[agy] I[ágos] V[á]r[me]gyének Első Al Ispánya, és Királyi Tanácsos M[é]l[tosá]-
gos Pálczi Horváth László^{4 3} Ur az Köz-Jonak elő mozdítása, szegény Adó-füzető népünk boldogítása
s – több tárgyú fontos dolgoknak fel vétele, s – elintézése véget e f[olyó] Esztendőbe leg közelébb
reánk jövő Febr[uár] holnap 5^b napjára ide S[átor] A[l]ja Ujhely Mező Várossába Községes Gyűlést
rendelni méltosztatott, melyet is midőn a M[é]l[tosá]gos Urnak maga meg alázását hivatalbeli
kötelességéből egyszersmind alázatosan ki kérvén Gratiajába s- Uri hajlandóságába rekesztet illő
tisztelettel vagyok Ujhely 20^h Január 1811.

A M[é]l[tosá]gos Urnak

alázatos szolgálja
Szögyény Ferenc^{4 4}
fő Sz[olga] Biro

A közgyűlésen valószínűleg Zemplén vármegye gazdasági helyzetét tárgyalták.

Széchenyi Ferenc levele Rechberg Károlynak

Illustrissimo Domino L. Baroni Carolo a Rechberg^{4 5}
Suae Majestatis Regis Bavariae Camerario
Comes Franciscus Széchenyi^{4 6}

Pluribus ab hinc annis coepi Collectionem Librorum et Manuscriptorum instituere, quae avitum ac
natale solum meum Hungariam quacunque demum ratione contingunt. Quidquid enim vel in Hungaria
ipsa, vel de Hungaria a domesticis juxta, ac exteris scriptum aliquando, impressumque fuisse reperi, eo
referebam; adjeci praeterea Mappas Geographicas, Gentilitia celebrium Familiarum Arma, Icones
Virorum Illustrum, Numophilaceum, denique domestica omnia. Ita Curis atque impendiis meis
amplior Supellex literaria conflata fuit, quam, nomine Bibliothecae Regnicolaris insignitam, solenni
Donatione, Anno Saeculi hujus Septimo in publicas Legum Hungariae Tabulas relatam, Musaeo
Nationali Pestano tradidi, ut publicis semper pateret usibus, in Popularem Commodum, bonarumque
Artium incrementum. Etsi autem in illa congerenda, Patriam meam, uti praemisi, proprie respexerim,
haud attamen temere existimo: Catalogum, cujus partes hactenus editae, ad Te, comitibus his Litteris,
deferuntur, eruditis etiam aliorum Populorum, Literarumque Cultoribus munus fore acceptum, ingratum
certe non futurum; nam Conatus similes, quemadmodum jam per Te, Vir ornatissime, abunde
intelligis, ob arctum omnium Scientiarum nexum, ob socia per omnes Mundi et Europae partes fata,
ob lucem, quam Gentis unius Historia ex Scriptoribus alterius Populi mutuatur, suo non destituuntur
pretio; sed neque fortassis inamaenum accidere potest, ex hoc ipso Catalogo propius cognoscere, quas
hactenus apud Hungaros Scientiae fecerint progressionem, videreque: vel ipsos inter bellorum tumultus,

^{4 3} Pálczi Horváth László, Zemplén megyei jegyző, személyi adatait nem találtam.

^{4 4} Szögyény Ferenc (1764–1852) Zemplén megyei főszolgabíró.

^{4 5} Rechberg Károly (Rechberg, Charles, comte de. 1775. febr. 2–1847. jan. 6.) a bajor királyi udvar titkos tanácsosa.

^{4 6} Széchenyi Ferenc (1754–1820.)

Armorumque strepitus, quamquam in Hostem gladii magis, quam Calami scribendis Posteritati monumentis stringendi erant, Hungariae olim etiam Palladias suas Proles haudquaquam defuisse. Te igitur majorem in modum rogatum volo, ut Exemplari isti, quod ad Te perveniet, in Bibliotheca etiam Tua locum concedas; Deinde fac, quaeso, me de hoc ipso aliquot modo lineis, Lingva Tibi magis familiari, redde certiore, autographa enim hujuscemodi celebrium Virorum Responsa inter memorabilia Bibliothecae Regnicolaris Hungaricae Monumenta aequè referri curo. Supplementa dehinc edenda, quia Institutum istud, quoad Vita suppetet, augere decrevi, quam primum prodierint, recipies. Vale. Scribebam Viennae Pridie Calend. Novembris Anno MDCCXIV.

Széchenyi könyvtárának történetét az alapítása századik évfordulójára, díszes kiadványban és legteljesebben Fraknói Vilmos foglalta össze. Ez adataink forrása. Címe: Gróf Széchenyi Ferenc. (Bp. 1902.) A Negyedik Könyv fejezetcíme és tárgya: Az Országos Könyvtár alapításának története. Fényképmásolatai: Gróf Széchenyi Ferenc folyamodása a könyvtár felajánlása tárgyában [a Helytartó Tanácshoz]. – Széchenyi naplójegyzése a könyvtár felajánlása felől 25. November 1802. – A Széchenyi Országos Könyvtár alapító levelének utolsó lapja. – A könyvtár alapítására vonatkozó naplóbejegyzés 26. November 1802.

Az alapító levél címe: De Bibliotheca Hungarica Széchényiano-Regnicolari. Az eredeti példányt az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratára őrzi.

Széchenyi Ferenc a könyvtár alapítását 1791-ben határozta el, amikor a helytartó tanács megtagadta Kovachich Márton Györgynek tudományos intézmény felállításáért folyamodó kérelmét. Kovachich gazdag könyvtárát Széchenyi megvásárolta, erről 1797-ben szerződést írtak alá. Megállapodásuk értelmében Kovachich köteles a nádor és Széchenyi költségén a könyvvállományt kutatómunkájával és másolataival gyarapítani. Kovachich könyvei és a magyarországi könyvtárak és levéltárak kézíratairól készített másolat-gyűjteménye beolvadt Széchenyi nagycenki könyvtárába, együtt képezve az Országos Könyvtár állományát. A könyvtár alapítását 1807. december 15-én iktatták törvénybe, királyi aláírással és pecséttel látták el.

A könyvtár állományáról Széchenyi Ferenc katalógust készített, címe: Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comitis Széchényi. Megjelent Sopronban I–II. kötetben, 1799-ben. Címképe a cenki könyvtár legrégibb ex librise, valamint a tudományt és művészetet szimbolizáló rajzok. Ez a katalógus Rechberg könyvtárába került. Az alapítót és alapítványt üdvözlő kéziratoknak kis hányada található az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában.

II.

VERSMÁSOLATOK

Kézy Mózes:⁴⁷ De Nuptiis Napoleonis Magni et Mariae Ludovicae⁴⁸ Austriacae. Latin nyelvű kézirat. 7 p. – Nyomtatásban megjelent Sárospatakon, 1810-ben. 8 p. 2r.

A vers megírásának története a Levelezés adatai szerint így alakult: Kézy 1810. március 10-én Sárospatakról írta Kazinczynek „A Tekintetes Úr előtt bizonyosan nem újság már Napoleonnak a mi Hertzeg Kis-Asszonyunkkal való házassága. Nem jó volna é Tertináskodni?”⁴⁹ 1810. március 21-én értesíti Kazinczyt „Más nap hozzá fogtam a vers írásához, hogy a Tekintetes Úr biztató Levelét vettem. Ímé kész a munka, és közlöm ezennel. . .”⁵⁰ A „biztató” levél elveszett, de nélküle is kétségtelen, hogy a vers Kazinczy biztatására készült. Elragadtatással írta Rumynak „Der Obergespann las die Verse des Kézy, war entzückt, und äusserte den Wunsch, ihn zu sprechen. Ich liess ihn kommen, und stellte ihn dem Obergespann den 15. May vor. Der Obergespann versprach die Verse bev Degen auf Velin

⁴⁷ Kézy Mózes (1781–1831) sárospataki tanár.

⁴⁸ Mária Lujza (1791–1847.) Ferenc, német–római császár és magyar király leánya, Mária Terézia unokája, 1810-ben ment férjhez I. Napóleonhoz.

⁴⁹ Levelezés 7. köt. 302.

⁵⁰ Uo. 7. köt. 315.

drucken zu lassen, und so 100 exemplare unserm Hof, 100 französischen Gesandten zu überreichen, und da Kézy nach Paris gehen wird, ihn bey unseren Gesandten besonders zu empfehlen.”⁵¹ Szinnyei feljegyezte, hogy ez az a „Költemény, melyet gróf Eszterházy József zempléni főispán Bécsben velinre újra nyomtatott”.⁵² Megjelent-e ez a bécsi kiadás, valamint a német és a francia fordítás? Nem ismerünk példányt. Kézy Napoleon-verse, a nagy sikere ellenére nem található az *Opuscula poetica*⁵³ című, személyiségeket dicsőítő versei között, amely megjelent 1822-ben Sárospatakon.

Kézynek ez a költeménye versírásra ihlette a kortársakat, Kazinczyt is: „Sipos⁵⁴ és Kézy Prof Úrak deák verseik Napoleon menyegzőjére engem is egészen poetai oestrumba ragadtak. . .”⁵⁵ Kazinczy versének címe: „A’ Nagyság’ és Szépség’ diadalma, Napoleonnak ’s Luizának mennyegzőjöknel”. Megjelent Sárospatakon, 1810-ben.⁵⁶

A müncheni Napoleon-vers Kézy írása, rajta a feljegyzés: „Exemplar est Autographon; Atque hoc testor ego Franc. Kazinczy”. Ezen a kéziratban kívül a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára is őrzi a vers autográf teljes szövegét. Ezt adta ki Váczy a *Levelezésben*.⁵⁷

A most előkerült, Münchenbe küldött kézirat szövegén nincs változtatás. Ennek későbbi leírása a sárospataki, ezen javított Kézy. Értécsítette erről Kazinczyt: „... elfelejtettem szólni azon változtatásokról, melyeket verseimbe tettem. E helyett: Divum summe Parens: ezt tettem: Rerum summe Parens. Ezen sort: Surgit et Idalios etc. így jobbitottam: Protinus Idalios etc. Vólt már feljebb: Surgit ad haec Venus: tehát nem szükség surgáltatni. Lehetne ugyan azzal menteni: hogy Venus le ült ismét beszéde után, és az Istennek megegyezvén tanácsában, akkor költ fel; de még is inkább helybe hagyom azt, a mi jobbitás után lett. Alább studió van, az előbbi protinus helyébe: protenus. Azt tartom, hogy ezen változtatásokkal nem keveset tökéletesedett a vers darab”.⁵⁸ Kézy szövegösszeállításához csak egy kiegészítésünk maradt: a sárospataki kézirat és a *Levelezésben* erről kiadott szöveg 71. sorából hiányzik a „Dea” szó. A müncheni kézirat sora teljes: „Effultum solis media Dea conspexit in Aula”. Ezen kívül csak néhány interpunkció különbség van a két kézirat szövegben és a nyomtatottban.

Kis János:⁵⁹ A’ boldogság. (Frantziából) Magyar nyelvű kézirat, rajta Kazinczy feljegyzése: „Handschrift des Superintendenten Kis in Oedemburg in Ungarn”. – A kéziratból megvan 100 sor, hiányzik a nyomtatott szöveg szerint 50 befejező sor.

Kis János Versei-t, köztük A’ boldogság címűt Kazinczy adta ki 1815-ben. A sajtó alá rendezésre a szerző kérte fel, teljes bizalommal: „En mindent reád hagyok; ’s egészen megnyugszom azon, a’ mit téssz és tehetsz”.⁶⁰ Kis Kazinczyra hagyatkozott, de ugyanakkor, e megbízóleveléhez mellékelte saját elrendezésében a három kötetre tervezett verseinek címjegyzékét.⁶¹ Ezt Kazinczy megváltoztatta. Így A’ boldogság című verset Kis a 2. kötetbe sorolta, Kazinczy a 3. kötetbe tette át. A vers, vagyis a kötet másodszor Kis János Poetai munkái címmel 1846-ban [Toldy] Schedel Ferenc kiadásában jelent meg.⁶²

A két nyomtatott szöveg – néhány ortográfiai különbségtől eltekintve – teljesen azonos, de a müncheni kézirattal összevetve, a kéziratban a nyomtatottból hiányzó és eltérő szövegű sorokat találunk. Csak a kézirat őrizte meg a nyomtatott 26. és 27. sor közül hiányzó két sort:

A’ hivságok’ nyájját itt jól megismeri, –

Mellyek a’ köznépek bálványi ’s hóhérei;

Kétségtelen, hogy a cenzor kívánsága volt ez a törlés és kis részben a következő sorok javíttatása is:

⁵¹ Uo. 7. köt. 454–455.

⁵² SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. 6. köt. 179. hasáb.

⁵³ A kiadványt ismertette Kazinczy = Magyar Kurír 1822. I. 43., Tud. Gyűjt. 1822. 6. köt. 93–99.

⁵⁴ Sipos Pál versének címe: *Pax et Hymen*. Megjelent a Hazai és Külföldi Tudósításokban 1810. márc. 31-én. – Közlötte Váczy a *Levelezésben* 7. köt. 575.

⁵⁵ Döbrentének 1810. ápr. 7. Levelezés 7. köt. 352.

⁵⁶ REXA Dezső újra kiadta 1922-ben és 1932-ben, ez utóbbi kötetben fakszimilével is.

⁵⁷ Levelezés 7. köt. 579–582.

⁵⁸ Uo. 7. köt. 431.

⁵⁹ Kis János (1770–1846).

⁶⁰⁻⁶¹ Levelezés 11. köt. 296–300.

⁶² A’ boldogság c. vers 80–83. hasáb.

Kéziratban

Nyomtatásban

7. sor

A' szép ártatlanság szívét vidámítja

Szívét lelkesíti virtus' szent tüzével,

27. sor

Hol egy érdem hartzol ezer tzinkos ellen,

Hol a' szívet a' test földhez nyűgözi,

28. sor

Az észet a' butaság üldözi szüntelen,

Az észet a' butaság szüntelen üldözi,

29. sor

A' nyájas barátság' ékes formájában,

A' nyájas barátság' kedves formájában,

30. sor

Árulkodás lappang 's mérget rejt markában,

Árulkodás lappang 's tört rejt-el markában,

43. sor

Néha felébredvén prütskők' danlására,

Néha, ha kívánnék munkámtól pihenni,

44. sor

'S a' reggeli szellő' lágy fuvallatjára,

'S megújult lélekre 's erőre szert tenni,

66. sor

Felhevülve Musám felséges nótára,

Lantom emelkednék legfelsőbb hangjára,

67. sor

'S legszebb tsillagait az emberi nemnek,

'S első csillagait az emberi nemnek,

Javított Kis és javíttatott a cenzúra. Panaszkodik Trattner János Tamás nyomdász Kazinczynak 1814. június 20-án: „Kis Versei 3dik darabjával szerencsétlen vagyok. Két holnapja már, hogy a Censurában vagyom, de vissza nem kaphatom . . . én csak az első két darabot kiadom és a 3dikát nem is vállalom-fel . . . a Censura talán még fél esztendeig meghúzza”.⁶³ Több mint fél év múlt el, csak 1815. március 4-én írhatta Kazinczy: „Kis Versei 3 Kötetben kezembem vagynak Febr. 28-dika oltá. – Gyönyörűek! Igen gyönyörűek!”.⁶⁴

Az első és második kiadású kötet tartalomjegyzékében A' boldogság címe után ez áll: „(Leonard 1799)”. A kéziratra Kis írta a címhez: „(Frantziából)”. Ez utóbbi feljegyzés vezetett el ahhoz a prózában írott forrásmunkához, amely Kist a vers megírására ihlette majd úgy a hatása alá került, hogy az egész művet lefordította és kiadta. Címe: „Eudaimonia, vagy Boldogul-élés' mesterségére tanító közhasznú filozófia. Írta frantzia nyelven Droz Josef tagja a' frantzia akademianak. Blumroder Ágoston' német kidolgozása után szabadon magyarra fordította a' Klio' kiadója”.⁶⁵ Megjelent 1827-ben. A második, 1830-ban megjelent kiadás az első szövegével teljesen azonos, a fordító nevét a címlapon találjuk: „Boldogulás mestersége vagy az életnek kellemes és közértelmű filozófiája. Írta frantzia nyelven Droz Josef. Fordította Kis János”. A francia író művének címe: „Essai sur l'art d'être heureux”. Megjelent 1806-ban. Kis fordítása először 1827-ben került kiadásra, de már évekkel előbb olvashatta, fordíthatta a művet, elmélyedhetett a boldogság mibenlétében ahhoz, hogy 1814-re verset írt róla. A kötet 22 „Rész”-ből álló bölcselkedésének egymás utáni gondolatmenetét követi Kis János verse.

⁶³ Levelezés 11. köt. 440. Idézet Trattner ismeretlen leveléből.

⁶⁴ Uo. 12. köt. 439.

⁶⁵ Droz, François-Xaver Joseph (1773. okt. 31–1850. nov. 4.) Blumroder Ágoston (Blumroeder, August-Frederik 1776. aug. 2–?) *Klio, vagy léleknevelő részént eredeti, részént fordított darabok kötött és kötetlen beszédben*, Kiadta KIS János. Győr, 1825.

ALÁÍRÁSOK ÉS CÍMZÉSEK NYOMTATVÁNYOKON

Az autográf-aláírások miatt a kézirat-gyűjteménybe került nyomtatványok közül az egyik Kazinczy Ferencnek, Abaújszántó megye Tábla Bírójának címzett körlevél. Szétküldője Semsey András,⁶⁶ a nemzetet adakozásra szólítja fel, a napóleoni háború által okozott károk megtérítésére.

Két nyomtatvány a Kazinczyak családi iratához tartozott. Az Articulí Diaetales Anni M.DCC.XCVI. című irat Kazinczy Ferenc feleségének nagybátyjára, Török József volt. A latin nyomtatványon Kazinczy feljegyzése: „Nach beendigten Reichstagen in meinem Vaterlands werden die neugeschlossen Gesetze so abgedruckt, und den Jurisdictionen (bey uns Comitaten – oder Gespannschaften) unter der Unterschrift des Königs, dann des Grosskanzlers des Reichs, und eines Hofraths (Referendärs) bey der Ungarischen Hofkanzley – einzelnen Magnaten aber nur unter der unterschift des Grosskanzlers und des referierenden Hofraths, zugeschickt. – Dieses exemplar lautete an den väterlichen Onkel meiner Gemahlin. Széphalom d[en] 20. Aug. 1814. Franc. v[on] Kazinczy”.

A másik családi darab Rhédey Farkas gróf gyászjelentése, amelyet az özvegye, Árva Teleki Kata küldött Bossányi Ferencnek, Kazinczy Ferenc anyai nagyapjának.

Végül a gyűjteményhez tartozik még öt személy számára kiállított hivatalos beidéző irat a sátorlajújhelyi hatósághoz. Megyei tisztviselők aláírása: Csernel Sámuel, Pintér István és Sente Ferenc, keltezett az 1798–1799-ben.

IV.

KÉZIRAT-TÖREDÉKEK ÉS LEVÉLBORÍTÓK

A müncheni gyűjteményben őrzött, Kazinczyhoz intézett levelek íróitól nincs kézírás az itteni töredékek és levélbtorítók között.

Csak az egyik kézirat-töredék volna kapcsolható Dayka Gábor Verseihez, de ez a szövegkiadás története; Kazinczy beadványa a Dayka-kézirat cenzorához. A teljes kézirat ismeretlen, közöljük a töredékét. A papírlap rectóján van a cenzor írása és Kazinczy feljegyzése: „Imprimatur. Budae 8va Aprilis 810. Franc. Madarassi Revisor Libror[um].” [alatta:] Veritatem testatur. Széphalom d[en] 20. Aug. 1814. Franc. Kazinczy.” A verzón: „zödjének, a’ mit az olaszok, nevezetesen Sonettjeikben ’s Ottava-Rímajokban cselekesznek; melly olly kedvetlen, hogy gáncsot érdemel, ha ki követi. [a cenzor javítása: érdemelne, ha ki nálunk követné.] Ezen törvényeket itt, Daykának versei mellett, azért adánk-elő, mert magyarban mondv mind eddig nincsenek. Óhajtottuk volna, hogy Verseghy, ki nem kevés igen szép dalokat énekelt a’ Ráday nemű móduson, a’ törvényeket is hordotta volna”.

– „Aranka György keze és pecsétje. 1810.” Ez Kazinczy írása. A Levelezésben egy levél van a fenti évből, pecsét említése nélkül. Nem bizonyítható, hogy a levél és borító összetartozik.

– Budai Ésaías levelének záró sorai: „Debrecz[en]b[en] d[en] 22. Nov[ember] 1803. A. Tekintetes Urnak alázatos szolgálja Budai Ésaías.” A Levelezés 1805. márc. 6-án keltezett levelet közöl.

– Cserey Farkas ifj. levelének aláírása: „hív tisztelő barátod Cserey Major.” Kazinczynak legszorgalmasabb levélírója volt 1814. év végéig. A Levelezésben 228 levelét számláltuk meg.

– Czetter Sámuel levelének befejező sorai: „Ich wohne auf dem Spitzberg in der Kandl Gasse bey dem grünen Jäger N° 127. im 2ten Stock die zweyte Thür neben der Stiege. Bereitwilligste diener Samuel Czetter gebürtig von Orosháza, academischer Kupferstecher.” A Levelezésben, az 1814. év előtti évekből egyetlen Czetter-levél van 1791-ből. Ezen is a fenti lakáscímét olvassuk, de a szavak elrendezése és az aláírás feletti sor szövege más.

– Fejér György levélbtorítóján Kazinczy írása: „Universitätsbeli Professor Fejér György Ur levele ’s keze. 1811. Martz.” A borítóhoz tartozható levelet nem találunk.

– Kis Jánostól két levélbtorítónk van és egy levél befejezése. Ennek sorai: „egyenes szívű barátod. Kis János Soprony, oct. 3dikán 1812.” Ilyen keltezéssel nincs Kis-levelünk. Nem bizonyítható, hogy

⁶⁶ Semsey András 1778-tól 1814-ig élt.

ez a pár sor, kis papírszeleten a kettő közül az egyik borítóhoz tartozik. Kis másik levélborítójának verzóján Baranyai Ferenc levéltörédéke van, amely a beborításhoz igazítva, átlós irányban csonkult meg. Sértetlen maradt Baranyai kelezése: „Kőszegen, Martzius 2dikán 1811.” ennek segítségével megtaláltuk a Levelezésben kiadott a müncheni borítóhoz tartozó levelet, melyet Kis Sopronból 1811. március 13-án írt Kazinczynak.⁶⁷ Utóiratában közölte: „A' boríték belső felén Baranyai írása van, hogy lássad azt is”. Az elvagdalt sorokból nem sokat láthatott Kazinczy: „e mindenkor a' bal sorsal küszköd”... „Egyéberánt egyedül drága Tisztelendő Uram” atyai ítéletére hagyom szándékomnak elinté” Erről a szándékáról írt Kis Kazinczynak: „Egy Baranyai Ferentz nevű mintegy 24 esztendő's ifjú (most Kőszegi Rektor) olyan nevendéket keres, a' kivel és a' kinek költségén valamelyik németországi Universitasra kimehetne... a' szegénység 's a' mostani Cursus lehetetlenné teszi szándéka' tellesítését...” A törédékes sorokból elég ennyi idézet ahhoz, hogy lássuk, a levélnek megkerült a borítója.

– Pápay Sámuel levélborítóján Kazinczy írása: „Pápay Sámuel Ur keze, 1812.” Ebből az évből nincs több levelünk.

– Szirmay János gróf levél:örédékekének záró sora: „Ihrer Freund J. Szirmay”. Nincs több adatunk.

– Szombathi János levelén a búcsúzó sorok: „Többire betses gratiajában bizodalmasan ajánlott, maradok állandó tisztelettel. – a' Tekintetes Urnak alázatos szolgálja Szombathi János mk. S.Patak 15^{ik} Aug. 1809.” Ebből az évből nem maradt ránk Szombathitól ismert levél.

– Teleki Sámuel gróf levelének befejezése: „Nem tudván pedig hová küldjem, kézben szolgáltatás végett ide zárva az Urnak bizodalmason ajánlom. Azonban különös szívességgel maradok: Az Urnak köteles kész szolg[ája] G. Teleki Sámuel. Bécs 7. Sept[ember] 1804.” Teleki Sámuel a marosvásárhelyi könyvtár megalapítója, talán a könyvtáráról készített katalógusát küldi Kazinczynak. Címe: Bibliothecae Samuelis... Teleki de Szék... Catalogus. Bécsben, 1796–1819. között jelent meg I–IV. kötetben.

Még négy levélborító van a gyűjteményben; egyet Csáky Emánuel, kettőt Szirmay Antal írt. Ezeket csak a címzés van, az 1814. előtti évekből, a Levelezésben nincs levelük Kazinczyhoz. A negyedik levélborítót Vay József írta Török Lajos grófnak, Kazinczy apósának.

Utolsó darabunk egy nyomtatványtörédék, az egri katolikus egyház bocsátotta ki Fischer István püspök aláírásával, 1800. június 27-én.

Schweitzer Pál

THOMAS MANN KÉT MAGYAR IRODALMI VONATKOZÁSÚ LEVELE 1913-BÓL

Ha teljes szövegükkel kiadnák századunk elbeszélő művészete legnagyobb német alkotójának valamennyi hozzáférhető levelét, összerjedelmük legalább háromszor annyi nyomtatott oldalra rúgna, mint szépirodalmi művei, cikkei, beszédei, tanulmányai és közlésre szánt egyéb írásai együttesen. Mintegy 15–16 ezer levelét tartják ma nyilván, de ezt a számot minden év komoly mennyiséggel töldja meg az újonnan előkerültekből. A szolid polgári életforma előírásaira gondosan ügyelő Mann egyetlen hozzá küldött levelet sem hagyott megválaszolatlanul. Képzeltetni, hogy micsoda hatalmas postája lehetett, amikor már világhírűvé vált. Egyedül nem is győzte elintézni, először a felesége, amerikai éveiben pedig (olykor nem is egy) titkár segítségét vette igénybe hozzá. Nekik diktálta válaszait, sokszor csak címszavakban, s a formába öntés már a segédkező dolga volt. Nem csoda hát, ha számos passzus ismétlődik, némelykor szó szerint, több levelében, még a saját kezével írottakban is. Ez utóbbi körülmény, mindenekelőtt pedig a levelek roppant száma még hosszú időre illuzórikussá teszi az összkiadás tervét. Annál inkább, hiszen az író életében igazán jelentős szerepet játszó személyekkel (a bátyjával, kiadójával, íróbarátai közül Hermann Hessével, Ernst Bertrammal, Paul Amann-nal, Kerényi Károllyal, Erich Kahllal és másokkal) folytatott levelezése önálló kötetekben látott napvilágot, és lányának, Erikának szerkesztésében háromkötetes átfogó válogatás is megjelent a Mann-levelekből.

⁶⁷ Levelezés 8. köt. 392.

Mindazonáltal már jó ideje múlhatatlan szükség volt rá, hogy egy rendszeresség igényével készült kalauz adjon segítséget az irodalomtudománynak és minden érdeklődőnek az eligazodáshoz a levelek e roppant dzsungelében. A berlini Deutsche Akademie der Wissenschaften Thomas Mann-Archívumának vezetője, Georg Wenzel több mint egy évtizede elsősül vállalkozott rá, hogy a *nyomatásban megjelent* levelek időrendbe szedett mutatójával¹ valamelyest áttekinthetővé teszi ez a bozót. Bibliográfiája csaknem 3 ezer darabot regisztrált. Kézenfekvő, hogy ez a kiadvány minden erénye mellett is csak fölöttébb korlátozott módon volt képes megfelelni annak az igénynek, amely életre hívta. Nem tekintve gyors erkölcsi kopását (hiszen megjelenése óta szinte minden évben elhagyta a sajtót egy-egy kötet az írónak és valamelyik levelezőpartnerének levélváltásából, s akkor még nem említettük a periodikákban vagy egyebütt közreadott levelek tömegét), a bibliográfia nem terjedt ki a köz- és magángyűjteményeknek az általa regisztráltaknál legalább négyszer-ötszörte több, publikálatlan Mann-leveleire. Ez utóbbi földadat a levelezés maradéktalan fölmérésének szándékával indult újabb vállalkozásra maradt. Ennek kezdeményezője és szerkesztője két nyugatnémet Mann-kutató: Hans Bürgin és Hans-Otto Mayer. Közös művük volt már az író születésének 90. évfordulójára kiadott életrajzi krónika, azaz Mann életének eseményeiről összeállított részletes kronológiai áttekintés.² A szerzők közül az első összeállította a Mann-művek alapos bibliográfiáját³, és érdemeket szerzett e művek eddigi legteljesebb – a frankfurti S. Fischer Verlagnál 1960-ban, majd 1974-ben megjelent 12 kötetes, ill. utóbb a kiegészítéssel 13 kötetesre nőtt – kiadásának sajtó alá rendezésében, a második pedig a magánkézben levő legnagyobb és legteljesebb gyűjteményt hordta egybe Mann műveiből és a rá vonatkozó irodalomból. Gyűjteménye jelenleg a düsseldorfi egyetemi könyvtár önálló részlege. Mayer társának időközben bekövetkezett halála után egyedül folytatja a vállalkozást a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule Thomas Mann-Archívumának, a hagyaték őrzőjének és az íróra vonatkozó kutatások központjának támogatásával. A négy kötetre tervezett kiadvány – első kötete 1977, a második 1980 végén látott napvilágot⁴ – évenként újrakezdődő folyamatos számozással időrendben *regisztrál* valamennyi föllelhető levelet, továbbá *regesztaszzerűen* közli azok legfontosabb tartalmi és formai adatait: röviden összegezi közlendőjüket, és külön rovatokban sorolja föl a bennük előforduló hely- és személyneveket (az utóbbiaknál viselőjüknek a levélíró által említett műveit is), Mann műveire történő utalásokat, valamint az újságok és folyóiratok nevét. Megadja természetesen a levelek dátumát, címet, címzettjüket, formátumukat, írásmódjukat, terjedelmüket és lelőhelyüket, ill. közreadásuk helyét is. Az összeállítás nyers kézirat elkészült, de a kiadás elhúzódik.

Az első kötetben közzétett 4162 levélregesztá átböngészése magyar szempontból is szolgál újdonságokkal: két hazánkfiának küldött egy-egy ismeretlen, ill. csak részben és pontatlanul ismert levélre bukkanunk az 1913. évből. Ezeket a „BAD TÖLZ, LANDHAUS THOMAS MANN” nyomtatott felzetű, nyolcadrét papíron kézzel írt leveleket teszem közzé az alábbiakban, és egyúttal köszönetet mondok dr. Hans-Otto Mayernek, hogy szíves volt a levelek fénymásolatát rendelkezésemre bocsátani.

Mindkét levél egy eseménnyel áll összefüggésben, amelytől bizvást számíthatjuk az író és hazánk kapcsolatának intenzív, majd csakhamar közvetlenné válását. 1913 augusztusának második felében Halasi Fischer Ödön (1885–1965) pesti nagykereskedő és a *Világ* című napilap egyik szerkesztője egy müncheni üzleti útja alkalmával fölkereste Thomas Mannt, aki akkor már hónapok óta a Bajor Alpok lábánál fekvő Bad Tölz-i villájában tartózkodott egész családjával. Kora ifjúsága, berlini tanulóévei óta nagy tisztelője volt az írónak a látogató, akire – maga is kereskedők sarja lévén – rendkívüli hatást tett a lübecki kereskedőcsalád hanyatlásának története, *A Buddenbrook-ház*. Látogatásáról „a mai Németország legnagyobb regényírójánál” öthasábos riportban számolt be a *Világ* olvasóinak augusztus

¹ Georg WENZEL, *Thomas Manns Briefwerk*. Bibliographie gedruckter Briefe aus den Jahren 1889–1955. Berlin 1969, Akademie-Verlag.

² *Thomas Mann*. Eine Chronik seines Lebens. Zusammengestellt von Hans BÜRGIN und Hans-Otto MAYER. Frankfurt am Main 1965, S. Fischer Verlag.

³ Hans BÜRGIN, *Das Werk Thomas Manns*. Eine Bibliographie unter Mitarbeit von Walter A. Reichard und Erich Neumann. Frankfurt am Main 1959, S. Fischer Verlag. (Lizenzausgabe: Berlin, Akademie-Verlag)

⁴ *Die Briefe Thomas Manns*. Regesten und Register. Bearbeitet und herausgegeben unter Mitwirkung des Thomas-Mann-Archivs der Eidgenössischen Technischen Hochschule Zürich von Hans BÜRGIN und Hans-Otto MAYER. Band I. Die Briefe von 1889 bis 1933. (1977); Band II. Die Briefe von 1934 bis 1943. (1980) Frankfurt am Main. S. Fischer Verlag.

31-én. Idéznünk kell néhány részletét, mert megvilágítják Mann szóban forgó leveleinek előzményeit és hátterét.

„Sajnálom – mondta az író látogatójának –, hogy még nem voltam Budapesten. Pedig néhány év óta Bécsbe járok, felolvasást tartok. [...] No, talán mégis lejövök a télen, ha közel leszek. [...] Sajnos, keveset ismerek a magyar irodalomból... Persze, Bíró Lajos, Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc. Ismerem itt előadott műveiket. Most készülök a »Liliom«-hoz is. [...] Bródy Sándorról is hallottam – darabját, a »Tanítónő«-t láttam is Berlinben, érdekes, megkapó életkép. [...] Sokat olvasok, és szeretek olvasni, tanulni akármelyik nemzet fiától. Nagy könyvtáram van, persze a magyar irodalomra eddig alig hívták fel a figyelmemet. Nagyon hálás leszek, ha gondol reám és küld könyveket.” Búcsúzóul pedig dedikált fényképét adta ajándékba – „de kiköti cserébe, hogy küldjem el az ő könyveinek fordítását és a magyar írók műveit – németül. Megígérem.”

1913 nyara végén, egész spontán módon, fölöttébb jó sajtója volt Budapesten Thomas Mann-nak. Mintegy két héttel Halasi Fischer látogatását követően ismét találkozott a német író a budapesti sajtó egyik munkatársával, aki szintén riportot készített vele. Nem tudjuk, ki volt ez az újságíró, mert négy hasáb terjedelmű cikkét: *Thomas Mann-nál. Az író új novellájáról és a modern magyar líráról* névalírás nélkül, csupán „(Saját tudósítónktól)” megjelöléssel közölte a *Pesti Napló* szeptember 14-én. A találkozásra Mann felesége szüleinek fényűző otthonában került sor, a müncheni Arcisstrassén, ahová a házaspár nyilván rövid vendégeskedésre érkezett Bad Tölzsből. A beszélgetés legnagyobb része a német irodalmi élet akkori legnevezetesebb eseménye: a mintegy háromnegyed éve először folyóiratban, majd hamarosan könyv alakban is olvasható novella, a *Halál Velencében* körül forgott. Művének keletkezéséről, tárgyaról és fogadtatásáról tett rendkívül érdekes és részletes vallomások után Mann a magyar irodalomról mondott néhány szót; ill. tett föl kérdéseket a látogatójának. „Látom, hogy a magyar dráma bejárja az egész világot. Azok után, amit eddig láttam, az a véleményem, hogy a modern magyar színpadi irodalom lesz az a híd, amelyen át a publikumot át lehet csalogatni a színpadi realizmustól a neoromantikáig. És az új magyar líra? Azt miért nem fordítják, miért nem adnak ki modern antológiát?

– Sajnos, egy ilyen antológia terve nem realizálódott – felelem. – Pedig van fordítónk, Horvát Henrik...

– Ó, Horvát nevét ismerem! – jelenti ki Mann. – Ugye ő a kitűnő Baudelaire-fordító? Nem is tudtam, hogy Horvát magyar ember! Ha az ő fordításában vannak új magyar versek, kérem, küldje el azokat nekem.” Erre átnyújtott az újságíró német és Magyarországon kiadott német nyelvű lapokat, amelyek néhány magyar vers fordítását közölték. Mann a feleségét kérte meg, hogy olvassa föl őket. „... kedves, csengő asszonyhang szárnyán csakhamar Kiss József, Ady, Babits, Szilágyi Géza és Kosztolányi verseinek zenéje surran szerte a szobában. Mann lélegzetét visszafojtva figyel... Majd felugrik a helyéről, és elragadtatva kiáltja:

– Hiszen ez igazi nagy művészet! Köszönöm, hogy fogalmat adott róla, hogy milyen magas fokon áll a lírai művészet Magyarországon. Ezentúl behatóan, szeretettel fogok foglalkozni vele!”

E két riportban – az utóbbiban pláne névre szólóan – elhangzó fölszólítás persze nem maradhatott hatás nélkül Horvát Henrikre. Annál kevésbé, mivel váratlan és kedvező alkalmat kínált rá, hogy Mann érdeklődését fölhasználva megnövelje a német olvasók és ezáltal a könyvkiadás eredetileg bizonyára nem széles körű fogékonyságát a magyar líra iránt, és így végre révbe juttassa antológiájának – mint a második interjúból kitűnik – egyszer már zátonyra futott tervét. Erről tanúskodik a *Thomas Mann a magyar líráról* című cikk a *Világ* 1913. október 5-i számában. Bevezetőül említi a Mannról nemrég közölt riportot és az írónak abban elhangzott óhaját, hogy szeretné megismerni az újabb magyar irodalmat. Aztán elmondja, hogy ez okból Mann „hamarost érintkezésbe lépett Horvát Henrikkel”, aki „modern magyar verseket fordít németre, amelyek karácsonytájt jelennek meg az Oesterheld kiadásában”. A fordító két héttel ezelőtt elküldte Bad Tölzbe az antológia kéziratát, amelyet most kapott vissza Mann meleg hangú levelének kíséretében. E levélből vett három mondat magyar fordításával zárul a cikk. – Mivel ez az írás és levélpublikáció nem szerepel Thomas Mann és Magyarország kapcsolatát tárgyaló két munka⁵ egyikében sem, Réz Pál újból közzétette⁶ azzal a megjegyzéssel, hogy a „levélrészlet [...] újraközlése talán elősegíti az esetleg valahol fellelhető, lappangó levél előkerülését”.

⁵GYÖRI Judit, *Thomas Mann Magyarországon*. (Felolvasóestjeinek története és sajtóvisszhangja) Bp. 1968, Akadémiai K. (Modern filológiai füzetek 4.) – *Thomas Mann und Ungarn*. Essays,

Nos, a szóban forgó levél nem más, mint az előjáróban említett Regiszternek a 13/80. szám alatt regesztált darabja. A szeptember 22-én kelt, két oldalnyi írás eredetije a zürichi Thomas-Mann-Archív tulajdonában van, ahová nyilván Horvát Henrik hagyatékából került, egyelőre tisztázatlan módon. (A hagyaték nagy részét a Petőfi Múzeum őrzi, ebben viszont nem találni levelet Manntól.) Mivel a borítékja nincs meg, és a megszólításban sem szerepel a címzett neve, a Regiszter összeállítói nem tudták pontosan azonosítani, hogy kinek szól a levél. Jobb híján föltételezték, hogy a berlini Oesterheld Verlag valamelyik munkatársának.

Bad Tölz, den 22. IX. 13.
Landhaus Thomas Mann

Sehr geehrter Herr:

nehmen Sie herzlichen Dank für die schöne Sendung, die ich nur ungern wieder aus den Händen gebe! Die Gedichte haben die hohe Meinung, die ich nach den ersten Proben von der heutigen ungarischen Lyrik gewann, nur bestätigt und befestigt.

Ihre Aufforderung aber, geehrter Herr, für die Oesterheld'sche Ausgabe ein Geleitwort zu schreiben, muss ich ablehnen, so ehrenvoll sie für mich ist. Das ist eine Aufgabe, der ich schlechterdings nicht gewachsen bin, für die ich, da ich mich ernstlich nie mit Lyrik beschäftigt habe, durchaus nicht berufen bin, und die deutsche Öffentlichkeit müsste erstaunt sein, meinen höchst prosaischen Namen unter dem Vorwort zu einer lyrischen Anthologie zu finden. Ich danke Ihnen für Ihr Vertrauen, danke Ihnen mehr noch für den ausserordentlichen Genuss, den Sie mir durch die gütige Mitteilung Ihrer Übertragungen vermittelt haben und begrüße Sie, sehr geehrter Herr, in besonderer Wertschätzung

als Ihr sehr ergebener

Thomas Mann.

A levél magyar fordítása:

Igen tisztelt Uram:

nagyon köszönöm szép küldeményét, amelytől igazán nem szívesen válok meg! Ezek a versek még jobban megerősítették és megszilárdították azt az elismerő véleményt, amelyet a modern magyar líra néhány darabja nyomán alakítottam ki.

Azonban az Ön kérését, tisztelt Uram, hogy előszót írjak az Oesterheld Verlagnál megjelenő kiadáshoz, el kell hárítanom, bármennyire megtisztelő is. Olyan föladat ez, amelyre egyszerűen nem vagyok alkalmas, amelyre, minthogy elmélyülten soha nem foglalkoztam lírával, egyáltalán nem érzem hivatottnak magamat, a német közönség pedig bizonyosan csodálkoznék, ha egy lírai antológia előszava alatt az én nagyon is prózai nevemet látná. Köszönöm a bizalmát, de még jobban köszönöm azt a rendkívüli élvezetet, amelyet fordításainak megküldésével szerzett nekem, és hálás híveként üdvözlöm Önt, igen tisztelt Uram, különleges nagyrabecsüléssel

Thomas Mann

Látnivaló, hogy a *Világ* cikke némileg szépít. Korántsem Mann lépett érintkezésbe Horvátal, hanem épp fordítva történt a dolog, mégpedig biztosra vehetően a riportok, ill. íróknak ösztönzésére. Sajnos, nem járt sikerrel a fordító kísérlete, hogy a hazájában már igen jónevű és népszerű íróit közreműködőül nyerje meg, és növelje ezáltal az antológia kiadásának, valamint sikerének esélyeit. (Erről nem esik szó a cikkben, mely Mann levelének idevágó részét el is hagyja.) Így aztán az antológia megjelenése további öt évet késett. Csak 1918-ban került a könyvpiacra, és nem az említett berlini kiadónál, hanem Münchenben, a Georg Müller Verlag impresszumával *Neue ungarische Lyrik* címmel. Ady 13, Babits 15, Balázs Béla 6, Kosztolányi 10, Tóth Árpád 3 verssel szerepel benne számos más költő műveivel együtt. Mann udvarias szavai azonban ne keltsenek bennünk illúziókat. Ady nevét

Dokumente, Bibliographie. Herausgegeben von Antal MÁDL und Judit GYÖRI. Bp. 1977, Akadémiai K.

⁶ RÉZ Pál, *Három kis adalék Thomas Mann magyarországi kapcsolataihoz*. It 1977. 232–233.

emlegette ugyan egyszer-kétszer az itteni tartózkodásai során adott interjúkban, sőt egy cikkében is, de semmi nyoma sincs, hogy akár róla, akár a többi, idegen nyelvre könnyebben átültethető magyar költőről mélyebb benyomást őrzött volna.

Halasi Fischer Ödönnek szól a november 23-i dátumú, háromoldalas másik levél (regiszterbeli száma: 13/88), az egyetlen fönmaradt darab egy ha nem is élénk, de évekre terjedő levélváltásból. A címzettet – amint özvegye elmondta e sorok írójának – 1952-ben kitelepítették a fővárosból, iratait, köztük a Mann-leveleket, pedig elkobozták, ill. megsemmisítették. A szóban forgó darabot az Österreichische Nationalbibliothek kéziratára őrzi, ahová az intézmény főlvilágosítása szerint egy bécsi árverésen történt vásárlás nyomán jutott 1969-ben. Bécsbe vezető útját azonban már nem lehet kideríteni.

Bad Tölz, den 23. X. 13.

Landhaus Thomas Mann

Sehr geehrter Herr Fischer:

haben Sie Dank für Ihr freundliches Schreiben. Indem Sie mir die Bücher sandten, haben Sie mir mehrere angenehme, angeregte Stunden bereitet. Ich erkenne mehr und mehr, dass man die ungarische Litteratur [!] beileibe nicht nach den ungarischen Theaterstücken beurteilen darf, die zuweilen in Deutschland gespielt werden. Sie haben grosse Talente. Besonders die Novellen von Kosztolányi haben mir ausnehmend gefallen; es sind überaus frische, kecke, scharfe Sachen. Bitte, sagen Sie dem Herrn Verfasser meinen Glückwunsch und meinen Dank für die liebenswürdige Widmung!

Was nun Ihren Vorschlag betrifft, so lese ich in Wien am 4. Dezember und bin schon bereit, am 5. oder 6. in Budapest zu lesen, wenn man mir ein leidliches Honorar dafür bietet, denn ich muss bei diesen immerhin strapaziösen und zeitraubenden Reisen darauf sehen, dass einiger wirtschaftlicher Nutzen damit verbunden ist. 500 Kronen also muss ich zur Bedingung machen – und Budapest ist ja eine reiche Stadt.

Den Wunsch der Redaktion „Világ“ kann ich leider nicht erfüllen. Ich werde sicher für keine Weihnachtsnummer einen Beitrag schreiben. Ich bin mit einer grössen Erzählung beschäftigt, die im Frühjahr erscheinen soll, und will dann wieder zu einem begonnenen Roman übergehen. Die kleinen Sachen habe ich mir so gut wie ganz abgewöhnt.

Mit den besten Grüßen, auch von meiner Frau, bin ich, sehr geehrter Fischer,

Ihr ergebener

Thomas Mann.

Magyar fordítása:

Igen tisztelt Fischer úr:

köszönöm kedves levelét. Az elküldött könyvekkel számos kellemes és megélénkítő órát szereztem nekem. Egyre jobban látom, hogy a magyar irodalmat semmiképp sem szabad az olykor Németországban játszott magyar szindarabok alapján megítélni. Önöknek nagy tehetségű íróik vannak. Különösen Kosztolányi novellái tetszettek rendkívüli mértékben, roppant friss, eleven, zamatos írások. Tolmácsolja kérem szerencsekívánataimat a szerzőnek, valamint hálámat szívélyes ajánlásáért!

Ami a javaslatát illeti: december 4-én olvasok föl Bécsben, és kész vagyok 5-én vagy 6-án Budapesten fölolvasni, ha ezért megfelelő tiszteletdíjat kapok, ugyanis az ilyen fáradságos és időrabló utazások alkalmával ügyelnem kell rá, hogy valamelyes anyagi haszonnal járjanak. 500 koronát kell tehát föltételül szabnom – hiszen Budapest gazdag város.

A „Világ” szerkesztőségének óhaját sajnos nem tudom teljesíteni. Nem írok cikket egyetlen lap karácsonyi számába sem. Egy terjedelmes elbeszélésen dolgozom, amelynek tavasszal kell megjelennie, és akkor a már megkezdett regényemhez szándékozom visszatérni. A rövid dolgokról úgyszólván teljesen leszoktattam magamat.

Szívélyesen üdvöztöm a feleségem nevében is, és maradok, kedves Fischer,

az Ön tisztelő

Thomas Mannja

Nem tudhatjuk, hogy a levél címzettje mely könyveket küldte meg az írónak Kosztolányi kötetén kívül. Ez utóbbi a heidelbergi Saturn-Verlagnál 1913-ban *Die magische Laterne* címmel és Stefan I. Klein fordításában megjelent novelláskötet volt.⁷ Mann hagyatékában, amint a zürichi Archivum vezetője közölte velem, sajnos nincsen meg a dedikált kötet. Az emigrációt követően bizonyára odaveszett a müncheni ház könyveinek jelentős részével együtt, vagy az emigráció egyéb állomásai valamelyikén. Mindenesetre szerencsés nyitánya volt a német és a magyar író kapcsolatának.⁸ Személyes megismerkedésükre december 6-án, Mann ideérkezésének másnapján került sor, és a következő napon is együtt voltak.⁹ – A fölolvásás szintén december 6-án volt a Zeneakadémia kistermében.¹⁰ Nem tudhatni, megkapta-e az író az érte szabott 500 koronát (valószínűleg igen, mert a jómódú Halasi Fischer aligha állt oda alkudozni kedvenc szerzőjével), a kérés mindenesetre igen fejlett öntudatra vall, hiszen ez az összeg akkoriban megfelelt egy tisztos keresetű hivatalnok havi fizetésének. – A 3. számú jegyzetben leírt bibliográfiából kitűnik, hogy Mann 1913 karácsonyára csakugyan nem írt cikket egyetlen lapnak sem. Végezetül pár szót arról, amit ennek indokaként a levelében fölhoz. A „terjedelmes elbeszélés”-en *A varázshegy*et érti, amit eredetileg a tragikus kicsengésű *Halál Velencében* – ahogy ő maga mondta – „humorisztikus ellenpárja”-ként képzelte el. 1913 nyara óta dolgozott rajta, és persze nem jelent meg 1914 tavaszán, hanem csak egy jó évtizeddel később, mert a mű a saját törvényei szerint alakult írójának keze alatt: kétkötetes regény lett belőle. A „már megkezdett regény” pedig az *Egy szélhámos vallomása*i volt. Ehhez 1910 tavaszán kezdett hozzá az író, majd 1911 közepétől egy éven át a velencei novella foglalta le, és csak ennek befejezése után folytatta, mígnem *A varázshegy* kedvéért ismét félbemaradt a munka. Elkészült részeit – egyebek közt ezekből olvasott föl Budapesten – 1922-ben töredékként adta ki. Aztán a kidolgozás megkezdése után több mint négy évtizeddel, 1951 elején vette föl újra az elejtett fonalat, hogy a visszaemlékezések 1954-ben megjelent első részével megszülessék utolsó epikus alkotása. A tervezett folytatást már a halál akadályozta meg.

⁷ A kötet tartalma, ill. a novellák magyar címe megtalálható SALYÁMOSY Miklós, *Magyar irodalom Németországban 1913–1933* (Bp. 1973.) c. könyve 25. jegyzetében a 30. oldalon.

⁸ Kapcsolatukat összefoglalja RÉZ Pál, *Thomas Mann és Kosztolányi Dezső*. Világirodalmi Figy. 1959. 390–403.

⁹ SCHWEITZER Pál, *Thomas Mann feljegyzései első budapesti felolvasásáról*. It 1977. 478–482.

¹⁰ A budapesti tartózkodásra nézve lásd az előző publikációt, valamint Győri Juditnak 5. sz. jegyzetben idézett könyve első fejezetét.

Kocztur Gizella

RACIONALIZMUS – KLASSZICIZMUS – SZENTIMENTALIZMUS

A tizenharmadik század irodalmi problémáinak vizsgálatánál kiindulópontunk csak az lehet, amit a kor minden gondolkodója és művésze mintegy közérzeti atmoszféraként érzékelt és tudott. A XVII. és XVIII. század fordulóján világi és egyházi személyiségek, szabad foglalkozásúak és hivatalviselők, de a polgári tömeg tudatosabb, műveltebb egyénei is egyformán magukénak érzik azt az igazságot, hogy egy olyan korszak *szerencsés* polgárai, melyben az isteni kegyelem munkája s a természet törvényeinek felfedezése révén az értelem, a tudás fénye világít. Az értelem fényének dicséretét a kor valamennyi filozófusa megírja, a Royal Society történetírója, Sprat pedig éppen egyetemes voltát hangsúlyozza: „A universal light seems to overspread this Age.”¹

Az értelem s természet törvényeinek ez az általános érvényre jutása a kor európai kultúrájának modern korszakát, a polgári fejlődés európai méretű kibontakozását jelzi. A tizenharmadik század küszöbét átlépve, a burzsoá progresszióknak abba a szakaszába érünk, amikor a harmadik rend már Európa valamennyi országában erőteljes igyekezettel, bár változó sikerrel próbálja érvényesíteni magát. Anglia, Franciaország, a közép- és kelet-európai országok egy-egy fázisát, forma-lehetőségét jelzik ennek a polgárosodási folyamatnak, s felvilágosodáson nagy általánosságban éppen azt az eszmei harcot értjük, amelyet a polgári rend folytat a feudális erők ellen.

A század irodalmáról beszélve, szívesen használjuk *A felvilágosodás kora* elnevezést, mint ami jellemzően fejezi ki a század szellemiségének, s így irodalmának is világátnézeti, társadalmi orientáltságát. Ez a szellemi minőség azonban nem jelöl határozott stílus-kategóriai fogalmat, pontosabban több stílus-kategória is hordozza magában ezt az új szellemiséget. Törvényszerűen, a „bőség zavara” úgy tetszik valóban zavart, bizonytalanságot teremtet.

Jóllehet talán egy olyan európai irodalom sincs, amelyre ne hatott volna az angol felvilágosodás alapvető társadalmi, filozófiai és esztétikai kérdéseket tisztázó munkája, paradox módon éppen az angol irodalomban nem olyan magától értetődő korszakjelölő fogalom, mint a franciáknál vagy akár nálunk, magyaroknál is. Az angol társadalmi és szellemi fejlődés objektív adottságait, jelenségeit figyelembevéve, olyan terminus technikákkal találkozunk a kézikönyvekben – Dryden kora, A restauráció kora, Pope kora, Johnson kora . . . – melyek inkább a kérdéses korszak történeti helyét jelölik, s nem annak specifikus esztétikai, művészi minőségét. A használatos angol terminológiából *Az értelem kora* (The Age of Reason), *A józan ész kora* (The Age of Common Sense) állnak legközelebb a kontinentális felvilágosodás fogalmi tartalmához, bár avval nem azonosak. Leggyakrabban „*Az angol irodalom aranykora*” (The Augustan Age) kifejezéssel találkozunk, jelentése, illetőleg az evvel jelölt időbeli spácium azonban megint csak különböző, szinte irodalomtörténészésként változó. Van, aki a század egészét, de olyan is, aki csupán Anna királynő uralkodásának korát jelöli így, mindkét esetben a klasszicizmus XVIII. századi szerepére koncentrálna a figyelmét, s nem rajzolva meg pontosabban az 1700–1800-as évek közötti irodalmi iskolák, mozgalmak pontos térképét.

A Legouis-Cazamian-féle irodalomtörténet *A klasszicizmus kora* cím alatt tárgyalja a döntő évtizedeket; Dobrée, Needham és Schilling² a restauráció és Anna királynő uralkodásának periódusát,

¹ SPRAT, Thomas: The History of the Royal Society – London, 1667. (Faksimile kiad., ed.: J. I. Cope–H. W. Jones. London, 1966) p. 81.

² DOBRÉE, Bonamy, *English Literature in the Early Eighteenth Century 1700–1740* (Oxford Univ. Press, 1959); NEEDHAM, H. A., *Taste and Criticism in the Eighteenth Century* (London,

tehát Dryden és Pope korát tárgyalja mint az aranykort, Tillotson³ viszont Pope és Johnson korát értelmezi ugyanígy. Bateson⁴ a század egészén át a neoklasszikus – Dryden, Swift, Pope, Fielding, Jonson – illetőleg preromantikus ág – Addison, Thomson, Gray, Collins, Cowper – paralel vonulatait kíséri végig; Gilbert Highet *The Classical Tradition*⁵ című munkája viszont egységes irodalomtörténeti korszaknak fogja fel az 1600–1770 közötti éveket, s a kor homogén természetét kívánja hangsúlyozni úgy is, hogy a kor művészetét, irodalmát egységesen a *barokk* fogalmával jelöli. Éppen az a fogalommal, mely az angol szellemtől az egész időszakon át legidegenebb maradt.

A kutatók maguk is érzik s jelzik a tizenharmadik század korszakjelölő fogalmainak bizonytalan értékét. Oliver Elton megállapítja, hogy az irodalmi korszakok nem határolódnak el világosan egymástól. Edmund Gosse pedig,⁶ osztva Elton véleményét, az Augustan Age elnevezést is túl szűknek érzi, mint ami összeegyeztethetetlen és pontatlan gondolatsorokat kényszerít együvé. Vele ellentétben de hasonló megfontolásokból Pat Rogers, miután a *Hannoverian, Georgian, neoklasszikus és XVIII. századi irodalom* fogalmakat mérlegeli, végül éppen az *Augustan Age* megnevezést fogadja el, amely: „pontatlan kifejezés ugyan, de nem minden pontatlanság pongyolaság is egyben, hiszen a korszak fele a Stuartokhoz és Nassauhoz tartozik... a neoklasszikus elnevezés pedig a kelletténél több problémát támaszt.”⁷

A 18. század angol irodalmának problémáival foglalkozó esszékötet bevezetőjében pontosítja a századot jellemző irányzatokat Clifford. Az egyes írói életműveket összetartó s elválasztó stílusjegyeket vizsgálva három stílusiskolát különböztet meg az *Augustan Age* nagy területében: a neoklasszikus koncentráció, a racionalizmus és a szubjektív érzékenység korát.⁸ Evvel vissza is értünk a kontinensen általánosan elfogadott terminusokhoz, a klasszicizmus, racionalizmus és szentimentalizmus fogalmához, amelyek ugyan ebben a rendben léptek az irodalomtörténet világába, ugyanakkor azonban mégsem határolhatók el egymástól szigorú kronológiai érvénnyel, hiszen egyik sem alkot a másiktól teljesen független, önálló mozgalmat. Ehelyett inkább egyfajta szinkronikus fejlődést figyelhetünk meg, amely szinkroniában a háromféle esztétikai tudatosság állandó harcban és egymást formáló kölcsönhatásban áll egymással.

A klasszicizmus és a racionalista filozófia rokonsága nyilvánvaló. A rezonelvű filozófiának a tárgyi világ megértését, jelenségeinek, törvényeinek rendszerbe foglalását célzó törekvése rokon az ezen a filozófiai talajon is álló klasszicista ars poétikák harmóniát, nyelvi, formai, tartalmi rendet követelő kategorikus elveivel. Mégis, ha az angol klasszicizmus időbeli határait akarjuk megvonni, meglehetősen nehéz feladatra vállalkozunk. Az irodalmi klasszicizmus esetén elsősorban Drydenre, Pope-ra és körére, Addisonra, Swiftre kell gondolnunk – s ez a XVII. század végét s a XVIII. század első három évtizedét jelentené, a szorosan vett „aranykort” – de tagadhatatlan, hogy Fielding, az angol polgári realizmus mestere és teoretikusa is klasszicista elveken nevelődött – vele máris átmertünk a 40-es, 50-es évekre – s a klasszicizmus utolsó erősségének dr. Johnsonnak az életművével a század 80-as éveire érünk el.

A racionalizmus megerősödése, megteremtve a polgári realizmus első nagy korszakának filozófiai-esztétikai bázisát, nem jelentett igazán éles konfliktust a két irányzat között. Egyes szerzők például idézve, Fielding lényegében nem mond ellent Pope esztétikai nézeteinek – tételelesen tulajdonképpen Richardson sem –, de tudatossá válik benne egy merev esztétikai rendszer elvei és a művészi alkotás

1952); SCHILLING, B. N., *Essential Articles for the Study of English Augustan Backgrounds*. (Connecticut, 1961, Hamden)

³ TILLOTSON, Geoffrey, *Augustan Studies*. (Univ. of London, 1961, The Athlone Press.)

⁴ BATESON, F. W., *A Guide to English Literature*. (London, 1965, Longmans)

⁵ HIGHET, Gilbert, *The Classical Tradition* (Oxford, 1951, Clarendon) pp. 289–354.

⁶ ELTON, Oliver, *A Survey of English Literature, 1730–1780*. I–II vols. (London, 1950, Arnold); GOSSE, Edmund, *A History of Eighteenth Century English Literature – 1660–1780*. (London, 1889, Macmillan) 2.

⁷ ROGERS, Pat, *The Augustan Vision* (London, 1969, Methuen) 2.

⁸ CLIFFORD, James L. (ed.), *Eighteenth Century English Literature – Modern Essays in Criticism*. (Oxford Univ. Press, 1967) VII–VIII. – L. még: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A XVIII. századi angol irodalom a kutatás tükrében*. ItK 1969, 315–330. valamint: SZIKLAY László, *Eszmei, irodalmi és művészi irányok*. Helikon, 1973, 496–503.

gyakorlata közötti ellentmondás. Ez a felismerés tette képessé arra, hogy ezt a merev rendszert élettel telítve, megújítsa. De megintcsak azt kell látnunk, hogy Defoe számos olyan gondolatot, amelyet teljes egészében csak Fielding valósíthatott meg, jelez a klasszicizmus virágkorának szomszédságában, és ez a realista irányzat, mutatis mutandis, Jane Austennel zár, felölelve így az 1720–1816 közötti időszak egészét.

És harmadjára: Addison a klasszicista költőiskola moralistája Shaftesbury neoplatonikus esztétikájához hasonló elvek alapján építi erkölcsi s esztétikai rendszerét, ugyanakkor a művészi szépség élményének appericipiálásában, megintcsak Shaftesburyhez hasonlóan, ő is elismeri a szubjektív értelmezés, ízlés tényét és fontosságát. Hasonlóképpen több mint ötven évvel később Sterne, a „nyájas érzékenység” prófétája, az én belső világát kutatva nem ejti el a racionalista gondolkodás alaptételeit. Locke, Hartley és Hume eszméit egyaránt propagálja, ami megintcsak azt jelenti, hogy a szentimentalizmus bár sok tekintetben a klasszicizmus és a racionalizmus elleni lázadást is jelentette, igazában nem ennek ellentétét, hanem kiegészítését, a racionalizmus sokirányú, konzekvens, nagyvonalú kiterjesztését valósította meg.

A három stílusirányzat közül a klasszicizmus hatékony irányzat marad a század egész folyamán, a romantika diadalával beteljesedő legyőzettségig. A realizmus kora és módszere, Defoe-tól indítva, számos reneszánszot ér meg, s ezek a megújulások elvezetnek bennünket a XIX. és XX. század realista iskoláihoz. A szentimentalizmus, 1740-ben Richardson kezdeményezésével, legkevésbé bizonyul önálló művészeti irányzatnak. Elsősorban irodalmi stílusirányként, számos modernnek tűnő formai-tartalmi megoldás lehetőségét kikísérletezve, mindezt szinte maradéktalanul átadja a századforduló idején jelentkező romantikának. Ezeket a megfontolásokat mérlegelve s végigtekintve az 1660–1760-as évek irodalmi teljesítményein, úgy tűnik, hogy az angol felvilágosodás irodalmának két jelentős szakaszáról beszélhetünk. Az első a szorosan vett klasszicizmus kora, évszámokban gondolkodva talán a Dryden: *Essay on Dramatic Poesie* – 1668 – és Pope: *Essay on Man* – 1733 – című művei közötti időszak. Ebben az irányzatban a polgári racionális megismerés, természet felé fordulás és a klasszicizmus mindent zárt, harmonikus egységben látni akaró, mérsékelő tendenciái egyszerre érvényesülnek. Uralkodó szerepe van a költészetnek, drámaírásnak, költői-prózai szatíráknak, a modern széppróza ekkor még csak kezdő lépéseit teszi.

A második szakasz az angol regény kibontakozásának ideje, a 20–30-as évektől Sterne és Smollett életművével bezáróan. Az angol felvilágosodás irodalma ezekben az évtizedekben válik igazán nagygyá, a klasszicizmus nyúgeitől megszabaduló realista és szentimentális regényírók műveiben. Ha itt is pontosabb időbeli határt keresünk, logikus zárókönek vehetnénk Young *Conjectures on Original Composition* című, 1759-ben megjelenő esszéjét, mint ami a klasszicizmus alapelveinek következetes végiggondolásával – s az antikvitás szellemének igazi megértésével – „minél kevésbé másoljuk a nevezetes antik mestereket annál jobban hasonlítunk majd rájuk” – mondja Young⁹ – túl is lép az ilyen esztétikai gondolkodáson, s új korszakot nyit az angol irodalom, s irodalomkritika történetében. Ezt a számvetést azonban nem egyedül Young végezte el. Ugyanebben az évben jelent meg Edmund Burke *A Philosophical Enquiry Into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful*, hat évvel korábban pedig Hogarth *The Analysis of Beauty* című munkája. Mindkettő, Young nézeteivel egybehangzóan, a formális szimmetria és harmónia elvét támadta s a szabad művészi ábrázolás és szubjektív szép-értelmezés gondolatait fejtegeti.

A XVIII. század stílusirányai közül a legtöbb gondot kétséggkívül a klasszicista stílusiskola okozza, mint valamennyi között a leggazdagabb jelentéstartalommal rendelkező irodalomtörténeti, irodalomelméleti kategória.

Az angol regény kialakulása és első nagy mestereinek az életműve az Augustan Age hol klasszicizmusnak, hol neoklasszicizmusnak nevezett korszakára esik, de valamennyi szerző igazán azért lesz érdekes, jelentős, mert néhány általában klasszikusainak ismert alapelv megtartása mellett is valójában ennek a klasszikai ideálnak az ellenében alkot. Ahhoz, hogy a realizmus első jelentkezésének stílusjegyeit, az új műforma témáját, nyelvét, formáját meghatározó sajátosságait felismerhessük, meglehetősen jól kell ismerni a klasszicista ars poétikák szabályrendjét is, hogy a klasszikával való látszat azonoság ellenére, felismerhetővé váljanak azok a sajátosságok, melyek végül a klasszika megsemmisüléséhez kellett hogy vezessenek.

⁹ YOUNG, Edward, *Conjectures on Original Composition. In, English Critical Essays*, 16th, 17th and 18th Centuries. ed.: J. D. Jones. (London, 1963, Oxford Univ. Press) 277.

Ezek a kapcsolatok olyan finoman transzponáltak, szubtilisen egybejátszók, hogy nagyon sokszor modern gondolatot fedez fel az olvasó, jóllehet egy olykor már közhelyeszerű klasszicista tétel friss átfogalmazásáról van csupán szó és fordítva, valamely modern esztétikai elv leszögezése kimunkált s egyben frappáns volta miatt klasszikainak tűnik.

A klasszicizmus minden nemzeti irodalomban más történeti időszakot jelent. Közöttük is az iskolateremtő, a francia klasszicizmus kora az 1660–1685 évek idejére tehető, s ezután a legkülönbözőbb történeti pillanatokban jelentkezik, azzal a természetességgel, ahogy az egyes nemzeti irodalomtörténetekben beérnek a klasszika feltételei. A francia abszolutizmussal egyidejű klasszicizmus egyeduralkodó harmóniában van a korabeli politikai egyensúlyhelyzettel, egy arisztokratikus ízlésiránynak s az adott történeti pillanat polgári ízlésének és elvárásainak sajátos egybeesésével – a klasszicizmus azonban ebben a tiszta formában egy európai nemzeti irodalomban sem ismétlődött meg. A klasszicizmus újra jelentkezik a tizenhetedik, tizennyolcadik század irodalmában – angoloknál, franciáknál¹⁰ – s a tizennyolcadik század második felében a századelő filozófiai és stílusirányzatainak együtthatásával Németországban és a kelet-európai irodalmakban. Az angol irodalomban a századforduló idejének klasszicista iskoláját nevezik gyakran neoklasszicizmusnak – tehát másodjelentkezésű klasszicizmusnak – jóllehet ezt megelőző klasszicista korszak az angol irodalomban nincs, s ez a neoklasszicizmus is, hogy Pat Rogers szavait idézzük „a kelleténél több problémát támaszt.”¹¹

A klasszikának ezt a duplázott jelentkezését Horváth Károly a „kompromisszumos” és „felvilágosult” klasszika kettős fogalmának bevezetésével válaszolja meg,¹² ez azonban még mindig nem oldja fel megnyugtató módon a klasszika fogalmát körülvevő bizonytalansági mozzanatokot. Visszatérve kiindulópontunkhoz, úgy tűnik, nyilvánvalóan különbséget kell tennünk klasszicizmus mint irodalomtörténeti és klasszicizmus vagy klasszika mint irodalomelméleti kategória között. Tudniillik abban a pillanatban, amikor a klasszikáról mint stíluslehetőségről beszélünk, azt találjuk, hogy a középkor idején való látens lappangás után a reneszánsz idején mint kiapadhatatlan forrás buzog fel az antikvítás gazdag irodalmi s műveltségi anyaga, hogy ezután évszázadokon át inspiráló forrása legyen az európai kultúrának, művészetnek. A klasszikának ez a látens jelenléte a romantika lázadásával, ill. lázadásában kapott igazán markáns megfogalmazást. Egyfajta esztétikai tudatosság, stílusideál jelölése mellett Mme Staël és Goethe megállapításaiban¹³ már ismeretelméleti, világnézeti implikációi vannak a klasszikus (ill. romantikus) jelzőnek, ennek azonban már igen kevés köze van a klasszicizmushoz, mint irodalomtörténeti korszakot jelölő fogalomhoz.

A reneszánszot nyomon követő művészeti irányzatok esetében alig kerülhető el az ilyas megfogalmazás mint reneszánsz-klasszicizmus, klasszicizáló-barokk, klasszika és rokokó együtthatása stb. stb. Ha ezeken a kettős fogalmakon végigtekintünk, azt látjuk, hogy a klasszika érvényességi határait a 14. század közepétől a 18. század végéig húzhatnánk meg. Négy-öt évszázadról van szó. Egy irodalomtörténeti korszak határait sem húzhatjuk ennyire szét, a klasszikai normák, az antik poétika és retorika jelenléte és hatása azonban tagadhatatlan ezekben az évszázadokban.¹⁴

A klasszicizmus értelmezését illetően bizonyos nyugtalanságot tapasztalhatunk. Egyesek a francia klasszicizmusához hasonlóan szeretnék megtalálni, lehető pontossággal a nemzeti klasszikák történeti helyét, mások viszont szeretnék feloldani a klasszicizmus szűk, történeti évszámok közé szorítottságát.

¹⁰ René Bray éppenséggel három klasszikai korszakot különböztet meg a francia irodalmi fejlődés folyamatában: „Il y a trois périodes dans l'histoire du classicisme. La première commence avec le manifeste de du Bellay... elle finit avec le XVIe siècle... La deuxième débute avec le XVIIe siècle, Malherbe l'inaugure... elle prend fin vers 1660 avec les attaques de Boileau. Le troisième se prolonge à travers le XVIIIe siècle...” (La formation de la doctrine classique en France. Paris, 1951, Nizet, 38.) – Hasonló periodizálási koncepciót mutat J. W. ATKINS, *English Literary Criticism – 17th and 18th Centuries c.* munkája. L. még Henri PEYRE, *Qu'est-ce que le classicisme?* (Paris, 1965, Nizet)

¹¹ I. m.

¹² HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába.* (Bp. 1968, 10–11.)

¹³ Mme STAËL, *De la Littérature.* Chap. XI. (Geneva–Paris, 1959, 178–179., 180–181.) – ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével:* 1829. április 2.

¹⁴ WELLEK, René, *A History of Modern Criticism 1750–1950.* vol. I. The Later Eighteenth Century (New Haven, 1955, Yale Univ. Press) 5–6.

Újabbban, a felvilágosodás par excellence saját stílusirányát kereső kutatók mutatnak bizonyos hajlandóságot a klasszicizmus, ill. neoklasszicizmus és felvilágosodás összekapcsolására.¹⁵

A szellemtörténeti fogalmaktól való ódzkodás egyik friss példáját mutatja Bronson könyve, amely az angol irodalom kontextusaiban gondolkodva hangsúlyozza, hogy a szellemtörténeti kategóriákkal való játszadozás, ezeknek időben ide-oda való tologatása semmit sem magyaráz meg a döntő irodalmi jelenségekből, s különösen nem az angol irodalom esetében, ahol „a neoklasszicizmus mint disztinkt angol művészeti korszak sohasem létezett... csupán néhány vértelen teoretikus művének lapjain.” Mint írja: „... a klasszicizmus mindig neoklasszicizmus... amikor tudatos esztétikai elvek megformálásával találkozunk, az már minden alkalommal neoklasszicizmus is...”¹⁶ Az európai esztétikai tudatosság, pontosabban tudatosodás történetében az antikvitás esztétikai normáinak újrafogalmazását kísérhetjük nyomon századokon át; s a humanisták antikvitás tiszteletétől a romantikáig az európai művészetek története nem más, mint újra és újra való nekirugaszkodás az antik mesterek tekintélyétől való szabadulás irányában. Az egyes rövidebb életű, néha csupán 20–30 éves szakaszokat mutató stíluskorszakok megannyi fázisát, egy-egy újabb pillanatát jelzik ennek a dezintegrálódási folyamatnak, melyben új tudományos igazságok, esztétikai megérzések alapján állandó válogatás zajlik a modern életre kanonikus „szabályokat”, ábrázolási módszereket, kifejezési eszközöket keresve. A dezintegrálódási processzust éppen az teszi hitelessé, hogy a folyamat ilyen minősége nem tudatos, s az angol kultúra fejlődésében ezt a válogatást az empirista filozófia és puritán mozgalom sajátos szövetsége ha lehet, még markánsabbá tette. Ennek a két, anyagi és szellemi közegeben egyszerre ható és egyformán hatásos mozgalomnak majdnem egyidejű kibontakozása végeredményében ellenséges szellemi atmoszférát teremtett az elvont, tekintélyelvű, külföldi forrásokból táplálkozó, klasszicista ízlésirány számára. Másrésztől azonban azt látjuk, hogy a tizenhatodik század vége és a tizenhetedik–tizennyolcadik század fordulója közötti időszak angol irodalomtörténetének egyik legérdekesebb problémája éppen a puritán és a humanistából klasszicistává váló esztétikai gondolkodás állandóan változó kapcsolata, időszakos összecsengésük illetve szembekerülésük története.

Ebben a sajátosan ellentmondásos tradícióban gyökerezik a klasszicizmus angol változata, melynek igazi lehetőségét a restauráció, majd a Dicsőséges Forradalom idején megvalósult politikai egyensúly pillanata teremtette meg. Az angol történelem azonban megint csak figyelmeztet mindenféle általánosítás veszélyére. A restauráció idején előálló politikai egyensúlyhelyzet csak látszólag felelt meg a francia Napkirály által kialakított politikai szituációnak. Hiszen Anglia már *túl volt a győztes polgári forradalmon*, s nem a polgárság élvezte a királyi hatalom támogatását – ez a Tudor- és Erzsébet-kor sajátja –, hanem a királyi hatalom a polgárságét. A XVII. század második felének restaurált királysága Angliában a megbékélés, a természet törvényének megfelelő, rend és harmónia után vágyakozó *polgár kívánsága szerint jött létre*, s ez a törekvés találkozott a klasszicista gondolat hasonló céljaival. Az angol polgártól azonban idegen a francia klasszicizmus szelleme, merevsége is, nem érezte – nem érezhette – igazán sajátjának. A polgári fejlődés itt egyenletesen bontakozott ki, ami azt is jelentette, hogy a tizenötödik század végétől állandóan megkérdőjelezték Angliában a klasszikus-skolasztikus tekintélyvel, s a puritán angol polgár politikai-gazdasági térnyerése az antik, ill. ortodox keresztény szellemiség radikális és következetes elutasítását eredményezte. Ennek a folyamatnak a kristályosodási pontja Bacon empirista filozófiája, s az Erzsébet-kor kultúrája, amikor Bacon munkássága is kibontakozott, Shakespeare életművével tetőzött – ez utóbbiban egy abszolút antiklasszikai életművet produkálva. A kiegyensúlyozott abszolutizmust tehát az angol példa esetében is kiemelkedő művészi teljesítmény kíséri, esztétikai jellemzői azonban a francia klasszicista dráma ellenpéldáját adják. Ma azt mondjuk, hogy Shakespeare drámai életműve a kor kiemelkedő művészi eredménye és kifejezése, a kortársi vélemény azonban nem tükrözi teljesen az utókor elragadtatott véleményét. S azért nem, mert a költői képzelet „valóság-hamisító”, játékos, metaforikus életábrázolása kétféleképpen támadás pergetője

¹⁵ L. LAUFER, *Style Rococo, Style des Lumières* (Paris, 1968) c. munkáját. L. még: KLANICZAY Tibor, *Marxizmus és irodalomtudomány* (Bp. 1964, 78–79., valamint BARÓTI Dezső, *A felvilágosodás néhány sajátossága és Dayka Gábor c. tanulmányokat az Írók, érzelmek, stílusok* című kötetben (Bp. 1971.)

¹⁶ BRONSON, H. B., *! Facets of the Enlightenment*. (Studies in English Literature and its Contexts). (Univ. of California Press, 1968.) 4, és 2. – L. még WOOD, P. S., *The Opposition to Neo-Classicism in England Between 1660–1700*. PMLA XLII. (1928) 182–97.

alá került az angoloknál – egyrészt az empirista-racionalista tényítisztelet másrészt a puritán etikai szigorúság álláspontjáról.

A puritán támadások oka elsősorban volt erkölcsi s csak másodsorban történeti-intellektuális. Támadták a költészetet és a színházat, mert hazugságra és feslettségre nevelnek, mert egy hanyatló társadalmi rend kultúrájaként tartották számon, mert haszontalanságuk miatt már a régi bölcsek is elvetették, mert idegen, olasz–francia erkölcstelenséget plántálnak a józan életű angol nép elméjébe, mert nem állják ki a ráció mérlegelő vizsgálatát.

Ez volt az a pont, ahol a puritán gondolkodás ismét szövetségesre talált a baconi utilitarianus empirizmusban. Bacon tárgyas világában – s ez így van Descartes-nál, de még Locke-nál is – minden, ami tényszerűen nem mérhető, irracionális, gyanús elemnek minősül. Ilyen az elvont gondolkodás, ilyenek a gyarló emberi érzelmek, s természetyszerűen ilyen, mintegy ezeknek változataként, a költői képzelet munkája is. Az empirista gondolkodás és puritán merevség szövetségét erősítette még a Bacon egész gondolkodását átható reformatori megszállottság is. Bacon tudományos, racionális alapon akart mindent megvizsgálni, hogy csak valós igazság maradjon az emberi tudás birodalmában. Nem ilyen tudományos alapon, de erős etikai prejudikáltsággal a puritán polgár is meg kívánt reformálni mindent, ami elődeitől származott, így természetesen nemcsak az államot, egyházat, gazdaságot, hanem az ezekhez kapcsolódó erkölcsöt, kultúrát, irodalmat is saját képeire kellett formálnia.

A puritán művészetszemlélet megértéséhez azonban fel kell hívnunk a figyelmet néhány félreérthető mozzanatra. Elsőként arra, hogy az oly gyakran elítélt puritán „szűklátókörűség”, mely eléggé hosszú időre döntő fontosságú művészetformáló erővé vált nem csupán pejoratív jellemzőkből állt össze. Amikor a klasszikusok tanulmányozásának haszontalanságáról beszéltek, nemcsak arra kell gondolnunk, hogy az egyetemeken is törölni akarták az antik nyelv tanulmányait, hanem arra is, hogy ilyen eltökéltségük az önálló, modern tudományosság igényét is jelentette. Amikor elutasították az „erkölcstelen” francia és olasz művészetet, ez csak részben következett egyfajta etikai korlátoltságból, s egyidejűleg a dekadens, arisztokratikus, *udvari kultúra* elutasítását, a független nemzeti kultúra igényének jelentkezését, egy ilyenfajta tudatosság első lépéseit is jelezte.

A puritán mozgalom, az európai protestáns mozgalmak törekvéseit képviselte Angliában, de a polgári fejlődés szempontjából sokkal kedvezőbb körülmények között. A gazdasági és társadalmi viszonyok fejletlenségétől függően egy-egy országban a protestantizmus kibontakozása is óhatatlanul akadályokba ütközött, az azonban bizonyos, hogy a Rómától – és latinnyelvűségtől – való függetlenség eszméje mindenütt magával hozta a nemzeti önállóság gondolatát is. A modern nemzet-tudat felé minden nemzet történetében a nemzeti nyelv művelésének sürgetése jelentette az első lépést. Már a reneszánsz indulásakor elének lép ez a gondolat, Dante *De vulgare eloquentia*-jában, később találkozzunk vele a franciáknál, németeknél, majd az elmaradott fejlődés nyűgeitől szabadulni igyekvő kis nemzeteknél is. Ez a nyelvművelési igény Angliában különösen erős nyomatékot kapott, amikor a puritánok mereven szembe fordultak a klasszikusokkal, de tagadhatatlan, hogy céljaik ezen a ponton nemcsak az empirizmus, de az angol humanizmus korábban már idézett hasonló törekvéseivel is egybevágtak. Erre gondol a puritán *Ascham*, amikor így szól: „tisztelem a latint, de az angol nyelvét hódolatom”, és erre *Sir Philip Sidney*, *Richard Carew*, *Dryden* és még annyian mások, amikor az angol nyelv zengésének „édességétől” beszélnek. A latinnyelvűséggel szemben az angolnyelvűség diadalát a XVI–XVII. század fordulója hozza meg. A XVI. század tudósai még jórészt latinul írnak, de Bacon angolul írja *A tudomány haladásáról* című korszakos munkáját s csak később, a nemzetközi nyilvánosság kedvéért adja ki latinul is. Hobbes latinul írja a *Leviánt*, de angolra fordítja Homéroszt, még Locke valamennyi művét angolul írja, s ő már a nemzetközi nyilvánosság érdekében sem tartja kötelezőnek s fontosnak a latinra fordítást.

Ezt a folyamatot végignézve érthetjük meg igazán Voltaire panaszkodását is: „Addison, Swift és Pope óta az angol is egyre népszerűbb. *Nagyon nehéz lesz ezt a nyelvet az érintkezés nyelvénvé tenni*, (szerző kiemelése), úgy ahogy a mienket; de látom, hogy mindenki, az uralkodók is érteni akarják, mivel minden nyelv közül ezen gondolkoznak ma a legmerészebben és legerőteljesebben.”¹⁷

A régítől és idegentől elzárkózó merev, puritán gondolkodás végeredményében egyértelműen a történeti fejlődés irányában hat. Amikor Európa népei még csupán küszködnek a nemzeti lét

¹⁷ *Voltaire levelei*. (Szerk. GYERGYAI Albert, Bp. 1963.) 86–87.

alapkérdéseivel, az angol nemzeti entitás történeti ténye adott, az egyes polgár nemzettudata alakulóban van, s ennek a nemzeti-egyéni magabiztosságnak lesz logikus, szükségszerű eredménye egy szabad, világiás szellemiség kialakulása is, mely annyira megerősödik majd, hogy a puritán korlátozottságot is legyőzheti. Ekkor azonban már nemcsak azt a történelmi folyamatot szemléljük, amikor a középkori gondolkodás nyűgeitől szabadul a modern én, hanem azt a történeti pillanatot is, amikor az eddig külföldi kultúrák kincseit asszimiláló angol nemzet hirtelen Európa szellemi életének élvonalába tör, s az egész kontinens kultúráját erőteljesen befolyásoló szellemi erővé válik; amikor az angol jelző a korábbi „barbár” jelentés helyett a kulturált, civilizált, urbánus jelentéstartalmat kapja meg.

A puritánok költészet- és színházellenes támadásai mellett azonban már a tizenhatodik század második felétől egy olyan vitavonulatra is oda kell figyelnünk, amely más eszközökkel és érveléssel mégis hasonló célokat fogalmazott meg. Ennek az Európán végigsöprő irodalmi vitának angliai hullámverése a századforduló s Swift pályakezdésének éveire esett. *A könyvek csatáját*¹⁸ ma hagyomány és haladás ütközetének nevezhetnénk, amelyben a csatázó felek az antik illetőleg modern nemzeti kultúrákat képviselő írók prioritását kívánták eldönteni. A vita folyama, hű tükörképeként a klasszikán belüli ellentéteknek, egészében a klasszika legyőzését készítette elő. A humanista műveltségben és eszményeken felnőtt klasszicista generáció táborán belül természetszerűen oszlottak meg a vélemények. Franciaországban Boileau-val szemben Perrault, Fontanelle foglalt állást a modern értékek elismerése mellett; Angliában William Temple és Swift a régieknek adták az elsőbbséget, az angol klasszicizmus szabályszerkesztői, Dryden és Pope tartózkodtak egy ilyen abszolút egyértelműségtől, míg Bentley és sokan mások Perrault véleményét osztották.

Ez a vita bonyolult, sokrétű kérdésfeltevésével tulajdonképpen a *társadalmi haladás lehetőségét* feszegette, melynek egy pontján a „moderne” a társadalmi haladás gondolatának felismeréséig jutottak el. Ez az önmagában is forradalmi jelentőségű eszme az egyetemes újkori fejlődés, gondolkodás minden területén döntő változást hozott. A könyvek csatája azonban csak egy változata, irodalmi továbbgyűrűzése volt egy jóval korábbi dátálható vitasorozatnak.¹⁹ A Biblia és az egyház tanításainak megfelelően hosszú századokon át kísértette Európát a világpusztulás apokaliptikus víziója. Alapja az a meggyőződés volt, hogy a természet, s így az emberi társadalom is, az állandó dekadencia folyamatában megállíthatatlanul halad a pusztulás felé. Ez a dekadencia-élmény természetszerűen erősítette az antikvitás nagyjai erkölcsi s tudásbeli tökéletességének illúzióját, lévén hogy ők időben is közelebb álltak az eredeti, istentől és természettől kapott tökéletes állapothoz, s e meggyőződés természetszerűen hozta magával a modern művészet inferioritás élményét.

Az empirizmus ezt a meggyőződést is vitatta, amikor az antikvitást és a skolasztikát támadta, s többek között ezért is összefoghatott a puritán polgárral. A puritán világszemlélet egészétől, ennek valamennyi vonatkozásától idegen volt a világpusztulás gondolata. A puritán a jövő emberének tudta magát, aki isten segedelmébe vetett bizodalommal ugyan, de *önmaga* irányítja osztálya s egyéni sorsát is, aki ilyen elhivatottságáról, s ez elhivatottság isteni természetéről meg volt győződve. A jövő emberének, aki az emberi társadalom és tudás fejlődésének addig soha nem sejtett távlatait nyitja meg, s így ez a jövő csakis a kibontakozás s nem a pusztulás világa lehetett.

¹⁸ A vita történeti összefoglalását l.: J. W. ATKINS, *English Literary Criticism*, i. m. 70–90.; G. HIGHT, *The Classical Tradition*, i. m. 261–288.; R. F. JONES, *Ancients and Moderns*. – The Background of the Battle of the Books. (Washington Univ. Press, 1961).

¹⁹ A világpusztulás, dekadencia gondolata legerőteljesebben Francis Shakelton *A blazyng Starre* (1580) c. írása fejezte ki. De ott kísért számos szépirói munkában is, többek között Spenser *Fairy Queen*-jében vagy Donne *An Anatomy of the World* c. versében. Milton a *Naturam non pati senium* c. versével sietett Bacon segítségére, hogy visszaszorítsák a dekadencia-teóriát. Természettudósok, filozófusok is részt vettek a vitában, egyik érdekes pillanata e vitának Thomas Burnet: *Sacred Theory of the Earth* (1681–89) c. írása s az erre válaszoló munka, John RAY, *Wisdom of God Manifested in the Works of the Creation* (1691). L. még: Basil WILLEY, *The Eighteenth Century Background* (London, 1946, Chatto and Windus) 27–42.

A régiek és modernek hosszan tartó vitájában a felvilágosult gondolkodó írókra két feladat hárult. Egyrészt a tudományos merevséggel és vallási-erkölcsi ortodoxiával szemben bizonyítani kellett a költészet, irodalom értékeit, másrészt ugyanezt a bizonyítási eljárást vonatkoztatni a modern irodalomra, ami egyidejűleg a kortárs írók inferioritás-komplexumának feloldását is jelentette.²⁰ Sokszor valóban szűklátókörű s igen kevés irodalmi értékkel bíró munkák jelentős írókat kényszerítve válaszdásra életre hívták az első rangos, kritikai és esztétikai igényességgel megírt poétikai munkákat, éppen azt az elméleti irodalmat, amely az angol klasszicizmus esztétikájának alapvetését adta. Gabriel Harvey, George Puttenham, Sir Philip Sidney, Edmund Spenser, Thomas Lodge, Thomas Nash, Ben Jonson írásai egyértelműen védtek meg a költészetnek – irodalomnak – mint rangos művészi kifejezési lehetőségnek becslését s méltóságát.

Ez a folyamat a klasszicista írók munkásságában tovább érlelődött. Az angol klasszicizmusnak és a polgárság teljes politikai-társadalmi térnyerésének egyidejűsége döntő, általános érvényű változást hozott a kulturális és tudományos élet, illetőleg a korizálás fejlődésében. A klasszicista erudíció kiterjesztése, s e műveltséganyag nemzeti nyelven való megszólaltatása egyidejűleg azt is jelentette, hogy exkluzivitását, korábbi természetes közegét, létformáját elvesztette. Az új és valóban számottevő polgári közönség megjelenése ezt a folyamatot gyorsította, szinte azonnal téma és stílusformáló erőként jelentkezett, erőteljes antiklasszicista ízléssel. Az arisztokratikus körökből származó vagy ezek mecénási támogatását élvező „udvari” író helyét a polgári, sokszor „low middle-class” hovatartozású író veszi át, aki éppen osztály-hovatartozása miatt elsősorban az új közönség ízlésgényének kielégítésére törekszik. A század első felének jelentős regényírói közül egyedül Fielding arisztokrata származású, bár kedvtelése, életvitele ezt nemigen árulták el. Defoe apja mézszáros, Richardsoné asztalos, Sterne előkelő családból származva végül is egy garnizonról garnizonra vándorló részeges katonatiszt s egy francia kantinosleány házasságából született.

A polgári ízlés és klasszika bizonyos mértékű szimbiózisát segítette az a tény is, hogy a klasszicizmus rendet, harmóniát kereső és diktáló eszménye, a szabályos és zárt egész ideálja egybevágott a társadalmi harcokban megfáradt puritán céljaival. Annál is inkább, mert a szigorú rend és szabályszerűség elve mind a klasszikában, mind a puritán gondolatban elsőrendűen a középkori kaosz elutasításából eredt. A klasszicizmus elutasította a középkor barbár írásait, művészetét, a puritán polgár pedig ugyanennek a korszaknak kaotikus és igazságtalan társadalmi állapotát és erkölcsét. A rend és értelem világának megvalósításán fáradozó puritán és a „matematikai demonstrációk ésszerűségének” megfelelő irodalmi elvek propagátorai teljes egyetértésben utasítják el az Erzsébet- és Jakab-kor mestereit, irányzatait, beleértve Shakespeare-t is. Bírálatauk éle azonban elsősorban a metafizikus költők, s különösen Donne irracionáliszmusa ellen fordul – I. Saint-Evremond, Cowley, Rymer, Dryden, Lansdowne, Jonson műveit. Bizonyos mértékig, s egy magasabb erudíció szintjén ezek a klasszicista elméleti munkák a dráma és költészetellenes puritán pamfletisták hagyományait is továbbviszik.

A humanista értékek klasszicista újfogalmazásának egy másik sajátossága abból adódott, hogy a költészet tanító s gyönyörködtető funkciójának egyensúlya megbomlott, s a karteziánus racionalizmus szellemének megfelelően, de Angliában tulajdonképpen a puritán empirista nyomás hatására a költészeti funkciók közül a tanító célnak aránytalan hangsúlyt kapott.

Sidney még így fogalmazott: „A költészet az utánpótlás művészete, metaforikusan szólva olyan mint egy beszélő kép, melynek az a célja, hogy tanítson és gyönyörködtessen.”²¹ De éppen Sidney az, aki ugyancsak az *Apologie*-ben már panaszkodik, hogy „újabbán nehéz idők járnak a költőkre”²² – a puritán támadások idején vagyunk – s Drydennél már azt is olvashatjuk, hogy a költészet igazi célja az,

²⁰ G. FARQUHAR, *Discourse Upon Comedy* (London, 1702) „Sir . . . lay aside your superstitious veneration for antiquity, that the present Age is illiterate . . . that we live in the decay of time . . . T'is a mistake, Sir, the world was never more active or youthful and true downright sense was never more universal than at this very Day.” Elledge, SCOTT (ed.) *Eighteenth Century Critical Essays* (Cornell Univ. Press, 1961) I. 84.

²¹ SPRAT, i. m. 113.

²² Sir Philip SIDNEY, *An Apologie for Poetry*. Elizabethan Critical Essays, i. m. 158, 151, 155.

hogy „oktasson.”²³ Ez a gondolat sem volt idegen a puritán elmétől, szerintük az erkölcsi példaadás, tanító célzat majdhogynem egyetlen jogosultsága az irodalmi műveknek. Ezért támadták a színház erkölcstelen s a költészet haszontalan világát, s így került a prózai kifejezés majdnem monopol helyzetbe, mint ami egyedül alkalmas az igazság kifejezésére.²⁴

Az angol klasszika problémáival foglalkozó s a racionalizmus, empirizmus irodalmi hatásait mérlegelő kutatók szinte valamennyien megállapították, hogy a korszak intellektuális klímája nem kedvezett a poézisnek. A metafizikus költők és Milton után izzászt s lendületét veszítette az angol líra, de az angol dráma is, közmondásszerűen idézik Matthew Arnold megállapítását „Dryden és Pope nem annyira költészetünk, mint inkább prózánk klasszikusai”.²⁵

Az angol klasszikai iskola, némi időeltolódással, majdnem a nagy francia iskolával párhuzamosan alakult, előbb a Dryden, majd a Pope és Swift körül csoportosuló írók célkitűzéseiben, műveiben. Az azonban első pillantásra nyilvánvaló, hogy Dryden és Pope életművének jelentősége és hatása meg sem közelíti a francia klasszikus dráma európai befolyását és érvényét, s ők maguk is felemás klasszicisták. Híven az angol humanista és empirista tradícióhoz mindketten kétségbevonják az abszolút tekintélyi érvek és szabályok érvényességét. A legjobb példát erre Dryden egyik jelentős munkája adja, aki a *Defence of Dramatic Poesie*-ben, zseniális módját találta meg a kizárólagos érvényű művészi szabályok megkerülésére. Jóllehet a drámai költészet problémáit vitató négy szereplő egyike pontos összegezését adja az antik dráma szabályelveinek, s magasabbrendűségük okát is megmagyarázza, az egész elvrendszert relatívvá válik, amikor egy másik ezeket a szabályokat a francia klasszicista drámaírók műveire alkalmazza, egy harmadik pedig a modern kortársi angol irodalom érényeit méltatja. S végül a sokat bírált „szabálytalan” mester, Shakespeare dicséretére is sort kerít. Dryden még őszintén óv mindenkit az újítástól, mint ami a káosz, diszharmonia megteremtője, s ebben az eszmében igazán klasszicista, végeredményében azonban a szabályoktól való eltérés lehetőségét is megengedi, Shakespeare rangját, ember s világtértésének zsenialitását még csak kérdésessé sem teszi.

Az angol klasszicizmus normatív elvrendszert azonban nem Dryden, hanem Pope fogalmazta meg. Körülbelül az ő pályakezdésének éveire ért be Angliában a francia klasszika hatása. 1674-től, amikor Boileau *Art Poétique*-je megjelent – a következő 15–20 év alatt szinte valamennyi jelentős francia poétika, Le Bossu, Saint Evremond, Rapin, Dacier, Daubignac munkái megjelentek angolul. Rapin munkáját Pope közvetlen elődje, Thomas Rymer „tette át” angolra, *Reflections on Aristotle's Treatise of Poesie* (1674) címmel. Ez lenne az első angol, valóban klasszicista szabályrend, melyet azonban ma már elsősorban a kritikai merevség és alkalmatlanság példaként tartunk számon. Végigtekintve a lefordított elméleti s a kortársi angol szépirói műveken, szembejövő hogy a francia klasszicizmus tételei csupán az elméletírók műveiben terjedtek, an gros, s a kor kiemelkedő alkotásainak, elsőrendűen a prózai műveknek írói gyakorlata nagyjából ezekkel ellenkező elvek követésével alakul. Talán nem is egyszerűen a tartalom és forma feszültségéről van itt szó, hanem egy idegenből importált forma és az angol korszellem, közizlés lényegéből adódó feszültségről.

A támadások évtizedeiben költők, írók azt kívánták bizonyítani, hogy a rangos, értékes költészet éppen nem bűnben leledző hazug játéka az emberi képzetnek. Ezért került előtérbe a költői funkciók közül a didaktika – a gyönyörködtetés ellenében. Ezért bizonyítják az elméletírók, hogy az irodalmi alkotás mérhetősége, szerkeszthetősége ugyanolyan egzakt törvényszerűségeket mutat, mint a természettudományok. Ezért az etikai és esztétikai kategóriáknak a korábbinál szorosabb egybefűzése, azonosítása.

A klasszicista alaptételek között a természetelvűség különösen erős hangsúlyt kapott, mint ami a racionalista gondolkodás szelleméből fakadva, avval teljes harmóniában a korszak egész művészetének módszerét, témáját kijelöli.

²³ DRYDEN, *Parallel Between Poetry and Painting*. Essays of Dryden. (ed. E. D. Yonge, London, 1882, Macmillan) 113. Dryden egyébként általában nem annyira doktriner, illetőleg alkalom és célszerűségi szempontok szerint változtatja a költészeti funkciók hangsúlyának nyomtatékát. A *Defence of the Essay of Dramatic Poesy*-ben az idézett tétel ellenkezőjét olvashatjuk: „for delight is the chief if not the only end of poesy: instruction can be admitted but in the second place, for poesy only instructs as it delights.” Végül is azonban Dryden nézőpont-változtatása is az angol klasszicista gondolkodás rugalmasságát bizonyítja.

²⁴ SPRAT, i. m. 414.

²⁵ MATTHEW Arnold, *The Study of Poetry*. In, *Essays in Criticism*. 2nd series (ed. S. P. Littlewood, London, 1938) 25.

„Követve a természet változatlan
Mintáját, ahhoz mérd ítéleted,
Nem téved a természet . . .
Művészetben kútfő, cél és próbakő” . . .

írja Pope *A kritikáról* című verses esszéjében.²⁶ A természet követése tehát egyfajta abszolút mértéket jelöl, de abban a pillanatban, amint a klasszicisták az antikvitás természetutazó elvét szabályként értelmezték s szabályosság és természetesség közé egyenlőséget tettek, éppen az antik szellem természetes lényegét veszítették el. Ugyanitt mondja Pope azt is, hogy a művészet „módszerbe foglalt természet”;²⁷ Dryden pedig a „túl természetes” (too natural) ábrázolás veszélyeiről beszél, s Phidias példáját ajánlja követésre, aki inkább „egy eszmét mint a természetet magát ábrázolta”. A művészet végső célja tehát Dryden megfogalmazásában „a tökéletes természet eszméjének” (the idea of perfect Nature)²⁸ megragadása, s e gondolattal máris a franciák *la belle nature*-jének angol változatánál vagyunk. Szűkösen válogatott példáink is mutatják, hogy a természetesség fogalma a klasszicizmus történetén belül is állandóan módosul, s ha ennek a módosulási folyamatnak a fejlődését figyelemmel követjük, egyúttal a klasszika széthullásának a történetét is végigkísértük.

A tizenhetedik század második s a tizennyolcadik század első felében valamennyi közhelyszerű általánosságban használt filozófiai, társadalmi fogalom kettős vagy többértelmű. Ilyenek a természet, természeti törvény, ráció, az ember természetes állapota, a társadalom természetes állapota, de folytathatnánk hosszan e sort. Ahogy az időben haladunk Bacontól Hume felé, Sidney-től Young felé, Bunyantól Sterne felé azt találjuk, hogy szinte valamennyi gondolkodó, író némi jelentésmódosulással használja ugyanazokat a fogalmakat, részben hogy bizonyítsa saját mondanivalójának „comme il faut” voltát, másrészt pedig azért, mert ő maga is őszintén hiszi, hogy a használt fogalom a saját értelmezésének felel meg.

A klasszicista természetelvűség korszerű jelentése eredetileg pontos ellentéte a mai értelmezésnek. Egy dolognak valóságos, „real” jelentése az, ami a dologból értelmileg felfogható, absztrahálható, tehát a dolognak az eszméje, a többi – formája, színe, képszerű egyedi megjelenése másodlagos, nem lényeges. (Innen érthetjük meg, hogy a korabeli esztétikai gondolkodás jelentős mértékben neoplatonikus természetű.) A klasszicizmus mindig az általános, univerzális ábrázolására törekszik, s kerüli az esetlegest, az egyedit. Ebben az értelemben a klasszicista „természetelvűség” pontosan megfelel a filozófiai reália eredeti tartalmának.

Egy egészen késői példa is bizonyítja ezt. Johnson 1781-ben, Cowley-ről írott életrajzában így ír: „A nagy gondolatok mindig általánosak s olyan szituációt ábrázolnak, amelyet nem tesz esetlegessé, kivétel, s olyan megfogalmazásban, mely nem bocsátkozik részletekbe . . . Azoknak az íróknak, akik az újszerűséget hajszolják kevés reményük lehet a nagyságra, hiszen a korábbi megfigyelés nem kerülhetett meg a jelentős dolgokat. Az ilyen írók mindig analitikusak; minden képet darabokra törnek, jelentéktelen ötleteikkel, kidolgozott részleteikkel nem képesek a természet távlatait, az élet helyzeteit ábrázolni, éppúgy mint ahogy az az ember sem mutathatja meg a déli nap fényének áradását, aki egy lencsével szétbontotta a nap sugarait.”²⁹

A francia és angol klasszicizmus különbségei több felismerést szuggerálnak. Kiindulópontunk az lehetne, hogy a karteziánus racionalizmus és a francia klasszicizmus normatív esztétikai szabályrendje egyfajta homogén eszmei klíma megfelelői, s éppen ez a szellemi homogenitás eredményezi azt, hogy a francia klasszicista dráma erőteljes hatásában is elsöprő erejű művészi kifejezése lesz a kornak.

Ez a normatív elvontság és diktatórikus hajlandóság, azonban az angol szellemtől mindig idegen volt. A karteziánus és empirista gondolkodás *módszerbeli különbségeiből* adódó *szemléleti különbséget* kitűnően illusztrálja a racionalista klasszika és a XVIII. századi angol empirista próza formai-tematikai differenciái. Az empirista filozófia utilitáriánus szemléletéből, tényanyagot gyűjtő, valós érzékelésre

²⁶ POPE, *Essay on Criticism*. (Magyarul: *A Műbírálatról* ford. Lukács Móricz. (Bp. 1876.), 73–75 és 78. sorok.

²⁷ Uo. 88–89. sorok.

²⁸ DRYDEN, *Parallel Between Poetry and Painting*. I. m. 133, 140.

²⁹ JOHNSON, Samuel, *Life of Cowley, In, Lives of the Most Eminent English Poets*. (London, é. n., F. Wane) 9.

támaszkodó módszeréből, de a szenzualista filozófia lényegéből is következően mindig a tárgyyszerű, életszerű problémák kerülnek az érdeklődés középpontjába. Amikor az angol szellemi klíma szembe-szegült a klasszicista szellemmel, ez egyben azt jelentette, hogy az érdeklődést a partikuláris felé vonta, s általában a módszerével rokon realista stílus, originális, individualista tematika illetőleg a prózaformák felé orientálta az írókat, műfajokat.

A klasszicista irányzat utolsó jelentős alakja Johnson, az ő életművének kibontakozásával párhuzamosan azonban szinte már minden megtörtént az angol irodalomban a klasszicizmus teljes trónfosztásához. A fordulópont a század tizes, húszas éveire tehető, ekkor válik nyilvánvalóvá, hogy a költészet és dráma háttérbeszorulása a szokásosnál erőteljesebb lendületet adott a prózai formák fejlődésének. E fejlődéssor végén, – a francia fejlődésnek nem eredményéhez, hanem szelleméhez hasonlóan, az angol szellemi klíma homogenitásából következő, a dráma szabad teret ad az irodalmi rangra emelkedett prózaformák közül a regénynek, mely a generálissal szemben a partikulárist, a kollektív helyett az individualist, az univerzális helyett a lokálist helyezi majd előtérbe.

A klasszikától való eltávolodást tulajdonképpen a klasszicista természetelvűség szó szerint való értelmezése hozta meg. Kövessük a természetet, de ez Defoe-nál, Richardsonnál, Youngnál nem a mások által már felfedezett nagy gondolatok újszerű interpretálását jelenti, hanem a dolgok, emberek, helyzetek ábrázolását a maguk egyszeri, egyéni meghatározottságaikkal együtt, s egyszercsak Bunyan Everymanje és Pope egyetemes érvényű jellem-receptje helyett Robinsonnal és Pamelával találjuk szembe magunkat.

Az angol regény bölcsőjénél álló két figura egyúttal azt is jelzi, hogy a klasszika ellenében születő irodalom kettős irányú. A hiteles életábrázolás igénye – a természetelvűség konzekvens irodalmi megvalósítása – majdnem teljes egyidejűséggel alakítja ki a realista és a szentimentális stílusirányt, korai lehetőségeit az emberi lét extenzív illetőleg intenzív ábrázolásának.

A maga sajátos művészi eszközeivel mindkét stílustendencia azonos irányban hat, a klasszicizmus etikai-esztétikai normáinak lehető teljes felszámolása irányába. A realista regény egyfajta horizontális szélességben, a korviszonyok megengedte lehető teljes társadalmi ábrázolásra törekedve, a szentimentális regény vertikális irányban, egy adott személyiség nézőpontjából indulva, az önkifejezés mélyebb szintjeit keresve.

A két stíluslehetőség közül mindenképpen a realista módszer áll közelebb a felvilágosodott klasszicizmushoz, még akkor is, ha első pillanatra a két irányzat merev szembenállása tűnik nyilvánvalónak. A realizmus megjelenése egyenes következménye a klasszikai fennköltséggel, mesterkéeltséggel szembeforduló modernnek valóságtartalmú ábrázolási módszert kereső törekvéseinek, melyet egyidejűleg tekinthetünk a baconi empirizmus irodalmi stílusmegfelelésének a klasszicizmus *la belle nature* idealizált valóságélménye elleni reakciónak. Az egymás mellett fejlődő, egymással harcban álló, de egyidejűleg egymást is alakító művészeti irányzatokat azonban egyensúlyba hozza, mintegy összetartó szövetüket adja a felvilágosodott racionalizmus, amelyből mindegyik irányzat egy-egy lényeges rendező elvet hasznosít, a klasszicizmus a racionalizmust, a realizmus az empirizmust, az érzékenység irányzata az individualizmust, sajátos, ellentétektől feszülő s néhány alapvető dologban harmonizáló egészt formálva.

Korábban a realista és klasszicista természetfogalom ellentétes tartalmát hangsúlyoztuk, s nyilvánvaló, hogy ebben az ellentétben a XVIII. század filozófiai irányzatainak ambivalens természetfogalma jelenik meg, ezúttal a művészet és irodalom területén. Hiszen mind a klasszicista, mind a realista szerző a természet és élet – tehát az objektív valóság ábrázolását jelöli meg feladatként, a téma tehát közös, csupán a témát feldolgozó írói módszer, a témához való közelítési mód ellentétes, az alapul szolgáló filozófiai gondolkodás ellentett módszereinek megfelelően. Éppen ez a közönsnek tudott témakijelölés, azonosnak értékelt művészi feladat magyarázza, hogy a klasszicizmussal szakító alkotói gyakorlat – az egy régiek vagy modernnek vitát leszámítva –, sohasem éli át ezt a szakítást látványosan viharos emóciókkal, hogy a XVIII. század egészén (tulajdonképpen már a XVII. század végétől) végigvonuló távolodás a klasszikától úgy zajlik le, mintha a szerzők s eminensen éppen a realista szerzők, egyre közelebb kerülnének a klasszikától kijelölt feladat végrehajtásához, az antikvitás természetelvűnek megvalósításához.

Még egyértelműbb az irodalmi alkotás funkcióinak kijelölése a kor valamennyi irányzatában. Talán egy szerzőt sem találunk, aki a reneszánszból induló s a klasszicista munkákban továbbélő gyönyörködtető és oktató – *delectare et prodesse* – funkciót ne vállalná, valamennyi szentimentális regényíró

is beleértve az írók közösségébe, még Sterne-t is, akinek a lázadása formai és módszerbeli rebellio elsősorban, s nem gondolati-világnézeti. Valamennyi szerző logikailag világos – itt lázad Sterne – érzelmileg tiszta, erkölcsileg nemesítő funkcióban látja a műalkotás lényegét s végső célját, és ebből következik a XVIII. századi angliai stílusirányzatoknak egy újabb közös vonása, az angol írók, művészek ellenséges szembenállása a kontinentális barokk nyomasztó pompájával, a bombasztikus barokk zenével, s a rokokó frivol komolytalanságával. Egy újabb oka a regény hirtelen és hihetetlen sikerének éppen az volt, hogy a képzőművészetek és a zene sokkal hosszabb ideig őrizte arisztokrátikus, exkluzív természetét, mint az irodalom.

Ha nem éreznék tisztetletlennek a megfogalmazást, azt kellene mondanunk, hogy a kor egész művészete „menthetetlenül” empirista, utilitáriánus, s a megállapítást csak az enyhítené, ha az ítélet nyomában rögtön magunk elé képzeljük a kor bútorainak, házainak, berendezési tárgyainak kíváncsan egyszerű, *hasznos és szép* formáit, és ha arra gondolunk, hogy az angol regény is jórészt ebből az utilitáriánus szemléletből született.

Edwin Muir regényelméleti munkája³⁰ háromféle regénytípust különböztet meg; a cselekmény-regényt (novel of action), a jellem-regényt (novel of character) és a két regénytípus erőit összeesztő drámai regényt (dramatic novel), melyet a legfejlettebb regényformának tekint. A tizennyolcadik század regényei az első két regényforma vagy-vagy megvalósulásai. Ha cselekményes a regény, majdnem biztos, hogy szűkmarkú az egyén belső fejlődésének rajzában, ha a szentimentális, ha a jellemre koncentrálnak majdnem biztos, hogy elveszti uralmát a cselekmény felett, s önelemző szóáradatok tengerébe vész cselekmény és valóság. És egyáltalán, a két irányzat *formailag* meglehetősen merev különélést mutat angoloknál, franciáknál egyaránt, különélést sőt szembenállást, ami később jött elméletírók számára kitűnő alkalmat adott mind a tizennyolcadik század stílusirányainak szembeállítására, mind a század jelentős irodalmi teljesítményének alábecsülésére.

Ezt tette az angoloknál Carlyle, amikor a prózaiság, hazudozás, álság korának mondta „az áruló, rothadt századot”, ezt a franciáknál Faguet, aki egyenrangúnak ismerve el a kor irányító mozgalmait néhány lappal később minden nagyságot megtagad íróitól, s ezt tette Georg Brandes amikor a racionalizmus és szentimentalizmus teoretikusan megalapozott szembeállításával hosszú időre devalvált a klasszikát, racionalizmust és a korai realizmust, hogy ellenükben a szentimentalizmus, preromantika és romantika idealizmusát, spontaneitását, ösztön és érzelemkultuszát emelje magasra. Minden ilyen természetű szembeállításnak tulajdonképpen egyetlen közös ismeretelméleti alapja van, az a szándék ti. hogy a felvilágosodott racionalizmus forradalmi eszmeiségének s politikai demokratizmusának természetéből minden esztétikai értéket kivonva, az egész korszak esztétikai minőségét és jelentőségét devalválják.

A klasszicizmusnak, illetőleg racionalizmusnak a szentimentális irányzattal való szembeállítását sokféle tényező tette lehetővé. Ezek között is legjelentősebb talán az időtényező. A klasszika évszázadokon át megújuló érvényével szemben született egy a XVIII. századtól el nem idegeníthető, eminensen csak a század lehetőségeiből táplálkozó irányzat, melynek esztétikai jellemzői *látszólag* a klasszika és a klasszikával egybefonódott racionalizmus teljes ellentétének tűntek. Ennek a felismerésnek a megerősödését – elsősorban az irányzat európai fejlődéstörténete segítette, különösen a közép és kelet-európai országokban, ahol nemcsak a szentimentalizmus hanem már a klasszika és racionalizmus is késésben volt, illetőleg egyszerre jelentkeztek egy az igazi természetüktől idegen társadalmi közegben, már az ébredező romantika szomszédságában.

Az irányzat európai fejlődéstörténete *Richardson* érzelmes-morális regényeivel indul (*Paméla*, 1740; *Clarissa*, 1748; *Sir Charles Grandison*, 1754); s ha csekélyebb jelentőségű szerzőkre nem tekintünk, *Rousseau* (*Új Heloise*, 1761), *Sterne* (*Tristram Shandy*, 1762; *Érzelmes utazás*, 1768), *Goethe* (*Werther*, 1774) regényeiben és a fiatal *Schiller* vulkánikus drámakitöréseiben (1782–83) inkarnálódik legtisztábban. Ez lenne a polgári szentimentalizmus csúcvonulata, emellett természetesen megtaláljuk a másodvonulat íróit, s az irányzat gyengéi természetesen a másodvonulat alkotásaiban mutatkoznak meg inkább. Az angol lírikusok: Young, Gray, Thomson; Goldsmith prózája, a francia Marivaux, Bernardin de Saint Pierre s különösen a német Gessner, Mathisson, Gellert, Miller ebbe a körbe tartoznak. Megjegyzendő, hogy e „másodrangú” írógárda minden egyes műve mélyreható elemzést s árnyalatos disztinkciókat igényelne.

³⁰ Edwin MUIR, *The Structure of the Novel*. (London, 1963, The Hogarth Press) 151.

Az mindenesetre bizonyos, hogy az 1780–90-es évekre, amikor a közép- és kelet-európai szentimentális irodalom bontakozni kezd, az európai szentimentalizmus valamennyi remeke készen áll, társadalmi és esztétikai feladatait egyaránt a kellő történeti pillanatban hajtva.

Ahogy a közép- és kelet-európai országok irodalmában majdnem minden esetben megismétlődik, egy európai irányzat születése és európai méretű hatása között több évtizednyi eltérés van. Így volt ez a szentimentalizmus esetében is – s ez az eltérés mindig problémákat okoz egy kialakult esztétikai-világnézeti ideál hatása s a hatás pillanatában fennálló történelmi állapot közötti diszharmóniának megfelelően. Az elkésett jelenség szükségszerűen transzponálódik – a transzpozícióit éppen a történelem kényszeríti ki –, s akkor a jelenség már nem lehet az, ami eredetileg volt.

A szentimentalizmusnak, mint valamennyi tizenharmadik századi művészeti irányzatnak az értéklésében világnézeti tényezők nem játszhatnak másodlagos szerepet. Ezt az irányzatot sem foghatjuk fel másnak mint ami, tudniillik a polgári rend feudalizmus elleni lázadását befejező, kiteljesítő mozzanatoknak.

A polgár történelmi hadjáratának két nagy állomása van, az első az externális, a külvilág felé irányul. Ebben a szakaszban a polgár meghódítja a maga számára mindent, ami egyéni egzisztenciájának külső feltételeit biztosítja, átalakítja az állam, egyház, gazdaság szerkezetét, szervezetét. Ebben a szakaszban lesz fő fegyvere a racionalizmus vagy az empirista gondolat, s egy új, értelmes világ és társadalom megformálásában a klasszika rendet, harmóniát sürgető princípiuma is segítő eszköz lehet.

Ennek a világot átrendező hadjáratnak második fázisa lesz a polgár önismeretre törekvése, a korábban irracionálisnak érzelt emócionális problémák előtérbe kerülése, a makrokozmosz után a mikrokozmosz felderítése. A két fejlődési fázis tartalmilag ellentétes tendenciát képvisel. A világegyetem törvényeinek felismerése egyben a törvények általános érvényességének elismerését is jelenti, a „great chain of being” törvényének az egyes embert is maga alá gyűrő érvényét, míg a második éppen azon munkál, hogy az egyéni szabadság-illúzió nevében éppenséggel kivonja az ént az univerzális rend e nyomasztó kötelékéből.

A közösség – *commonwealth, social body, body politic* fogalmak után az *én, self* lép az érdeklődés középpontjába, s az ellentmondást éppen az oldja fel, hogy ennek az érdeklődésnek is, tehát a modern individualizmusnak is a racionalista, polgári demokratikus gondolkodás az alapja. Annál is inkább igaz ez a megállapítás, mivel a felvilágosodott klasszicizmusnak majd a felvilágosodott racionalizmusnak lehetséges egy olyan szembeállítás a felvilágosodott szentimentalizmussal – a fogalom önmagát ajánlja – mely szerint az első kettő arisztokratikus az utóbbi viszont plebejus szemléletet tükröz, hiszen a szentimentalizmusnak is a polgárság, de ennek legalsó rétege (lower middle class) az osztálybázisa. A társadalmi gyökerek egyfajta közössége révén nyilvánvaló, hogy nem egymást romboló, hanem egymást építő, kiegészítő gondolati anyag jelenik meg a század irányzataiban.

A szentimentalizmus Angliában született – innen sugárzott egész Európára az irányzat valóban iskolateremtő hatása, de a mélabús churchyard poetry, s az érzelmes természetköltészet mellett elsősorban Richardson művei jelentik, jelzik az új irányzat születését, éppen a *polgári törekvésekre előnyös viszonyok közepette*, s erre így is reagált az egész művelt Európa. A Pamela-történet vonzását, hitelét éppen valós, demokratikus jelentősége adta, arisztokrata és polgári morál párviadalának az utóbbi javára eldöntött, meglevő ténye. Az európai érzékenység születésekor a nagy, kollektív munkát elvégző, társadalomban, politikában, természetben rendet tevő polgár önmagát fedezi fel. „Az emberi értelem szeme nem lát tisztán, az akarat és érzelmek párja homályosítja el,”³¹ mondta Bacon, aki szerint az értelem csupán „megfertőzi” értelmünket. „Az ész csak rabszolgája a szenvedélynek”³² mondta Hume, s e két egymásnak feszülő megállapítás egységében érthetjük csak meg igazán a korszak emberét, törekvéseit, céljait. A XVIII. század polgára a racionális és szentimentális polgár egységéből áll elő, a kettő elválaszthatatlan, s a történelmi-társadalmi pillanattól függően lehet egyértelműen pozitív.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a racionalizmus a polgári rend kollektív, a szentimentalizmus pedig a polgári individuum egyéni lázadását jelenti. „A polgárság idealizált erényei”³³ akkor még valóban

³¹ BACON, *Novum Organon*, XLIX. (Bp. 1954.) 37.

³² HUME, *Értekezés az emberi természetéről*. II. III. 3. (Bp. 1976.) 545.

³³ BARÓTI Dezső, *A felvilágosodás korának irodalma újabb irodalomtörténetírásunk tükrében*, ItK 1956, 168–178.

erények – s a legnagyobbak lelkesednek Richardsonért és Sterne-ért. Ha Pope-ot esetleges elfogultságai miatt nem is vesszük számba, akkor is Diderot és Goethe nevét kell kimondanunk, s Puskin Tatjánája is Richardsonon nevelkedik. Ha érzünk is valami halk iróniát Puskin részéről a szerző iránt, nem kétséges, hogy Tatjana morális-humánus nemessége a feudálissal szemben álló polgári erény és nemesség fogalommal azonos, amit Richardsontól is kapott. A felvilágosodás fogalma nyilvánvalóan magába foglalja az értelem és érzelem jegyében lázadó polgárt, s amikor e két komponens harmóniája, ill. egyensúlya megbomlik, akkor sem arról van szó, hogy a szentimentális szembefordul a racionálissal, hanem arról, hogy objektív – nemzeti, történeti, társadalmi – tényezők eredményeképpen a szentimentális életérzés hangsúlyozottabbá válik, s a racionális elem másodlagos szerepet kap. A polgár vagy a polgárosodás problémáival szembekerülő egyén magára marad valamiképpen, sorsának kérdései a maguk egyediségében és nem társadalmi tipikusságukban zuhannak rá – s ekkor találkozunk a szentimentális válságélménnyel, úgy is mondhatjuk, a polgár első nagyszabású válságélményével. Erről van szó *Young Night Thoughts* (1742–45) című munkája esetében is, ahol egy keserű, elfojtott élet önkínzásai szólnak meg pontosan a fieldingi derű és optimizmus szomszédságában (*Shamela*, 1741, *Joseph Andrews*, 1742), de hangsúlyozni kell, hogy szentimentális lírájának alapja a pope-i, tehát klasszicista rezonelv, s Gray is erősen kötődik a klasszicizmushoz.

Nem véletlen, hogy Közép-Európában ez a klasszicizáló, polifónikusan konvencionális s valamiképpen mégis újszerű költészet hat legerősebben, s az sem véletlen, hogy Csokonai „mord ánglus”-nak nevezi Youngot, evvel mintegy elutasítva az *Éjszakai gondolatok* érzelmes vivisekcióját is. A szentimentális válságélmény határán születik az *Új Heloise* s a *Werther* is. S a válságélményt tiszta formában éppen Schiller fogalmazza meg *A naiv és szentimentális költészet* c. tanulmányában.³⁴ Schiller „naiv” és „szentimentális” fogalma már az irányzat tudathasadását, s így önnön lényegének feladását mutatja. Valóság és eszmény szembekerülésének a romantikában uralkodóvá váló élményét éli meg Schiller igen magas hőfokon, tanulmánya a morálisan igényes polgár esztétikumba menekülésének, a hazai állapotoktól elcsüggedt, a polgár forradalmas szertelenségeitől megrettent, egyéni élete nyomorúságától meggyötört zseni kiutkeresésének a bizonyítéka. A valóság nyomasztó világától ő oldozza el igazán az alkotó művészt. Ez a témakör azonban már a romantika problémáihoz vezetne bennünket.

Ugyanúgy, ahogy éppen a romantika esetében haszonnal jár minden szerző, életmű, sőt egyes műalkotások vizsgálatánál is a kétarcúság gondolata, haszonnal járhat a szentimentalizmus esetében is. Mint minden irányzatnak, ennek is van fejlődő s hanyatló periódusa, színe és fonákja, s mint minden lesz esetben, itt sem mértani pontoságú a fejlődés hiperbolája. A szentimentalizmus megeremti a folytonosságot a racionalizmus és a romantika között (eredetileg a preromantika fogalma is ezt a funkciót töltötte be.) Legszívesebben, mint legkifejezőbbet, az átfedés szót használnánk, bármennyire nem illik fogalmilag egy irodalomtörténeti tanulmány keretei közé. A XVIII. században továbbél a XVII. század racionalizmusa, azzal a különbséggel, hogy világnézetileg sokkal fejlettebb, céltudatosabb, hatásosabb és határozottan osztályhoz kötött. A szentimentalizmus, születésekor, világnézeti tartalmi, erőteljes demokratizmusa szerint a racionalizmus kiteljesítője, morális igényessége, esztétikai ideálja a klasszikában is gyökeredzik, szubjektív hangsúlyai, stílusjegyei a romantika felé mutatnak.

Ahogy nem lehet helyes az a nézet, mely csak az individuálisba süllyedő XVIII. századi alkotásokat érzi művészeknek, s a harcos racionalizmus alkotásait nem tartja irodalomnak, nem lehet helyes ennek a tételnek a fordítottja sem. A racionálisból táplálkozó szentimentális szemlélet és stílus lesz sokszor igazán humánus, mert a valóság ízeiből, problémájából, szépségeiből és szenvedéseiből időnként többet tud megmutatni, mint a klasszicista vagy felvilágosodott racionalizmus önmagában, annál is inkább, mert mindkettőből megtart bizonyos elemeket. Rousseau utolsó mondata az *Új Heloise*-ben – „Hálát adok Istennek, hogy kevesebb ész és több szívet adott” – nem a ráció megtagadását, talán nem is csupán az értelem elégtelenségére való válságos rádöbbenését, hanem az egész ember megtalálása fölötti örömet jelenti. Itt kerül az észember, a rezon mellé az ösztönember, az emóció; a tudós analízis mellé az intuíció, igazi, friss érdeklődés az élet, a nép, a természet dolgai iránt. Végül mindebből adódóan a modern irodalom forradalma egy kissé a szentimentalizmusban is gyökeredzik, ha tetszik éppen a realizmus, az élet sokoldalú, sémáktól ment ábrázolása értelmében.

³⁴ SCHILLER, J. F., *Válogatott esztétikai írásai*. (Bp. 1960.) 279–373.

BERZSENYI DÁNIEL KÖLTŐI MŰVEI

Sajtó alá rendezte Merényi Oszkár. Akadémiai K. Bp. 1979. 924 l. (Berzsenyi Dániel Összes művei I. Szerkeszti Merényi Oszkár)

Egyvalamit semmiképpen sem lehet elvitatni a Berzsenyi kritikai kiadás első kötetétől: azt, hogy a szerkesztő Merényi Oszkár hihetetlen mennyiségű anyagot kutatott fel, s dolgozott be a könyv jegyzetapparátusába. De ugyanitt van a gyökere a kiadás egyik legkomolyabb hibájának is. Merényi ugyanis képtelen volt szelektálni az összegyűjtött hatalmas anyagban, képtelen volt megtalálni-megérezni azt a határt, ameddig a Berzsenyivel valamilyen módon kapcsolatba hozható adalékok (idézetek vagy akárcsak említés formájában is) helyet érdemelnek a jegyzetek között. Horváth Károly örömmel állapította meg 1959-ben a kritikai kiadások fejlődésének, tudományosabbá válásának kézzelfogható jeleként, hogy „... a jegyzetekbe egyre gazdagabb anyagot iparkodunk összegyűjteni.” (Magyar Tudomány 1959. 2. 64.) Az azóta eltelt húsz esztendőben azonban a „fejlődés” e téren egyenesen riasztóvá vált. Az újabb kritikai kiadásokban (pl. Petőfi, Csokonai) az apparátus már az eredeti, magyarázott szövegek négy-ötzörösére duzzadt, s hasonló az arány a Berzsenyi-kiadás esetében is, ahol 178 oldalnyi verset „világít meg” 745 oldal jegyzet. Szándékosan használtam az idézőjelet, hiszen e kiadások jegyzeteinek „megvilágító erejét” a gyakorlati használat minduntalan megkérdőjelezi; a magyarázatok hatalmas, esetenként nehezen áttekinthető szövevénye segítségnyújtás helyett nemritkán csak bosszúságot okoz a kutatóknak. Úgy tűnik, a vitatható részletei, megoldásai ellenére is mindeddig legsikerültebb Vörösmarty kritikai kiadás köteteinek ökonómiáját újabban nem sikerül elérni, s ez arra figyelmeztet, hogy legfőbb ideje teoretikusan is újra felvetni a kérdést: meddig terjedjen ki egy kritikai kiadás jegyzeteinek érvényességi köre? Még akkor is, ha jól tudjuk, hogy minden életmű végső soron sajátos elbírálást követel. Merényi apparátusának hibája azonban nem csupán aránytalanságában, túlduzzasztott voltában rejlik. Még nagyobb baj talán, hogy ada-

itai több helyen pontatlanok, hiányosak, következtetései sokszor inkább a szerkesztő fantáziájának mechanizmusát tárják fel, mintsem a versek valós háttérét.

A jegyzetek bevezetőjében Merényi először is Berzsenyi műveinek korábbi kiadásait veszi sorra. Teljes joggal ismerteti aprólékosan a Helmecezi által gondozott első és második kiadás történetét, hiszen ezek megjelenése körül, ha távolról és többnyire csak levelezés útján is, de Berzsenyi maga bábáskodott. Feltétlenül indokolható a Toldy *Handbuch*-jában megjelent versekkel és a Döbrentei-féle kiadással való részletesebb foglalkozás is, hiszen Toldy Berzsenyi akarátának megfelelően változtatott az általa újranyomott verseken, Döbrentei pedig még eredeti kéziratokból dolgozhatott, és kortársa, Berzsenyi barátja lévén más úton-módon is hozzájuthatott eredeti adatokhoz; kiadását így torzításai ellenére forrásértékűnek kell tekintenünk. De az már erősen megkérdőjelezhető, hogy érdemes volt-e újraközölni-ismertetni azt a polémiát, ami 1843-ban Döbrentei kiadása körül folyt, hiszen nem tartalmaz egyetlen olyan konkrét adatot sem, amely a versek megítélésénél közvetlenül hasznosítható lenne. A Toldy-féle 1860-as és 1864-es kiadások részletes ismertetése pedig már teljes egészében és egyértelműen felesleges. Toldy ugyanis abban az időben az általunk is ismert összesség 16 versén kívül nem jutott hozzá eredeti verskéziratokhoz (ezt az egyetlen lényeges információt egyébként meglehetősen elbújtatva adja tudunkra Merényi), s a különböző ma is elérhető forrásokból kompilált versszövegei érdektelenek csakúgy, mint a versek általa megállapított sorrendje, vagy – mindennek következtében – a kötet megjelenésének konkrét körülményei. E kiadástól kezdve valamennyi később megjelentet böven elegendő lett volna egyszerűen felsorolni – Merényi viszont többségüket röviden, saját 1936-os kiadását pedig részletesen ismerteti is.

A „Jelen kiadásunkról” címet viselő részben Merényi először is tételesen ismerteti a fennmaradt Berzsenyi-kéziratokat, lelőhelyükkel és összes jellemzőjével együtt. De az ilyen megállapítások: „A költő írása szinte kalligrafikusnak nevezhető: határozott, energikus, néha – lehet véletlen is – lágyabb, szinte nőies, pl. *Az én kegyesem* másolatában.” (237), inkább a szerkesztő, mint Berzsenyi lelkialkatára vetnek fényt; erről bárki meggyőződhet, ha felüti a faksimile kiadás lapjait. „A felfedező adományából.” – olvassuk továbbá a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kéziratok lelőhelyének meghatározásaként (238), s erősen kétséges, hogy a pontosság ilyen foka elegendő-e egy kritikai kiadás esetében. A szövegközlés elveiről szólva Merényi meggyőzően fejti ki, hogy az 1816 előtti versek esetében szövegközlésének alapja a korábbi Helmecezi-féle önkényeskedések nagy részétől megtisztított második kiadás. (Azt jegyezhetjük meg legfeljebb, hogy erről már előbb, a kiadások történetének ismertetése során is beszélt – igaz, *ott* fölöslegesen.) Az egyes versekhez kapcsolódó jegyzetek végén természetesen ott találjuk a *Szövegváltozatokat* is. Zavaró azonban, hogy ezeket szinte minden esetben megelőzi egy másik lista *Elterések H₂-től* (azaz a második kiadástól) címmel – melyről csak a szövegközlés elveiről szóló részben, ott is mintegy mellékesen, elbújtatva tudjuk meg, hogy ezek az eltérések Merényi saját változtatásait jelzik abban az esetben, ha valamely ponton egy korábbi, nyomtatott vagy kéziratos szöveg variációját érezte hitelesebbnek, s ezért azt iktatta a második kiadás alapul vett szövegébe. Így azok számára, akik a kiadást kézikönyvszerűen használva csak egy-egy versre-versmagyarázatra kíváncsiak, a jegyzetek használata e ponton könnyen rejtvényfejtéshez válhat hasonlóvá. Szerencsés megoldás viszont, hogy a második kiadás szövegétől többnyire erősen különböző összevegek variációit nem zsúfolja a szövegváltozatok közé, hanem a jegyzetek végén teljes egészükben közli őket. Kevésbé örömteli, hogy maguknak a versszövegeknek a közlése itt csakúgy, mint a véglegesnek elfogadott változatok esetében, meg lehetőségen hibás. Próbaképpen 36 verset olvastam össze az összevegek faksimile kiadásával, illetve a második kiadással, s közülük hibátlan csak 13 volt! S ebbe még nem is számoltam bele az abból eredő esetleges tévesztéseket, hogy Merényi magabiztosan-ötletszerűen dönt az egybeírás-különírás kérdésében anélkül, hogy a bizonytalanságokat jelezné – holott az összevegek esetében ez a probléma állandóan fölmerül. Az említett hibák

egyébként többnyire a központoszással, magánhangzók rövid vagy hosszú használatával, illetve az aposztrófokkal függenek össze. Némelyik szövegben csak egy-két hibát találunk, máshol (pl. a *Dudi*, vagy a *Lilihez* összevegében, illetve a *Balaton*, a *Magyarország* véglegesnek elfogadott változatában) jóval többet.

A jegyzetek bevezetőjének következő fejezete a „Sorrendi problémák” címet viseli – s ezzel eljutottunk a Berzsenyi-kutatás talán legalapvetőbb, s igazán megnyugtató módon valószínűleg sohasem tisztázható kérdéséhez. Az alapp probléma közismert: Berzsenyi verseinek nagyobbik részét a világtól elzárta, irodalmi témájú levelezésének megindulása előtt írta, így maguknak a költeményeknek a tartalmán kívül a kutató szinte semmire sem támaszkodhat, amikor a keletkezés idejét kívánja megállapítani. Döbrentei kezdetleges kísérlete után Merényi Oszkár vállalkozott e feladat komplex megoldására, 1936-os kiadásában. Az általa akkor megállapított sorrend lassanként általánosan elfogadottá vált (pl. a hatvanas években megjelent hatkötetes akadémiai irodalomtörténet is ennek alapján rajzolta meg Berzsenyi költői fejlődését), az utóbbi években azonban egyre többször hallatszottak a kétely hangjai is. Így különös érdeklődésre tarthat számot a mostani kiadás kronológiája, annál is inkább, mert Merényi önértékelése szerint e téren, a nehézségek ellenére „... nagy a fejlődés az 1936-os állapothoz mérten. . .” (242.).

Merényi Oszkár először a költő szerelmi verseinek problematikájával foglalkozik, mindjárt gondolatmenete elején leszögezve, hogy „Általános elvi alapokból kell kiindulni, ha konkrét adatok nincsenek.” (243.) Már az is erősen megkérdőjelezhető, hogy feladata-e egy kritikai kiadásnak tények helyett hipotéziseket fölállítani, s ha igen, meddig mehet el e téren; ám ettől most eltekintve nézzük csupán az említett „elvi alapokat”. Voltaképpen helyesebb lenne az egyes szám használata, mivel Merényi egyetlen „elvi alapra” építi gondolatmenetét: a költő egyéniségére. „Bizonyosnak látszik, hogy zárkózott, nehézkes, nem könnyen hevülő vagy könnyelmű természetű lévén, inkább érzéseinek maradandóságával tűnik ki. (. . .) nem látszik tehát valószínűnek, hogy könnyelműen, »lepkemódra« élte volna költőiszerelmi életét”, hiszen körülményei sem voltak alkalmasak erre (244.). S mivel a szerelmes versek Merényi olvasata szerint két világosan elkülönülő ciklusra bomlanak, így logikus a feltételezés: Berzsenyi két nőhöz írta szerelmi költeményeit. Most már csak a két nő személyére kell fényt

deríteni, s akkor a két ciklus keletkezési ideje is megállapítható. Az első ciklusnál Döbrentei kézbe adja a kulcsot, amikor Perlaky Juditot nevezi meg Berzsenyi *néhány* 1800 előtt keletkezett szerelmes verse műzsjaként, s ezzel máris alkalmat ad Merényinek arra, hogy anyakönyvi kivonatokat és családtörténeteket szorgalmas átböngészése (s több oldalnyi ismertetése!) után a fenntebb ismertetett általános megfontolások jegyében az első ciklusba sorolt *valamennyi* vers műzsjának „Dudit” kiáltja ki. Nehezebb a helyzet a második „ciklus” esetében, itt ugyanis nincsen Döbrentéhez hasonló konkrét adat. Ez azonban nem rettentheti vissza Merényit: e versekben legtöbbször az Emmi név bukkan elő, s ebből logikusan következnek: „A költő minden titkolódzása ellenére is e második korszak központi szerelmi hősnőjének Emmi tartjuk, illetve a költőnek azt a kedvesét, akit Emmi néven nevezett meg.” (248). S mindezek után már gyerekjáték a szerelem lélektani fejlődése alapján az egyes „ciklusokon” belül a versek keletkezési sorrendjét megállapítani.

Nos, ami a gondolatmenet ismertetett általános elvi alapjait illeti, hipotézisre hipotézissel válaszolva mondhatnám egyszerűen, hogy a Kazinczy által egyenesen kövérnek látott Berzsenyit én se nagyon tudom repkedő pilleként elképzelni, de ennek ellenére (szigorú atya és falusi körülmények ide vagy oda) éppen lélektanilag érzem képtelennek a két nőre lesűkített szerelmi világot. De van néhány konkrét, ellenérvül szolgáló adat is. Például hogyan fér össze Merényi elképzelésével az a sokak által bizonyos tekintetben kételkedéssel fogadott, ám szerintem némi valóságmaggal rendelkező önjellemzés, amelyet Berzsenyi soproni éveiről adott Kazinczynak (vö. 1811. március 13-án írt levelét). A „szerelmi másodvirágzás” verseinek hősnőjét keresve pedig Merényi önmagának is ellentmond, amikor néhány, nem Emmihez címzett verset gyengébb minőségűnek lát; ezzel ugyanis hallgatólagosan maga feltételezi, hogy Emmi kivül máshoz is írt Berzsenyi verseket... Továbbá ki volt az a soproni *Bürgerin*, akinek éneke Berzsenyit saját vallomása szerint *Az én kegyesem* című vers írására ihlette? Jellemző egyébként, hogy ezt a szerelmi versek körében párájt ritkítóan konkrét adatot, mellyel valóban valószínűsíthetően lehetne a vers korai keletkezését, Merényi mindenféle indok nélkül elutasítja („Az a megjegyzése, hogy a hasonló kezdetű német dalt egy *Bürgerintől* hallotta, arra engedne következtetni, hogy a vers soproni emlékekkel függ össze, de ennek komoly alapja nincs.” – 458.), s a költeményt besorolja az 1800-as évek termései

közé. Nyilván azért, mert egyéb jellemzői alapján az általa felállított második szerelmi „ciklusba” jobban illik. Ezek a ciklusok azonban egyébként is meglehetősen szubjektív versolvasatok-értelmezések alapján alakultak ki, s így megkülönböztetésük is erősen megkérdőjelezhető. Azok az érvek pedig, amelyekkel az egyes „ciklusokon” belül dönti el a versek sorrendjét Merényi, végképp elfogadhatatlanok; mintha lányregények szerelmi történeteinek egyes fázisait alkotná meg belőlük. Az *Egy szilaj Leánykához* c. versben „... a lányhoz való »első közeledés« lélektanilag valós helyzetének kifejezését” kell látnunk (293). S milyen meggyőző a következő érv: „Bár látszólag az »örök sablon« tanúi vagyunk: »A férfi úgy tesz, mintha a leánya nem tudná, mit jelent az, hogy keblére ölelni« (Horváth; Berzsenyi 45), de mi ezt nem sablonnak fogjuk fel.” (293.). A *Lollihoz* c. vers „... a költő érzelmeit és magatartását már a kapcsolat *kiérlelttségének* idején tükrözi.” (302.). A *Lilihez* c. versnek „A Lolli (!) c. verssel való valószínű időbeli összefüggésére utal, hogy a költő e versben mintegy *kifejti az előbbiben jelentkező szép lélek ideált*” (306.). A *Lilihez*, *Az est* és *Az esthajnal* „... új érzelmi korszakot jelentenek: a szerelem meghittségét, boldogságát.” (316.). *Szerelmes bánkódás*: „A költő úgy érzi, hogy akadályok tornyosulnak szerelmi boldogsága elé. Még nem vált el szerelmétől, de félti az elválástól.” (318.). *Az elválás* reménye „Berzsenyi búcsúverse Dudihoz akkor, mikor el *kellett* válniuk egymástól.” (383.). A *Vigasztalás* c. versben pedig már „... *Judit* valamelyik korán elhalt *vőlegényéről* lehet szó, a Berzsenyivel való szakítás *után*.” (389.). A hasonló idézetek sorolását folytathatnám tovább. Ám úgy gondolom, a fentiek alapján már így is világos: Berzsenyi szerelmes verseiről továbbra sem tudjuk sem azt, hogy kikhez, sem azt, hogy mikor íródtak.

S mi a helyzet a többi költemény kronológiájával?

Merényi mindenekelőtt igyekszik a keltezés megállapításához újabb támpontokat találni; így vizsgálja azt, hogy milyen irodalmi hatások fedezhetők fel Berzsenyi költészetében. Azonban az általa felsorolt valamennyi szerző (elsősorban Horatiust, Matthisont, Gessnert emlegeti) versei már Berzsenyi költői indulása *előtt* hozzáférhetőek voltak, így abból, hogy melyik versében bukkan fel hatásuk, igen nehéz a kronológiára következtetni. E problémával azonban Merényi keveset törődött. Horatius hatását például (mindenfélre bizonyítás nélkül!) két korszakra, egy „őszönös” és egy 1802-vel kezdődő, Nitsch kia-

dásának megismerése utáni „tudatos” periódusra bontja, s ennek alapján bizony már lehet sorrendi következtetéseket levonni. (250–51.) Azt pedig, hogy a hosszasan felsorolt Gessner-hatásokból hogyan lehet következtetni a kronológiára, csak a következő megjegyzésből sejthetjük: „Ha tehát az ún. (!) Dudi versekben gessneri elemeket – ha nem is gessneri stílusfázist – találunk (sőt még Kazinczy fordításának szókincse is feltűnik bennük), ez sorrendi szempontból figyelemre méltó körülmény.” (251.). De hogyan, miért?! Erről hallgat a szerkesztő... „Sorrendi szempontból egy biztosnak látszik: Matthiassont csak Horatius és Gessner után, a századforduló éveiben ismerte meg.” – olvasom a 252. oldalon. Viszont azután, hogy néhány sorral feljebb Merényi maga sem zárta ki: Berzsenyi a német költőt már Sopronban megismerte, e megállapítás helytállóságáról sem vagyok meggyőződve. Látszólag több sikerrel kecsegtet a sorrend tisztázása szempontjából annak vizsgálata, hogy mely versekben milyen nyelvújítási szavak bukkanak elő, hiszen ha tudjuk e szavak keletkezési idejét, akkor megállapíthatnánk legalább azt, hogy a vers *előtte* nem keletkezhetett. Ám egy olyan, verseit állandóan korrigáló – tovább író költő esetében, amilyen Berzsenyi volt, ez a támpont is bizonytalannak látszik. S éppen az állandó korrekció teszi nehezzé azt is, hogy a versek tartalmából, a vers által emlegetett eseményekből következtessünk vissza keletkezési idejére; ez a szempont is csak akkor fogadható el, ha a vers alapszövegére támaszkodik, s nem valamely utólag belekerült mellékmotívumra. Mégis e szempont alkalmazása nyomán jut Merényi a legtöbb elfogadható eredményre; pl. *A felkelt nemességhez a szombathelyi táborban, Herczeg Eszterházy Miklóshoz, Amathus* stb. Sok esetben azonban így is csak az állapítható meg, hogy valamely időpontnál *előbb* nem keletkezhetett a vers (pl. *Téti Takács Józsefhez*), a költemények döntő többsége pedig egyáltalán nem ad lehetőséget e módszer alkalmazására. A szerkesztő ilyenkor egyértelműen saját fantáziájára támaszkodik, mint például A' Múzsához esetében: „*A keletkezés időszakára utal a 4. versszak: Te vetted fel karjaidra / Gyenge esztendeimet, / Te osztod fel vállaimra / Még most is terheitet. Tehát itt is a férfikorba való átmenet idejéről (talán 26., 28. életévéről) van szó, mint ahogy mi is ebbe a korszakba soroljuk a verset.*” (412.). Mindent összevetve megállapíthatjuk tehát: a Berzsenyi-versek kronológiájában változatlanul jóval több a bizonytalanság a bizonyosságnál. S éppen ezért

vetődhet fel a kérdés: nem lett volna-e helyesebb a bizonytalan időrend helyett megtartani az első kiadás sorrendjét? Hiszen a verseit állandóan csi-szolgáltató Berzsenyi valójában csak az *összövegek* 1808-as összeállításakor zárta le először véglegesnek szánt módon versei kéziratát. Az itt szereplő verseket egyszerűen *1808 előtt* keltezéssel kellett volna ellátni, s az esetleges közelebbi datálásra vonatkozó adatokat a jegyzetekben közölni. Ugyanitt lehetett volna jelezni azokat a levelezésből többnyire nyomon követhető változásokat is, amelyek az első, illetve a második kiadás szövegét kialakították. Az *összövegben* még nem, de az első, illetve második kiadásban már szereplő verseket 1813, illetve 1816 előttinek kellett volna keltezni, vagy, ahol erre lehetőség van, a levelezés alapján megadni a pontosabb dátumot. A második kiadás négy könyvének verseit követhették volna először is *1808 előtt* datálással az *összöveg* ezekből kimaradt darabjai, majd a levelezésből (több-kevesebb biztonsággal) kikövetkeztethető időrendben a később született versek. E módszernek (melynek alkalmazására egyébként *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* Bp. 1962. is lehetőséget ad; vö. III/4.) meglett volna az az előnye is, hogy egyértelműen felhívta volna a figyelmet Berzsenyi kötetkompozíciójára – melynek tanulmányozása különösen izgalmas és fontos feladatnak ígérkezik.

A hipotetikus kronológia mindenáron való erőltetését azonban még mindig kisebb hibának érzem azoknál a nehezen magyarázható torzításoknál, amelyek a jegyzetek adatai között felbukkannak. Pszichológiailag ugyanis érthető (ha végső soron nem is elfogadható), hogy valaki nem szívesen látja be: több évtizeden át sikertelenül kísérletezett egy probléma megoldásával. De az már teljességgel érthetetlen, hogy új adatok felbukkanása nélkül, a régiek áthangelésével miért dönt el egyértelműen (például *A magyarokhoz* című, „Romlásnak indult...” kezdetű óda esetében) olyan kérdéseket, amelyeket az 1936-os kiadásában még maga is óvatosan nyitva hagyott. Ez a költemény azon ritka Berzsenyi-versek közé tartozik, amelyeknek több, egymástól lényegesen eltérő változatuk is fennmaradt. Mindenképpen érthető és helyeselhető tehát, hogy e változatok a főszövegben a több-kevesebb biztonsággal megállapítható keletkezési időpontoknak megfelelően, többször is felbukkanjanak. Érthetetlen viszont, hogy ezen elv jegyében miért nem kapott önálló helyet az *összöveg* változata is, miért szorult a végleges szöveg jegyzetébe? Érthetetlen továbbá, hogy az a *feltételezés*, mely szerint Kazinczy a

második változatot (az ún. győri szöveget) kapta meg és küldte tovább 1803-ban íróbarátainak (437.), miért bukkan fel *tényként* a végső változat jegyzetei között (654.)? Továbbá mi értelme volt annak, hogy a győri változat *egyetlen* fennmaradt szövegét Merényi a főszövegben és a jegyzetekben egyaránt közli? S a leglényegesebb kérdést utoljára hagyva: milyen alapon jelenti ki Merényi oly magabiztosan, hogy „A győri kézirat mintegy középen áll az 1796-os és az 1808-as szöveg között a kidolgozás és időrend szempontjából.” (439.)? Az 1936-os kiadásban még sokkal óvatosabban fogalmazott: mint írta, az 1808-as összöveg, „Viszonyát a győri szöveggel nem látjuk ilyen tisztán. A B. (ti. a győri szöveg – Sz. M.) részben avultabb – a 3. vsz. és a Bethlen–Rákóczi vonatkozás (5. vsz.) még mindig a régi alakban van meg benne –, egyébként azonban B. fejlettebb.” (Főként az mutatja fejlettebb voltát, hogy már olvasható benne a végső kidolgozás 9–10. versszaka, mely az 1808-as szövegből hiányzik.) S mindezek alapján felvetette a lehetőséget, hogy a győri és az 1808-as szöveg talán párhuzamosan keletkezett, „átmeneti állapotot jelöl, s ennek különböző lehetőségeit fejezi ki.” (370.) Az új kritikai kiadás jegyzeteiben a bizonytalankodásnak már nyoma sincs; a szöveg hajdan óvatosságra intő változásait itt a szerkesztő magától értetődő előre-, illetve visszalépéseként értelmezi, s ezzel persze jelentőségüktől is megfosztja őket; aki nem olvasta az 1936-os kiadást, aligha fog törődni velük ezután. Gálos Rezsőnek pedig, aki az annak idején is csupán másolatból dolgozó Merényivel szemben saját szemével látta az időközben megsemmisült győri kéziratot, mindössze egy lekezelő félmondat jut: „... először Gálos Rezső közölte eltéréseit (ItK 1926. 147. skk.), azonban a lényegi különbségek értékelése nélkül, a két kézirat keltezése körüli ingadozással is.” (437.) Ezen értékelés után enyhén szólva furcsa, hogy Merényi a 663–64. oldalakon Gálos összefoglalását átvéve közli a három kézirat különbségeit, ennél azonban lényegesebb, hogy mélyen hallgat Gálos egyik fontos adatáról. Arról ti., hogy a győri kézirat nem Berzsenyi kézírása, s ráadásul jóval későbbi változat (Gálos i. m. 71.). Márpedig ennek alapján, figyelembe véve az előbb felsorolt ellentmondásos tényeket, esetleg kétségbe vonhatnánk a győri kézirat hitelességét is, amint erre utaltam is Berzsenyiről szóló dolgozatomban (ItK 1979. 371–72.).

Végezetül, most már csak felsorolászerűen, hadd említsék meg néhányat a kötet legszembevetőbb hiányosságai-pontatlanságai közül. Gya-

korlati használatát helyenként nagyon megnehezíti, hogy nemegyszer hiányoznak az idézett-hivatkozott források pontos adatai. Már a Kazinczy-levéldízetek esetében is zavaró, hogy Merényi többnyire csak a Váczy-kiadás kötet- és oldalszámát adja, a keltezést nem; ennek azonban némi többletmunkával még viszonylag egyszerűen utána lehet nézni. De például hol keressem Berzsenyi Tölcsányi Zsófiáról írott töredékének eredetijét? Hol jelent meg a vele azonos témájú Dukai Takách Judit-vers? (743–744.) Honnét idézi Vitkovics Horváth Istvánhoz írt episztoláját (752.)? Hol találhatók a „Helytartótanács Dep. Rev. Libr. 1811., 1812., 1815. sz. megfelelő *Fonsai*” (769.), melyeket a szerkesztő átnézett? S ha valakit netán Berzsenyi verseinek külföldi fordításai érdekelnek, vajon mire megy az *Oszlályrészem* fordításainak egyébként korrekt listája végén olvasható tömör, minden közelebbi adatot elhallgató megjegyzéssel: „Arab nyelven” (337.)? Mindezek után már legfeljebb szépség-hibának tűnhet az, hogy az idézett idegen nyelvű szövegek után hol ott találjuk a magyar fordítást, hol nem. Súlyosabb félértelemzés, hogy Merényi korigálja Berzsenyit *A kritika* c. epigramma kapcsán, mondván: a költő *Észrevételek*...-beli állításával szemben a kis versben parafrázált Home gondolatok nem a *Grundsätze der Kritik* mottójaként fordulnak elő, hanem a mű előszavában. Ez persze igaz – csak hogy Berzsenyi saját írása elé tette mottóul epigrammáját, s erre hivatkozik! E tévedés felismeréséhez elegendő felütni Berzsenyi prózai műveinek valamelyik kiadását, s hasonlóképpen (némi utánjárással) kiderítheti a meglepett olvasó azt is, hogy a 699., illetve a 701. oldalakon olvasható két Prónayhoz írt Kazinczy-levéli közül melyik kíséretében küldte el a széphalmi vezér Prónaynak a hozzá írt Berzsenyi-ódát. „... az ódát a következő levél kíséretében küldi el az óda hősenek” – olvassuk ugyanis Merényi intencióját az első levél előtt, hogy e kijelentés egy oldallal később megismétlődjék, most már a *második levélre* utalva: „A Prónay-ódát Berzsenyi kérésére e levéllel küldi el Kazinczy a főúrnak.” (701.) Ugyane vers jegyzetében hosszú idézetet olvashatunk arról is, hogy „Miért volt ellenszenves Kazinczy számára Prónay Sándor?” (701.) – bár ennek az ellenszenvennek a vers keletkezéséhez-értelmezéséhez nincs közvetlen köze. Ez azonban nem meglepő, hiszen hasonlóan felesleges, néha több oldalnyi citátumokat máshol is találunk a kötetben. Közli például azt a két oldalas részt Gvadányitól, amire Berzsenyi gondolhatott *A' Magyarokhoz* első vál-

tozatának írásakor, egyszerű rá való hivatkozás helyett (266–67.). S mi értelme van idézni a *Keszthely* kapcsán Dukai Takách Judit *később keletkezett* hasonló című költeményét, ráadásul ismét a lelőhely feltüntetése nélkül? (360–61.) Az aligha elfogadható indok, hogy ennek kapcsán bebizonyosodik: Berzsenyi jobb költő Dukai Takáchnál; ezt ti. úgyis tudtuk... S érdemes-e vajon *A' bonyhai grotta* kapcsán hosszasan példákat sorolni a kor „kert-monumentum” kultuszára? (709–710.) Hiszen ennek nem a vers keletkezéséhez, legfeljebb Gróf Bethlen Ádámné gesztusához lehet közvetlen köze. Megtudhatunk-e valamivel is többet az *Elégia Gróf Festetics György' hamvaira* c. versről, ha elolvassuk Horváth Ádám részletes, Kazinczyhoz írott levelét Festetics halálának konkrét körülményeiről (810.)? Ám akad arra is példa, hogy Merényi takarékosan bánik az idézetekkel. A *Hymnus Keszthely' Isteneihez* kapcsán több máshol is olvasható, néha egyenesen közismertnek nevezhető levelet idéz hosszan – viszont Berzsenyinek egy Wesselényihez írt ismeretlen levelére, melynek közlése éppen ismeretlen volta miatt indokolt lett volna, „a levél közlése sajtó alatt” megjegyzéssel éppen csak utal (783.). A jegyzetek bőbeszédűségét egyébként tovább fokozza az a kritikai kiadások esetében meglehetősen szokatlan s zavaró eljárás is, hogy Merényi az egyes versekre vonatkozó szakirodalom ismertetése során állandóan polemizál a korábbi nézetekkel, azok tárgyilagos és tömör ismertetése helyett. Máskor pedig a szövegmagyarázatok mintha az általános iskolások értelmi szintjéhez igazodtak volna; a 696. oldalon megtudjuk például, hogy „*ama főpapi lantverő* – Janus Pannonius pécsi püspök (Csezmicei János 1434–1472) a magyarországi latin nyelvű humanizmus

legjelentősebb költője”. Vannak a szerkesztőnek teljesen felesleges asszociációi is. Merényi szerint például *A' Felkölt Nemességhez* című ódában „... azt érezzük, hogy a költő maga is szinte benne él ebben a felkölt seregben. Mintha az ifjú Toldi Miklós sóhaja szállna a sereg felé: »Bárha én is, én is köztetek lehetnék.«” (275.). Megtudjuk továbbá, hogy a Gellérthegy látványa valószínűleg első pesti tartózkodása alkalmából ragadta meg a költőt, bár lehet, hogy a második alkalommal lányának is megmutatta. (755.). És értesülünk arról is, hogy a Széchenyi által löversenyben legyőzött Sándor Móric gróf „Állítólag az esések miatt szenvedett sok agyrázkódás következtében agybajt kapott. Az örültekházában fejezte be életét 1850-ben.” (856.), Vitkovics pedig „... véletlenül éppen vízkórásban halt meg...” (758.).

E kritika utolsó sorainak fogalmazása közben érkezett a hír arról, hogy a szerkesztő Merényi Oszkár életének 86. évében elérte a halál. Első gondolatom az volt, hogy a fent megfogalmazott bírálatot enyhítenem kellene, valamiképpen befogalmaznom azokat a pozitív vonásokat is, amelyek Merényi Oszkár életművén karakterisztikusan kirajzolódnak. Ám úgy gondolom, a tudós életművének értékelése *nem az e kötettel foglalkozó bírálat feladata*; e kötet erényeinek és hibáinak arányán a halál ténye előtti megilletődés sem változtathat. Így végül is megmaradtam eredeti szövegem mellett. Itt a befejezésben azonban most már nem hallgathatok el egy olyan szempontot, amelyet eredetileg éppen Merényi Oszkár személyére való tekintettel nem akartam megfogalmazni: azt, hogy a kötet hibáiért talán nem is annyira maga a felelős, hanem azok, akik hajlott korában megbízták őt ezzel a már nem egyedül neki való feladattal.

Szajbély Mihály

JÓZSEF ATTILA KÉZIRATAI ÉS LEVELEZÉSE

(Katalógus.) Összeállította M. Róna Judit. Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum, 504 l. + 8 tábla. (Klasszikus Magyar Írók Kéziratainak és Levelezésének Katalógusai 1.)

A kézirat-katalógus „műfaja” meglehetősen ritkán művelt műfaj nálunk; az akadémiai könyvtár kéziratárának Csapodi Csaba indította úttörő kötetkatalógus-sorozata mellett csak egynéhány szórványos összeállítás említhető e vonatkozásban. Köztudott pedig, a kéziratárak anyaga kö-

tetkatalógusok nélkül jórészt holt anyag s az állomány egyszerű ismerete is nagyrészt a véletlenre van bízva. A kéziratok, levelek közötti eligazodás bizonytalan, fáradságos – s főleg teljesen esetleges, véletlenszerű. Külön öröm tehát, hogy az írói hagyatékok egyik legnagyobb hazai gyűjtőhelye,

a Petőfi Irodalmi Múzeum most végre útjára bocsátotta a maga kötetkatalógus-sorozatát. Hogy József Attilával kellett-e indulni, azon persze lehet vitatkozni. Nagy költőnknek ugyanis már van kritikai kiadása (Stoll Béla megjelenés előtt álló editója e nembem már a harmadik!), s válogatva ugyan, de levelezését is kiadták. Ugyanakkor mindez sok jelentős íróról még nem mondható el. Egy Babits-, Móricz- vagy akár egy Ady-kézirat-katalógus tehát mindenképpen aktuálisabb lett volna. A József Attila-kutatók mindazonáltal joggal örülnek M. Róna Judit összeállításának; hisz – mint minden jól megcsinált katalógus – ez is kincseshánya: kézikönyv, amelyet hosszú ideig haszonnal forgathat mindenki, aki József Attila életével, költészetével foglalkozik.

A műfaj s a bemutatott életmű fontossága azonban szükségessé is teszi, hogy a szokásosnál kicsit részletesebben vegyük szemügyre: *mit* tartalmaz a kötet – s *hogyan*?

A katalógus anyaga

Huszedik századi íróink eddig megjelent kéziratkatalógusai egy-egy írói *hagyatékot*, ill. hagyaték-részt írtak le. Minden esetben egy zárt, „körüljárható” gyűjtemény leírása, jellemzése s rendszerbe állítása volt tehát a feladat. M. Róna Judit ennél nehezebb, összetettebb munkát végzett; *ő minden – bárhol őrzött! – hozzáférhető József Attila kezétől származó kézirat, levél, dedikáció, főljegyzés, ill. minden József Attilához írott levél számbavételére, leírására és rendszerezésére vállalkozott*. Ez jókora többletmunkát jelent minden eddigi összeállításához képest.

A katalógusban 2303 tétel szerepel, ebből vers 1101, „versíró füzet és egyéb gyűjtemény” 11, prózaírás 62, színműtörredék 2, műfordítás 40, levelezés 702, dedikáció 251, főljegyzés 37, „dokumentum” (személyi irat stb.) 96 tétel. Önmagában is nagy anyag ez, értékét csak növeli, hogy számos darabjának ez az első nyilvános regisztrálása: *most kerül be először a szakmai köztudatba*. A munka nehézségét (s a teljesítmény nagyságát) pedig mi sem mutatja jobban, mint hogy ez a 2303 tétel korántsem egy helyről állt össze, hanem sokfelől: magánkézből, hazai kis és nagy közgyűjteményekből, külföldi intézményekből stb.

A katalógus törzssanyagát természetesen a legnagyobb József Attila-gyűjtemény, a Petőfi Irodalmi Múzeum anyaga adja. M. Róna Juditnak, aki a katalógus összeállítása idején a múzeum

munkatársa volt, ez nem jelenthetett különösebb gondot. Bizonyos problémák persze már itt is adódtak; kéziratok elkallódása, eredetük bizonytalansága stb. nehezítette a munkát. Az itt fölmerülő nehézségek azonban mindenképpen eltörpülnek az anyag másik részének föl kutatásához képest. A katalógus lelőhelymutatója ugyanis nem kevesebb mint 29 közgyűjteményt tart nyilván; ezeket M. Róna Juditnak egyenként sorra kellett járnia s a helyszínen felmérnie, van-e katalógusába kívánczó dokumentum a gyűjteményben. Mivel a magyarországi kéziratárak feldolgozottsági szintje roppant változó (nem egy helyen cédulakatalógus sincs, vagy ha van is, pontatlan és hiányos), ez nem tartozott a leghaladósabb munkák közé. A magánkézben levő anyagok esetében pedig még rosszabb a helyzet; M. Róna Judit 85 megnevezett s néhány (?) magát megnevezni nem akaró magánszemélynél talált katalógusába kívánczó dokumentumot! E teljesítmény nagyságát csak az tudja föl mérni és kellően méltányolni, aki maga is próbált már összeszedni széthullott írói életművet. A munkához ugyanis az irodalomtörténész, a kéziratáros s a „diplomata” erényei egyaránt megkívántatnak.

A „teljesség” kérdése

A „laikusnak” is, a szakembernek is egyik első kérdése, ami ilyen összeállítás forgatása közben az eszébe ötlük, az: teljes-e a katalógus, regisztrálva van-e minden kézirat benne? A választ természetesen, mint minden ilyen típusú munka esetében, most is nemleges – a katalógusok egyik eredménye éppen az, hogy (viszonyítási alapot nyújtva az „ismertség” – „ismeretlenség” megállapításához) új kéziratokat hívnak elő a „limbusból”. József Attila saját kezűleg kitöltött szegedi egyetemi anyakönyvei ugyanolyan hiányai a katalógusnak, amelyek elkerülhetők lettek volna: Péter László már 1955-ben hivatkozott rájuk nevezetes tanulmányában (*József Attila Szegeden*. Szeged, 1955.) s láthatók voltak a mostani jubilaris szegedi kiállításon is. Ezeknek tehát a katalógusban lett volna a helyük, pontosan megjelölve, hogy az anyakönyvek a szegedi József Attila Tudományegyetem 2. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének birtokában vannak. Elkerülhető hiánynak kell tartanunk József Attila József Jolánhoz írott, 1926. augusztusi levelének kimaradását is. *Írás a kastélyból* című cikkében ugyanis Kovács Ákos már 1979-ben közölte ezt a levelet. (Élet és Irodalom, 1979. ápr. 7. 4. 1.) A többi „hiány”

(levél, dedikáció) azonban már csak azért hiány, mert a katalógus megjelent s így a kutatók előtt nyilvánvaló lett, hogy az általuk ismert dokumentumok közül mi ismert, s mi ismeretlen, mivel kell tehát előállni.

A legfontosabb ilyen „hiány” kétségtelenül József Attila Győry Dezsőhöz írott, 1926. március 27-i, Bécsben kelt levele. Ezt Sándor László közölte, néhány sornyi fakszimilével együtt. (*Ismeretlen levél*. Új Tükör, 1980. ápr. 13. 18. l.) Emellett hiányzik néhány dedikáció is. A Szépség koldusa egy példányát Altmann Jakabnak, a Döntsd a tőkét, ne siránkozz egy példányát Hevesy Ivánnak, a Nincsen apám, se anyámét pedig Bihar Klárának dedikálta a költő. Mindhárom kötet Szállási Árpád tulajdonában van, ő közölte a dedikációk szövegét és hasonmását is. (*Dedikációk*. Új Tükör, 1980. ápr. 13. 19. l.) A Döntsd a tőkét, ne siránkozz egy Márer Györgynek ajánlott példányát Scheiber Sándor ismertette; *Egy József Attila-dedikációról* című írása az ajánlás hasonmását is közli. (Új Tükör, 1980. szeptember 14. 16. l.) Ugyane kötet Baló Elemérnek szóló dedikációját Baló Péter közölte. (*Egy lelkes József Attila-propagátor*. Új Tükör, 1981. aug. 2. 45. l.) Nem regisztrálja a katalógus Ignótus Pál és József Attila 1936. július 29-én Molnár Tiborhoz írott közös levelezőlapját sem. (Molnár Tibor: *Egy régi interjú nyomában*. A Hét, 1980. jún. 13.) Pedig ez különös levél; a hasonmásból egyértelműen kiderül, hogy a lapot nem József Attila írta alá – az aláírást a Szép Szó köre (Ignótus Pál? Fejtő Ferenc? esetleg Környi Matild?) „hamisította” oda. Nyilvánvalóan a költő érdekében, a „sajtókapcsolatok” ápolása végett. A címzett, Molnár Tibor volt ugyanis az az újságíró, aki a Brassói Lapok nevezetes József Attila-interjúját készítette, s akinek ezért illett köszönetet mondani.

Természetesen várható további dokumentumok előkerülése is. A hiány azonban már csak elenyésző töredéke lehet a regisztrált anyagnak.

A kéziratleírás és problémái

Mint minden katalógusnak, ennek is további fontos kérdése: hogyan írja le anyagát az összeállító? Kéziratleírásainak elemei kielégítő azonosítást és tájékoztatást biztosítanak-e? A katalógus egésze s az alkalmazott címleírás metódus – siessünk leszögezni – ezúttal megfelel a célnak. M. Róna Judit munkájának legvitathatóbb része megítélésem szerint mégis e kérdésekhez kapcsolódik.

Katalógusa ugyanis csak részben *kéziratleírás*; egészében inkább műleírás, művek valóságos és fiktív kézíratainak leírása. Ezt *Előszó*-jában maga is megmondja: „A katalógus összeállításakor azt a gyakorlati szempontot vettük figyelembe, hogy a kutató elsősorban bizonyos művek kéziratát, illetve kézíratait s nem provinciális, kézirtári egységeket keres. Ezért a katalógus műcentrikus felépítésű. De hogy az egyes kézirtatos egységek (versíró füzetek, levelekben elküldött versek stb.) összetartozását érzékeltethessük, a versíró füzeteket részletesen leírjuk külön is, máshol pedig megfelelő utalásokkal jelezzük a különböző kéziratok, levelek stb. közti kapcsolatot.” (11.) Ez az érvelés első olvasásra roppant meggyőző, azonban ha alaposabban végiggondoljuk a József Attila-kutatás jelenlegi helyzetét, e „műcentrikus” megoldás már kevésbé elfogadható. A művek iránti érdeklődés ugyan tény. De: vajon lesz-e olyan kutató, aki Stoll Béla kritikai kiadásának megjelenése után e katalógusban igyekszik tájékozódni egy-egy versről? Lehet, hogy tévedek, de azt hiszem, nem sokat. S nemcsak Stoll nagy szakmai presztízse miatt. Azért, is mert a versek ilyen műcentrikus leírását részletesen megtalálja majd a kritikai kiadásban, hisz M. Róna Judit – saját bevallása szerint – a versek esetében szinte teljesen Stoll eredményeire épít. Sőt tovább mehetünk a műcentrikusság vitásában: maga Stoll is ha csak „művekre” s nem kézirtatokra ügyelt volna, el sem tudta volna végezni munkáját. (L. A Medvetánc kötettervéről írott tanulmányát, ItK, 1977. 1. sz.) Megítélésem szerint tehát M. Róna Juditnak mindenképpen fordítva kellett volna eljárnia: a *kéziratokat kellett volna leírnia* (a „provinciális egységeket”) s *ezek valóságos rendjét rekonstruálnia*. A művekre csak utalni kellett volna – katalóguson belüli utalókkal vagy katalógusvégi mutatókkal. Kétségtelen, ez lett volna a nehezebb munka, de ez hozta volna a több eredményt is.

Így, a „műcentrikusságból” fakadóan, a katalógusban sok a *fiktív*, az üres leírás. A 40–41. oldalon például 12 tételből 4 fikció, azaz Stoll Béla rekonstrukciós munkájából dedukált tétel. S olyan furcsa tételek is találhatók a katalógusban, mint a 41. oldalon levő 134. sor-számú, mely csak ennyit mond: „134. A szolnoki hídon – [1920] – A leírás ideje: [1922 június] A *Lovas a temetőben* című, 1922 júniusában összeírt, ismeretlen helyen levő füzetben (1105. sz.)” Az ilyen s ehhez hasonló leírásokat megítélésem szerint nyugodtan el lehetett volna hagyni, ill. utalással zsugorítani. Részletesen csak a lappangó (megsemmisült?) *Lovas a temetőben* c. füzetet

kellott volna leírni – függelékben, az „Elveszett kéziratok” között. Ha már egyszer eltekintünk attól az elvtől, hogy a kézirat-katalógus valóban csak *kéziratokat*: tényleges, kézbe vehető kéziratokat (ill. hasonmásait) írjon le.

Annál is inkább hiba ez, mert ez a dedukáló, kikövetkeztető módszer külön problémát is jelent: hol a határ, mi az, amit már nem következtethetünk ki? Ugyanis, ha következtetések akarunk lenni, akkor – mű- és nem kéziratcentrikus elvet vallva – valamennyi József Attila-vers valamennyi közlésének kéziratát rekonstruálnunk kellene. Bizonyos ugyanis, hogy mindnek volt kézírata (gépirata), mivel a költő nem élőszóban adta a nyomdász tudtára a szöveget. De ezeket kikövetkeztetni fölösleges és kockázatos vállalkozás volna!

Az egyes tételek leírása egyébként – a fönti-ektől eltekintve – jó, megbízható, megfelelően informáló. Néhány további probléma persze így is akad. Zavaró pl., hogy a katalógus hamarabb jelent meg, mint az alapjául szolgáló Stoll-féle kiadás, így amit Stoll érveit olvasva esetleg elfogadnánk (datálások stb.), azt itt tétován fogadjuk. Vagy elhiszük vagy nem – a kikövetkeztetett adatokhoz érv, indoklás nincs. Kérdés az is, hogy a kézirat keletkezésének időpontja azonos-e a levélnek a keltével, melynek kíséretében a költő postára adta a kéziratot. (218., 244. stb. tétel.) Itt megint ez is, az is lehetséges, de a levél s a vers keltének azonosítása semmiképpen nem magától értetődő.

Kisebb jelentőségű, technikai természetű probléma, hogy M. Róna Judit a kéziratban törölt, áthúzott szövegrészeket maga is áthúzta (pl. 78. tétel). Ennél a hagyományos gyakorlat, a törölt szöveg csúcsos zárójelbe (>) tétele egyszerűbb is, jobb is. Ha a költő által érvénytelenített szövegrészeket M. Róna Judit így közölte volna, elkerülhető lett volna néhány félreérthető megoldás. Az 1103. tétel 9. foliójának leírásában (231. l.) pl. ez áll: (*Proletárok!* – *Testvérek, áthúzza*) (856. sz.) Nem világos, József Attila írta-e oda az *áthúzza* szót, vagy csak M. Róna Judit találta kevésnek a haránt vonalat s szövegesen is rögzítette a törlés tényét. Valószínű persze, hogy itt ez utóbbról van szó, ám az ilyen leírásoknak pontosaknak, félreérthetetleneknek kell lennie.

A leírás hiányai

A verseknél nem, de minden egyéb esetben M. Róna Judit megadja a művek kritikai kiadásbeli megjelenésének, ill. a levelek, dedikációk folyó-

iratbeli, kötetbeli közlésének adatait is. Ez nagyon hasznos adaléka a leírásnak, különösen a levelek és dedikációk esetében; jelentősen megkönnyíti a katalógus használóinak munkáját. Néhány kézirat, levél, dedikáció megjelenéséről azonban a katalógus nem tud; – igaz, részben azért nem, mert egy részük a katalógussal egy időben jelent meg. Így például – a katalógus rendjében haladva – egyebek mellett az sincs jelezve, hogy az 1133. tételben leírt töredéket e sorok írója már közölte a *Somogyi-könyvtári Műhely* 1980. 1–2. számában (47. l.). A töredék tehát nem kiadatlan. Az 1138. tételben szereplő Szép Szó program ugyancsak közölve van már. (Szabolcsi Miklós: *Egy kiadatlan „Szép Szó”-dokumentum*. Kritika, 1980. 4. sz. 13–14. l. Vö. még: Tasi József: *Egy elfelejtett „Szép Szó”-dokumentumról*. Kritika, 1980. 6. sz. 13. l.) A Berda Józsefnek írt 1930. február 5-i levél (1231. tétel) szövegét pedig – csonkán – Kovalovszky Miklós tette közzé. (Berda József levelesládájából. Élet és Irodalom, 1976. aug. 28. 8. l.) József Attila többekkel közösen írott képeslapját (1334. tétel) Kovács Ákos és Sztrés Erzsébet közölte: *Egy hatvani képeslap. József Attila sorai*. Kritika, 1978. 6. sz. 13. l. Az 1573–1582. tételekben leírt Hertha Böhm-levelek két helyen is megjelentek. Először Kovács Ákos közölte őket a Kritika 1977/8. számában, majd megjelentek *Bécs után–Párizs előtt. József Attila Hatvanban* című hasznos kis könyvében is (Hatvan, 1980. 28–42. l.). Az 1758. tételben leírt Madzsar József-levél sem ismeretlen; Szántó Judit szívességéből Vértess György már rég közölte: *Madzsar József levele József Attilához Moszkvából*. Élet és Irodalom, 1963. aug. 24. Az 1935. tételben leírt, Matuzsik Istvánnak szóló dedikációt Péter László is közölte: *József Attila dedikációiból*. Somogyi-könyvtári műhely. 1980. 1–2. sz. 36. l. Az 1951., 1983., 2017., 2027., 2132. és 2158. tételben leírt s közölt dedikációkat ugyancsak Péter László közölte fönti cikkében. Az 1969. tételben leírt, Komlós Aladárnak szóló dedikáció máshol, hozzáférhetőbb helyen is megjelent, így Komlós Aladár könyvében is: *Táguló irodalom*. Bp. 1967. 267–268. l. A Tass Józsefnek szóló dedikációt (2001. tétel) Tasi József közölte s magyarázta: *Kísérlet egy dedikáció megfejtésére*. Somogyi-könyvtári műhely, 1980. 1–2. sz. 25–27. l. A Tóth Lászlónak szóló dedikációt – Orosz László után, de bővebb adatok kíséretében – Saskői Zoltán is közzétette: *Tóth László találkozása József Attilával*. Kritika, 1975. 5. sz. 14. l. A 2159. tételként leírt, Örkény Istvánnak szóló dedikáció

Örkény egyik valóságának illusztrációjaként – hasonmásban – is megjelent: *Tárgyaim*. Kortárs, 1974. 3. sz. 397. l. A 2271. tételként leírt s közzölt előfizetési ív hasonmása megjelent: M. Pásztor József: *József Attila műhelyei*. Bp. 1975. 176. és 177. lap közötti fényképmellékleten. A 2274. tételben leírt fontos dokumentumcsokort – részben – Stoll Béla közölte: *A Medvetánc kötettervei*. ItK, 1977. 1. sz. 68. l. A Panthenon és a Szép Szó szerződését (2276. tétel) Ignótus Pál publikálta: *Megállapodás a Szép Szó és a Panthenon között*. It. 1974. 630–632. l. Az Európai Költők antológiájának kiadásáról szóló megállapodás (2278. tétel) Tasi József közölte s dolgozta föl: *József Attila és az Európai Költők Antológiája*. MKsz, 1976. 1–2. sz. 149–155. l. A 2281–83. tételekben leírt dokumentumokat – részlegesen – ugyancsak Tasi közölte, ill. használta föl a Döntsd a tőkét, ne siránkozz kötet hasonmás-kiadásának kísérőtanulmányában (Bp. 1980.) A 2298. tételben leírt dokumentum hasonmását – József Attila stilisztikai javításait – Ottó Ferenc már közzétette: *Bartók Béla és József Attila*. Kortárs, 1964. 1836–1837. l.

A leírásnak néhány, kisebb jelentőségű hiánya, hibája ezeken kívül is akad még. Ezekből egy-két példa: Az 1332. tétel leírásában helytelen „eredeti levéltöredékről” szólni, hisz a Halász Gáborhoz írott levél nem töredék volt; pusztán arról van szó, hogy József Attiláról írott esszéjében Halász csak egy passzust, egy mondanivalóját alátámasztó részletet idézett a levélből. József Attila levele mint egész kallódott el Halász Gábor teljes hagyatékával együtt. Az 1527. tétel (József Attila Sz. Szigethy Vilmoshoz írott levele) időközben előkerült, a szegedi Móra Ferenc Múzeumban van. A *lappangó* kéziratok listájáról tehát törölné. Az 1563. tétel hátoldalán levő József Attila-följegyzés olvasatába több hiba is becsúszott. *Gádorné Réczes Erzsébet* helyett *Gádorné Réczey Erzsébet*, *Vatiprémi* helyett *Veszprémi* olvasandó, s a külön névként leírt *Lili* is a *Veszprémihez* tartozik, tehát a följegyzésben *Veszprémi Lili* neve szerepel. Ditrói *Czibe* József helyett is Ditrói *Csiby* József olvasandó. (Vö. Lengyel András: *Balogh Vilma és József Attila kapcsolata*hoz. Népszabadság, 1980. dec. 2. 11. l.) Az 1687. tétel leírásában M. Róna Judit átvette Fehér Erzsébet téves olvasatát, ill. értelmezését s a levelet Horváth Béla és Füsi József közös leveleként tartja számon. Az aláírás valóban megtevesztő, a *Horváth és Füsi* aláírás ugyanis két embert sejtet. M. Róna Judit azonban helyesen véli a kéziratához fűzött megjegyzésében, hogy a „két

aláírás talán egyazon kéztől való”. A levelet ugyanis bizonyosan Füsi (polgári nevén: Horváth!) József írta. A levélíró – aligha véletlenül – *Horváth-Füsi* néven szerepel József Attila egyik följegyzésében is (2185. tétel, 9. folió). Az 1764. tételben a levelet küldő egyesület nem a Magyarországi *Munkásegyletek* Szövetsége volt, hanem a Magyarországi *Munkásdalogyletek* Szövetsége. Az 1816. tétel leírásában az aláírás – Bibó – után nem kell kérdőjel; a köszönőlevél írója valóban Bibó István (1877–1935) volt. A kötet, amit Bibó megköszönt József Attilának, ma is megvan a szegedi egyetemi könyvtárban. Az 1830. tétel hátoldalán levő Ur György-följegyzés minden valószínűség szerint *Gábor Arnold* (1892–1948) szegedi újságírónak szól. A 2052. tételben rögzített dedikáció leírása rossz; M. Róna Judit szerkesztői megjegyzését nem lett volna szabad beépíteni a dedikációba! A 2075. tételben szereplő *Blantzék*, akiknek 1932 decemberében József Attila a *Külvárosi éj* kötetet dedikálta: dr. Blantz Béla Hódmezővásárhelyi bankigazgató és felesége, Groák Klára. A 2106. és 2142. tételben Tettamanti Zubi Tettamanti *Károly*val való azonosítása kétséges. A 2185. tételként leírt József Attila-följegyzés megítélésem szerint nem 1937-ben, hanem 1936-ban keletkezett. Másképpen nem sok értelme lenne e figyelmeztető megjegyzésnek: *Címlap. Cserépnék* (= Cserépfalvi Imrének). A címlap ugyanis akár a Szép Szóé volt, akár, ami valószínűbb, a *Nagyon fájé*, mindenképpen 1936-ban volt aktuális. A 2191. tételben leírt följegyzés megítélésem szerint valamiféle *hirdetéshez* készült s zömmel *jellegűket* tartalmaz. József Attila, úgy látszik, hirdetni akart. A 2000. tételben szereplő nevek föloldását csak szögletes zárójelben lett volna szabad megadni. A kerek zárójel illeten fölhasználása félrevezető lehet. A 2202. tételben kevés Mondjuk J. nevének Mondjuk Jánosra való kiegészítése. Meg kellett volna mondani, hogy e név *Hatvany Bertalant* takarja. A 2273. tétel nem József Attila előfizetőinek névsora, mint azt M. Róna Judit véli, hanem inkább azok jegyzéke, akiknek tiszteletpéldányt (esetleg recenziópéldányt) kellett-illetett adnia. Keletkezésének ideje ezért valószínűleg 1936 vége, s a *Nagyon fájé* kötetrel kapcsolatos.

Szerkezet, mutató

A katalógus szerkezete egyszerű, áttekinthető. Az előszó s a rövidítések jegyzéke után M. Róna Judit műfajonként sorolja föl a kéziratokat (mű-

veket): versek, „versíró füzetek és egyéb gyűjtemények”, prózai írások, színműtörédek, műfordítások, levelezések, ajánlások, feljegyzések, dokumentumok, majd a lelőhelymutató és a fényképmellékletek (kézirathasonmások) követik egymást. A szerkezet illetően kialakítása nyilvánvalóan formális; nehezen lehetne tagadni, hogy e fölöstás nemcsak a kronológiától, ami a legtermészetesebb lett volna, de az életmű egyes rétegeinek jelentőségétől is eltekint. Egy versek-versefordítások, majd az „egyéb” fölöstást jobban el tudtam volna képzelni. De ez – s az egyes csoportokon belüli betűrendes fölörölás – lényegében véve mellékes „probléma”; ha nem is erény, nem is hiba. A katalógus *e szerkezettel is jól használható*.

Kevésbé elfogadható a mutatóknak pusztá lelőhely-mutatóra való leszűkítése. A katalógus szerkezetének bizonyos elemei, pl. a betűrend ismételt érvényesítése természetesen (részben) pótolja a mutatókat. S amit M. Róna Judit ad, az jó, hasznos, de – egészében mégis kevés. Péter László kritikáiban tér vissza minduntalan a *névmutató* követelése – szerepét ezúttal e kritikának kell átvennie. A *névmutató e kötetből is nagyon hiányzik*. Ha máshoz nem, József Attila különböző – kéziratok üres oldalára, naptárba stb. írt – följegyzéseihez ez a keresési eszköz föltétlenül kellett volna. Annál is inkább, mert ezek a szét-szór, gyakran csak néhány soros följegyzések lényegében véve teljesen kiaknázatlanok. A József Attila-filológia egyik aktuális feladata éppen ezek elemzése. S a dedikációk is ugyancsak névmutatót kívánnának. De elkelve egy egységes *időrendi mutató* is – még akkor is, ha számos kézirat, dokumentum datálása bizonytalan, nehezen meghatározható! Sokszor fölbecsülhetetlen segítség volna ugyanis, ha tudnánk, hogy mit írt egy-egy évben József Attila, kivel levelezett, kinek dedikált könyvet stb. Ha *egységes rendben látnánk, hogy mint költővel, mi „történt” véle egy-egy időszakban*.

A katalógus hozadéká

Az összeállításban szereplő kéziratok, dokumentumok stb. többsége eddig is ismert volt, nagy részüket már közölték is a kutatók. A kéziratok egy kisebb hányada azonban gyakorlatilag ismeretlennek, ill. M. Róna Judit fölfedezésének tekinthető. Különösen áll a levelezés egy részére,

a följegyzések többségére, valamint több dedikációra. E két utóbbi esetben M. Róna Judit nemcsak regisztráló volt, de – túllépve szorosan vett feladatán – *közöl* is; a feljegyzések, dedikációk szövegét ugyanis teljes egészében közli.

Igazi fölfedezés a József Attila–„Flóra” kapcsolat dokumentumainak (1269–1317. és 1614–1649. tétel) regisztrálása is. Itt, M. Róna Judit munkája révén, nagyon fontos területen léptünk előre. Kár, hogy „Flórát” e katalógus sem nevezi nevén, noha e névhasználat tolvajnyelvi is, bizalmaskodó is; van valami joviális abban, ha az irodalomtörténész oly bizalmasan emlegeti „tárgyát”, mint annak idején a költő. Emellett fontos újdonság József Attila néhány – a szakirodalomban is említetlen – pszichoanalitikus vallomásának regisztrálása, a kutatás szemhátára vonása is. Mind a Rapaport Samuhoz (1489–1492.), mind a Gyömrői Edithez írott (1118., 1121., 1127.) vallomás érdekes dokumentum lehet. (Lehet, kell írunk, hisz e dokumentumok zároltak. Egyszer már végig kellene gondolni, hogy mit s miért zároljunk s mit kinek a számára tegyünk hozzáférhetővé.) De hozadék a Makainé József Etelka birtokában levő – részben mindmáig kiadatlan – kéziratanyag leírása is, és e katalógusból ismerhető meg Árváné Espersit Mária néhány éve közgyűjteménybe adott József Attila-anya is. A sort folytathatnánk.

A katalógus legfőbb érdeme mégsem ezekben a részletűjdonságokban van. Ilyen módszeres és teljességre törekvő áttekintés ugyanis eddig az ismert dokumentumokról sem volt; M. Róna Judit munkájának igaz értelme ezért – a részleteken túlmenően – az egységes rend kialakítása, a teljes anyag fölötti áttekintés biztosítása. Munkája alapvető kézikönyv József Attila életművének és irodalmi–magánemberi kapcsolatainak számbavételéhez – minden további állítás csak ennek részletezése, cifrázása volna.

Végezetül csak annyit még: e katalógus egy új sorozat első darabja. Bízunk benne tehát, hogy a folytatás sem marad el s a katalógus-sorozat következő kötetekre nem kell soká várunk. A Petőfi Irodalmi Múzeum fokozatosan gazdagodó kiadói tevékenysége egy nagyon fontos, nagyon „stílszerű” tevékenységi területtel gyarapodna, irodalomtörténet-írásunk pedig sokat nyerne, ha a „Klasszikus magyar írók kézíratainak és levelezésének katalógusai” *elő sorozat lenne*.

Lengyel András

CHOLNOKY VIKTOR KÉT KÖTETÉRŐL

A kísértet. Válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából. – Trivulzió szeme. Válogatás Cholnoky Viktor novelláiból. Összeállította, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta: Fábri Anna. Bp. 1980. Magvető K. 515, 527 l. (Magyar Hírmondó)

A századforduló a XIX. század klasszikus, eposzi szerkesztésű nagyregényeinek lassú letűnését hozta magával. Tolsztoj, aki az 1880-as évektől megszorodott elbeszéléseivel maga is meghaladjává vált addigi munkásságának, egyik 1893-ban kelt levelében kijelentette, hogy „A regényforma nemcsak hogy nem örök, de egészében elavulhat. Becsületes dolog olyan emberekről írni, akik sohasem léteztek és semmi ilyesfélének nem cselekedtek? Valahogy nem az.” Gyors elterjedése során mindinkább bizonyossá vált, hogy a regény az eposz helyettesítésére nem alkalmas. S így közvetetten arról is vallott ez a folyamat, hogy az élet aligha kínál eposzi lehetőségeket. Az anyagelvű determinizmus korában hősről és hősiességről, legalábbis a régi módon, vajmi keveset beszéltek. Akadtak persze kivételek, akik a fin de siècle hangulatában is valószínűsíteni próbálták a korai polgárság világhódító romantikáját, s műveik nem is estek igen messze az olvasóközönség vágyakozásaitól. A századvégi Franciaországban nem Zola, nem is Daudet vonzották a legnagyobb publikumot, hanem George Ohnet, kinek pár év leforgása alatt százötven-kétszázötven kiadást is megért eposzpótlékában, *Az élet harcai* című regényciklusának egyes darabjaiban a becsületes, szorgalmas, no meg tisztességes tőkével rendelkező vállalkozói mindig elnyerik az életnek hősei számára tartogatott jutalmát. Az Egyetemes Regénytár nálunk is példátlan sikerre vitte azt az író, kinek hírnevén még Lemaître valóban megsemmisítő kritikája sem üthetett csorbát, s jobb íróink, így például Cholnoky Viktor is, szívesen hivatkoztak rá.

A regényirodalom fölé azonban minőségben is, mennyiségben is a novellisztika nőtt a századvégén. Olyan kiváló képviselői alkottak ekkor, mint Csehov és Maupassant, nálunk Petelei, Gozsdu, Gárdonyi, Herczeg. Cholnoky, aki mind a külföldi, mind a hazai példák legkiválóbb folytatója volt, nyomtatékkal mutatott rá a „hőscsinálás” nehézségeire. Egyik hasoncímű cikkében azt fejtegette, „hogy még egy, a hősségre szembeszökően alkalmas ember sem nélkülözhet bizonyos preparálást, és hogy a hős megteremtése olyan elővigyázati szabályokat és tekinteteket igényel, melyről a beavatatlannak fogalma sincs”.

A novella, a századforduló gyorsfényképe, mérhetetlenül alkalmasabbá vált a stilizált, példázatszerű „hőscsinálás”-ra, mint a regény. S a világszemléleti változásokon kívül még egy jelentős ok társult sikereihez. Napi-, heti- s havilapok, újságok s folyóiratok egyaránt elképesztő mennyiségben szívták magukba az anekdotát, csevegést, rajzot, tárcát, karcolatot, hangulatképet, novellát, beszélőt, elbeszélést, példázatot, eljövendő nagy novellák ezernyi kísérletét. Szabadon lehetett tehát gyakorlatozni, anélkül, hogy kudarc, bukás réme fenyegetett volna. „Tudja, hogyan írom apróbb elbeszéléseimet? – kérdezte Csehov egyik barátjától. – ... Figyeljen csak! – Körülnézett az asztalon, aztán kezébe vette az első szeme elé kerülő tárgyat – véletlenül egy hamutartót –, elébe tette és azt mondta: – Ha akarja, holnapra ebből elbeszélés lesz ... *A hamutartó.*”

Hasonlóképpen sajátíthatta el mesterségének fortélyait Cholnoky Viktor is, a *Budapest, Alkotmány, Magyar Salon, Képes Családi Lapok, Magyar Génusz, Egyházi Közlöny, Magyar Szemle, Szalon Újság, Vasárnapi Újság, A Nap* munkatársaként, hogy aztán Kiss József lapjában, *A Hét*-ben már technikájának teljes fegyverzetében léphessen a színre. Pályájának kifejlődésére pontosan illik Schöppflin Aladár általánosító megjegyzése, mely szerint „A magyar novella a nyolcvanas évek terméke s a napisajtó kifejlődése hozta életre. Elhatalmasodása, hogy a legtermékenyebb és legfontosabb írói műforma lett, az irodalom eljournalistásodásának, a sajtó keresletéhez való igazodásának egyik tünete”. Sok igazság, még több keserűség van ebben a helyzetjelentésben, melyhez kiegészítésül legfeljebb Gárdonyi *Titkosnaplójának* lakonikus mondatai kívánkoznak: „A prózáírás csak pénzszerezésre jó. Hamar avul és mindig hibás. Az író életében is. Hát még halála után”.

Századvégi novellairodalmunkat tehát az üzleti kereslet hirtelen megnagyobbodása és az alábbiakban még érintendő világszemléleti változások irányították együttesen és erőteljesen. Természetük szerint egyikük sem olyan, hogy halhatatlanságra képesítsen. Állandóan jelentkező és föltorlaszkodó eszmékkel, kapkodó megfogalmazásokkal

terhelten állanak ma előttünk az ösztönzésükből megszületett művek. Ritka szerencsének tarthatjuk, ha egyikük-másikuk ki tud emelkedni az egykori sajtó papírozónéból és üzenete elhatol hozzánk. Minden bizonnyal egyik ilyen íróegyeniségünk Cholnoky Viktor, kinek életművéből jelentékeny válogatást hozott létre Fábri Anna.

Mintegy ezer lapon, két kötetben látjuk viszont az író novellisztikáját és publicisztikáját, régi adósság törlesztéseként. Több mint hetedfél évtizede nem készült műveiből kiadás, s századfordulós szépíróinkat tekintve ebben talán csak Asbóth János elfeledése előzi meg. Jelen kiadásról nyugodtan elmondhatjuk, hogy a hosszú mulasztással járó fokozottabb igényeknek mintaszerűen megfelel. A lehető legtöbb, legjobb anyagot foglalja magába, s új rendezési elvet követve annak fölépítésében, jellemzetesebben állítja elénk íróját, mint önnönmagát tette egykor a könyveinek megkomponálásával egyébként nem sokat törődő Cholnoky.

Mi jellemzi összefoglalóan Cholnoky Viktor novellisztikáját?

Mindenekelőtt az a fürgeség, az élőbeszéd megannyi modulációjának az a fürgesége, mellyel tárgyat előadja. A legszelebb történet sem csábitja málázásra, a legszörnyűbb sem fölösleges dramatizálásra, gyorsan, határozottan vezeti tovább. Gyorsított ütemű prózát szerkeszt, hasonló Maupassant rövid novelláihoz, melyek olvasása során nem sok idő jut a történet átgondolására, még kevésbé ellenőrzésére. A történettel magával nincs is határozottabb célja, hacsak nem az, hogy elmondja. Legfőbb törekvése az elbeszélő technikára vonzani a figyelmet (*Trivulzio*-történetek), s ennek érdekében aztán mindent megmozgat, ami a keze ügyébe esik. A *Hajnali beszélgetés* ars poeticája szerint azt vallja, „Ne legyen író, ne legyen művész, szóval ne legyen *mondó* ember az, akinek nincs privát mondanivalója, és akinek nincs bátorsága ahhoz, hogy kifújja magából – még akár formátlanul is –, amit tud vagy amit akar”. Ugyanez elmefuttatásnak előző szakaszában mondja ki, hogy „Valami bolondság jól elmondva egyszerre művészetté válik”.

Csattanós példákat találunk transzformációira. A *szürke ember* című elbeszélésben a Vág folyó sietős vizéről mindjárt az jut az eszébe, hogy „Ez az indultatos, ideges, neuraszténias folyó úgy ömlik bele Komáromnál a Duna nyugalmas, lassú verésű, nyárspolgár folyásába, mint ahogy az idegbeteg megy a szanatóriumba, ahol vagy gyógyulást vagy elnyugvást talál”. Bevezető hasonlatával tüstént meg is teremti a novellának

társadalomképpel, eszmétörténettel egyaránt áthatott, mégis komikus, tragikomikus jellegét, melyet a továbbiakban detektívtörténethez fogható bonyolítással majd könnyűszerrel konkretizál. Remekül ért ahhoz, mikor és hogyan lendítsen elbeszélésének ütemén egy-egy természettudományos vagy egy-egy történelmi jelenségnek, példának a bekapcsolásával. Jókaihoz, Mikszáthhoz, Gozsduhoz hasonlóan kiválóan tud beszéltetni, s olykor egy-egy főszereplőjére nyugodtan rábízhatja egész mondandóját, mely több, nem kevesebb lesz tőle. Űgyesen, gyorsan kanyarítja körül hétköznapi bölcselmek forrásvidékét, ha kell, humorát filmszerű montázstechnikával gyorsítja: „Édes barátom – szól az egyik szereplő *A képzelt beteg* című dialógusában –, az igazi rangemelésre sohasem annak van szüksége, aki emelkedik, hanem mindig annak, aki emel. A király trónusának a legbiztosabb támasztéka a mágna, a kritikus nem azért dicsér, mert jólesik neki, hanem mert darabfordítást kap érte, a publicista pedig azért ismeri el a pürkereci képviselő minden tökélyét, mert lehet, hogy a pürkereci képviselőből még miniszter is lesz, és akkor kész a sajtóiroda”. Különösen ez utóbbi életkörüben kifogyhatatlan, ám mégis kiszámíthatatlan elbeszélő bravúrait tetszés szerint sorolhatnánk egyre tovább.

Hangja szokatlanul erős, határozott hang volt a századforduló magyar prózaírói világában. Kevésbé volt nosztalgikus, mint Gárdonyi, Petelei, bár valamelyes nosztalgia szülőföldjének, a Bakkonyvidéknek a rajzaiban finoman érződik. Kevésbé szentimentális, mint Mikszáth, nem olyan ingerülten kapkodó, mint Tolnai, bár tárgyaiban sem a bensőséges megéreztetését, sem az ostobaság ábrázolását nem hanyagolta el. Viszonylag rövid, alig több, mint egy évtizednyi alkotói időszakában kiteljesedett művészete irodalomelméletileg is, eszmétörténetileg is állandó tájékozódási pontot képvisel kora magyar szépprózájában, hogy a Csáthtal, Kosztolányival kezdődően utána sorakozók művészetéről, azokban való eligazíthatóságáról ne is beszéljünk.

Első elbeszélőkötetével, az 1910-ben megjelent *Tammuz*-zal egy csapásra legjobb prózaíróink között tudhatjuk. Jellemzésére hamarosan megszólalt Schöppflin Aladár és Halasi Andor, Krúdy Gyula és Kárpáti Aurél, de *A Hét* s a *Nyugat* körét is megelőzte méltánylásában a fiatal Horváth János kritikája a *Budapesti Szemlében*. „Logikusság, természetesség és fesztelenség jellemzi nyelvét is, mely magyaros, de nem mindenáron magyarkodó; keresetlen s mégis irodalmi és ízléses; könnyedén hajlik a gondolatalakuláshoz, de

sohasem fitogtatja annak rovására a maga erejét. Nem erőlködik művészileg ható, külön kirívó tényező lenni, hanem a többiekkel együtt, s a maga hivatását igazán betöltve, fut egészséges könnyűséggel, ép tudóval a cél felé, az egésznek, az elbeszélésnek a szolgálatában”. – írta három másik novellista-társához, Heltaihoz, Kaffkához, Szomoryhoz hasonlólvá Cholnoky művészetét.

Már legelső bírálóinak föltűnt az a fölény, az a tépelődésen túli higgadság, mellyel a világot – s világát – méregeti. „A savanyúság és fogpiszkáló-szerűség városa vagyunk – mondta a századelőn fölpuffadt fővárosról ő, aki élete végéig megmaradt előkelő, veszprémi úrnak –, és ez a ma még nem amalgamálódott, az utcán arisztokrata és osztálygöggös publikum az oka annak, hogy Budapest nem igazi nagyváros, hanem csak nagyon sok házból összeépített kőkolosszus” (*Savanyú lelek*). Ezért is csatangol el innen mind messzibb vidékekre, Japántól Amerikáig, Labradortól az Adriáig. Idegzetében, fölviillanyozottságában azonban elmaradhatatlanul budapesti. „Különös, démonikus élességet és regényességet nyernek . . . az írásai” – vallotta Halasi Andor. „... zuhanás közben diabolikus nyugalommal számítja kronométerjén a lefelé hulló test sebességének arányszámait” – állapította meg Kárpáti Aurél. „Minden pillanatban intenzíven akarta érezni önmagát, az én végtelen mámorát, a romlása, a halála árán is” – így Kosztolányi.

Ezek után kötelességünk már föltenni a kérdést: milyen eszméiség jegyében születtek tehát Cholnoky Viktor művei?

Eszmekészletének legnagyobb részét a kor természettudománya fedezte. Már apja, Veszprém város főügyésze, Dumas-t, Vernét fordító bohémje műveltségének alaprétegében meghúzódott az irántuk érzett meleg rokonszenv, melyet Viktortól kívül Jenő a földrajztudományban, Ferenc orvosi hivatásának gyakorlásában folytatott. Viktor gyorsan villódzó, alkoholtól és dohánytól stimulált fantáziájának szinte kapóra jöttek az egykori természettudományos következtetések. Mámorosan jelentette ki, hogy „a tudománynak ma már vannak kémiai bizonyosságai is arra, hogy műember lehetséges” s „rövid időn belül képesek leszünk mesterséges életet idézni elő a holt szervezetek világából” (*A közelgő homunkulusz*).

Ennek megfelelően figyelme is a szerves világ törvényszerűségeit kutató fizikától, kémiától a szerves világot föltárni kívánó tudományokig, a biológiáig, fiziológiáig, pszichológiáig pásztázott. Szaktudós hozzáértéssel párosuló kifejező-készségét, író tágas érdeklődését ma is megiri-

gyelhetné. Leírásai nyomán szinte látjuk, hogyan talál rá Becquerel az uránra, kísérletezik a Curie-házaspár a polóniummal és a rádiummal. Filmkockák pontosságával idézi elénk a századforduló nagy-nagy vívmányait, a távirógépet, fonográfot, autóbilt, léghajót, repülőgépet, torpedót.

Most már megértjük, miért is hasonlította a Vág vizét éppen a neuraszténias emberhez. Megtöltek a természettudományok eredményeivel, minden útjába kerülő jelenséget azokkal magyarázott, élenkített. Kivált az orvostudománnyal. Kedvelt gondolatává lett, hogy az evolúciónak egyenesen szüksége van, „rá van szorulva” a bajra, betegségekre, és „Nem mi, egészségesek visszüik előbbre a világot, hanem a lázban élő agyvelők, a rángatózó idegrendszerek, a testi-lelki nyugtalanságok, azok a fájdalmak, amelyek a makrokozmosznak az egyéni szenvedéseire ott kényszerítik a balzsamkeresést a makrokozmosz mássá való tételében” (*Az Ofélia-szanatórium*). Cholnoky számára a fejlődésszeme látszott igazságnak, mely bevallott panteizmussal töltötte el (*Tammuz*), de eközben úgy vélte, panteizmusa még inkább erősödni fog a rossz hatóerőinek fölmagasztalásától. Mennél erősebbek ugyanis ezek a hatóerők, annál határozottabban működik maga az evolúció is. Az erkölcs nyelvén ez annyit jelent, mondja az *Ebéd után* egyik szereplője, hogy „Láttál te már igazságot, amely diadalmaskodott anélkül, hogy hazudtunk volna az érdekében?”

Természetimádat és a rossz kívánása: panteizmus és satanizmus: ez Cholnoky Viktor természettudományos pozitivizmussal átítatott eszméinek két pillére. Az elsőt legelesebbül *Tammuz* című példázata rögzíti. Beid Alnisszor „szumer harcos” fáradtságos utat tesz meg hazájától Babilonig. Népe, a „szumeri akkád” Szint, a holdistent imádja, ő viszont Tammuzt, a napistenséget választja magának. Mikor fáradtan fűbe pihenni dől, álomlításban egyszer csak maga Tammuz isten jelenik meg neki, „aki nem a bosszúállás istene, és nem a vezeklést követelő, hanem az, aki mindent lát, mindent megért, és mindent megbocsát”. A magas istenség a fél világtörténelmen végigvonultatja Beid Alnisszor képzeletét és imádóira mutat, akik más-más néven, formában mindig őt keresik, magasztalják majd. A keresztények éppúgy nem lesznek kivételek. „Jön majd lenn a tengerparton, a Jordán vidékén egy ember, aki új szavakat fog hirdetni. Új szavak! Azok is csak az én szavaim lesznek, s az emberek azt az embert is csak az én képemre fogják elgondolni. Az a Jézus, akit Krisztusnak fognak nevezni, megint csak

nem lesz más, mint az én újból való megtestesülésem, az új Napisten. Fogantatik a szűz Auróra kebelén akkor, amikor a tavasz legyőzi a telet, a márciusi napéjegyenlőség napján, amit akkori szimbolizmus szerint a Gyümölcscsoltó Boldogasszony néven fognak nevezni.”

Remek sűrítés, filmszerű előrepörgetés, montázstechnika ez is. Pogány dikcióval magyaráz keresztény elemet, keresztény dikcióval („fogantatik”) dicsér pogány jelenséget („szűz Auróra”). Vajon teljes tudatában volt-e annak Cholnoky, amit itt leszögezett? Hogy minden panteizmus. Hogy menekülnünk kell bűntől, felelősségtől, megváltozástól.

S itt egyszerre kiviláglik, hogy Cholnoky panteizmusa satanizmus is, satanizmusa panteizmus. (Természetesen a satanizmust itt századvégi értelemben, a romantikusokénak bomlástermékeképpen kell értenünk). Lényege az a tanítás, mely szerint a jó ára *mindig* a rossz. A jóhoz *egyetlen* út vezet: a rosszon át. Ez a kizárólagosság mondatja Cholnokyval, hogy „Klimákon és korokon keresztül húzódik az örök sejtés arra, hogy itt a földön van a jobb világ is, és hogy ezt a jobbat a mesterséges idegfelfokozás éri csak utol. Vallás ez, a *nincs tovább*-nak a vallása, őserzés, amelyik a Pantheosban találja meg a megnyugodást és a hetedik glóriát. Pozitívabb, őszintébb, ámitástalanabb, tehát józanabb minden vallásnál” (*A ruah*). Szekularizált édenének közös tapasztalata a szenvedés. „A szenvedés, a nyomor és a halál tanít meg bennünket, embereket arra, hogy mindnyájan testvérek vagyunk” (*A bányarém*), s ez a megállapítás az utóbbi százötven év jelentékeny irodalmának eszmei cégére is lehetne. „Mert hiszen nagyjában igaz a renani tétel, hogy nem imádnánk az istent, ha pokla nem volna” (*A holló és a sárkány*) stb.

Tragikus elbeszélésekhez vezethette volna ennek az egylényegű kettősségnek eszmei kiélézése

Cholnokyt. De nem vezette. Legjobb novellatémáival (így pl. a sokat dicsért *Az agórá*n cíművel) gyakran mesés, hogy kellő elmélyítés híján váratlanul kiüresednek, kihullanak a kezéből. Jó író maradt majdnem mindegyik művében, *nagy* író azonban, az említett erkölcsi törvények teljes negligálása folytán, nem lehetett. Öccsének, Cholnoky Lászlónak emlékezése egy helyütt rávilágít életszemléletének a lényegére, még ha mentegető célzatával megreked is a pszichologizmusban: „... ő a lelki élet egyetlen kérdését sem *akarta* bizonyosan tudni – írja –; nemesen félénk lelke érezte, hogy a lét minden bizonyossága – a jó is –, ridegké egyszerűsödik, mint a számtalanszor megálmodott nyáréjszakai vigalom, amelynek muzsikája a saját halotti indulóját játssza. Ha testetöltött tudás közeledett feléje, ha az környékezte, félénken lehunyta a szemét és elmenekült előle. Azt óhajtotta, hogy határozatlan körvonalú, illatos szépségtömeg lebegjen, gomolyogjon előtte”.

Trivulzió-történetei talán azért a legkiemelkedőbbek, mert bár létrehoz bennük egy típusos nosztalgiaiának jegyében, s világszemléletnek végletéig kalandoztatja azt el, „minden Demoszthenésznel szebben beszélő abszurdummá” avatva – a novella keretjelenteiben kegyetlen íróniát – öniróniát – szegez vele szemben. S úgy szánakozik rajta, mint Trivulzió szánakozik Skabieszky barátján: „... az üres grogos pohárba nagy, kövér könnyecsepp hullott. Trivulziónak abból a szeméből, amelyik üvegből volt”.

Ha hazai viszonyainkra alkalmazhatnánk Dosztojevszkij szavait, melyek szerint Gogol köpönyegéből bújt elő az újabb orosz irodalom, hasonló joggal állapíthatnánk meg, hogy nálunk majd Esti Kornél és megannyi más követője Cholnoky Trivulziójának üveg szeméből könnyezik.

Reisinger János

POMOGÁTS BÉLA: SORSÁT KERESŐ IRODALOM

Bp. 1979. Magvető K. 524 l. (Elvek és utak)

Tanulmánykötetek esetében a keretek megvonása gyakorlatilag mindig szignifikáns művelet: az egymáshoz illesztett íráskor rendje, műfaja és anyagkezelése együttesen feltétlenül ad még valami többletjelentést az egyenként megformált ítéletekhez. Pomogáts Béla új kötetében ráadásul olyan dolgozatok sorakoznak fel, amelyek szinte

kihívják a szerkezeti egész felőli megközelítést. Még csak nem is abból a metodológiai sajátásból következően, hogy a *Sorsát kereső irodalom* esszéi elsősorban értékeléseket, definitív, összegző megállapításokat közvetítenek – s mint ilyenek, fokozottan rajzolnak ki bizonyos konstituáló elveket és készségeket, hanem mindenk-

előtt, abból eredően, hogy a kötet anyaga legnagyobb részét egy paradigma tengelyén rendeződik el, végigtekintve a század magyar irodalmának számos, a Nyugat hagyományvonalához köthető életművén, esztétikai jelenségén. A könyv így – néhány írástól eltekintve – egy szélesebb értelemben vett irodalomtörténeti vonulat karakterét felmutató gyűjteményként olvasható: írásai nagyjából a század második harmadával kezdődően tárják fel a korkérdésekre adott írói válaszok rokon szemléleti, esztétikai és poétikai minőségeit. Az egyes esszék – két-három megközelítési változattal – a társadalmi (történeti) és az irodalmi kontextusban veszik számba a tárgy sajátosságát, válalván az irodalomtörténeti szempontból adódó szelekciós kötelmeket is. Azaz, Pomogáts itt a legkritikább esetben vizsgál szinkron természetű jelenségeket, s ha igen, akkor is fontos szerepet kapnak az értelmezés történeti, fejlődésrendi motívumai. A prezentáció módja felől nézve az anyagkezelésnek ez az ismeretátadó, összegező formája az uralkodó jegye a kötetnek. A címben foglalt paradigmát viszont csak bizonyos határozatlansági tényezők elismerésével értelmezhetjük. A könyv a vizsgált vonulat többoldalú meghatározására vonatkozólag nem ad kifejtett koncepciót. Az a két mozzanat azonban, amelyekhez viszonyítva Pomogáts az írói magatartást és a produkciót mérlegeli, pontosan rekonstruálható. Az egyik eléggé határozottan szociológiai, vagy még inkább rétegszociológiai természetű. Ő kevésbé a *műben* kirajzolódó szubjektumra figyel, számára az *alkotó* szociális helyzetudata szolgál eligazítótól. Déry, Vas István, Pap Károly, Lengyel József és mások életútja, illetve művészete olyan kapcsolatba lép itt egymással, melynek alakulását a pálya logikája maradéktalanul képes visszatükrözni. („Lengyel József évtizedeiben a magyar forradalmi mozgalmak évtizedei tükröződtek valamiképpen, életműve is ezért lehet ezeknek a mozgalmaknak a tükre, krónikája és tanúsága, amely nyomon követte, felmutatta és értelmezte a történelmi erőfeszítéseket.” 123–124. l.) Ez a folyamat rendszerint a szociális (értelmiségi, polgári) helyzetudat identitászavarának tarthatatlanná válásával kezdődik – szakítások az addigi környezettel, a lázadásmotívum stb. –, majd a harmonikus arányok megteremtésének kísérleteivel folytatódik, s végül az alkotó világhoz való viszonyának tudatos megformálásával, e stádium fenntartásával zárul le (agnoszticizmus, székepszis, ironia, sztoikus látásmód kialakulása, ellentmondásos életigenlés, humanista világkép). Pomogáts a Nyugat második és harmadik nemzedékénél kü-

lönösen meghatározónak látja ezt a kissé egyszerűsített hegeli formulát, még olyanoknál is, akiknek az életrajza (sorsa) nem mutat olyan látványos fordulatokat, mint például a Déryé. Tagadhatatlan azonban, hogy a század irodalmának e vonulatában jelentős szerepük volt a polgári környezettel ilyen úton szakító, s az önmegvalósítás módjait más közegben kereső alkotói magatartás modelljeinek. Kétségeink csak olyankor támadnak, amikor mindezek alapján túlonatúl szoros összefüggést tételez a szerző e szellemi pályák és az irodalmi mű megformált világa között. Ez a következetesség kétségtől a vizsgálódás egyik hangsúlyos művelésénél, az értékelésnél kerül zavarba. Mivel nem vont lényeges határvonalat műszubjektum és alkotó között, végül ellentmondásos konklúziókat kénytelen levonni, így például: „... a számvetés még nem leszámolás, és a szocializmussal való szakítás egyszersmind azt jelentené, hogy a személyiség kontinuitása megy veszendőbe. Márpedig a számvetés legalább ezt épségben akarja tartani. S ezért az emlékező és vallomást tevő írónak, ha nosztalgikus formában is, fenn kell tartania korábbi eszményeit. (...) A *Kedves bópeer*... / lapjain pedig az alkotómunka erkölcsének újólagos vállalásával zárja az ironikus történetet és az ironikus fejtegetéseket. A munka vállalása, elvégzése feltétlenül csökkenti a bölcseleti székepszis vagy a történelmi kétely erejét.” (68–69. l.) Az ilyen síkváltások (Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes és mások értékelésénél) az irodalmi mű szociológiai szemléletéből következnek, amely csak ilyen felemás módon tud magyarázatot adni az esztétikai érték méltánylásának miértjére.

A viszonyítás másik sarkpontjára ama törekvések minősítése mutat rá egyértelműen, amelyek részben szembe is fordították ezt a vonulatot a magyar irodalom formahagyományával. Bár Pomogáts sehol nem állítja élesen szembe a Nyugat költői forradalmára következő lírai „modernséget” a magyar líra addigi meghatározó vonulatával, az újratemetés, a lírai nyelv átformálására tett kísérletek bizonyos értelemben így is konfrontálódnak a költészeti hagyománnyal (a líra 20-as évekbeli újrealista fordulata, a harmadik nemzedék mitologizmusa stb.). S mivel a kötetben tárgyalt alkotók túlnyomó többsége éppen azzal jellemezhető, hogy a magyar irodalom hagyományos népi, nemzeti, közösségi szemléletformáit egy egyetemesebbnek ítélt európaiság programja jegyében kísérte meg felfrissíteni, Pomogáts úgy hidalja át ezeket a lehetséges oppozíciókat, hogy alkotásmódjuk, poétikájuk jellegzetes-

ségeit szociális töltéssel is rendelkező művészi minőségekként értelmezi. Érezhetően azt a dilemmát kell itt feloldania, amelyet ennek a rurális színezetű konvenciónak az egyetemesebb jelrendszerre való „átállítása” vet fel: ha ugyanis pusztán magát a bensőbb irodalmi mozzanatot elemezné, valamiképpen az esztétizmus sterilebb formáit is meg kellene állapítania. Pomogáts azonban arra törekszik, hogy ezt a jelrendszerbeli fordulatot társadalmi tartalommal kapcsolja össze, s mögötte, ahol lehet, közösségi elkötelezettséget, „szociális életérzést” mutasson ki. E „szocializáló” mozzanat következtében nem egy alkotó pályarajza kap az irodalomtörténeti kánontól eltérő hangsúlyokat, úgy, hogy általuk az értelmezés is teljesebbé válik (*Vas István, Zelk Zoltán*). Másfelől viszont a ténylegesnél nyomatékosabb jelenléte kapnak így az olyan irodalomtörténeti, poétikai, irányzattörténeti momentumok, mint a francia kultúrorientáció megerősödése a némettel szemben; az elvont humánus kifejeződései, a klasszicizáció, a racionalizmus elve, a harmóniavágy vagy a bukolika, mint a korviszonyok embertelensége elleni tiltakozás. Feltételezhetően ez a deesztétizáló látásmód az oka annak is, hogy miközben imponáló pontossággal veszi számba e vonulat műveiben kifejeződő társadalmi, világképi indítékait, kevesebb teret tud szentelni a Nyugat utáni „modernség” világirodalmi kontextusainak. Holott itt olyan értékszerkezetek mutatkozhathatnának meg (egyik-másik elemüket Pomogáts is jelzi), amelyek teljesebb formában világíthatnák meg ennek az újításnak a tartalmait. Sőt, valószínűleg érdekesebb kontúrokat adhatnának a „megkésetttség” többnyire csak a népi vonulattal kapcsolatban idézett képzetének.

Utaltunk már arra, hogy a tárgy ilyen általánosabb, az irodalmi jelenséget kontextuális egészként értelmező megközelítése szükségszerűen határokat szab az analízisnek, a konkrétabb vizsgálódásnak. Ilyen értelemben kétségtől elválaszthatatlanabb az az eszköztár, amelyet Pomogáts egy-egy probléma megoldására mozgósíthat. Ennek túlhangsúlyozása viszont azért volna igazságtalan, mert az itt érvényesülő irodalomtörténeti szemlélet *általában* is metodikai dilemmákkal küszködik: ha ugyanis nem akarja feladni a módszer pluralizmusát, feltétlenül szembekerül a diszciplína ún. fókusz nélkülségének problémájával. Azt

pedig el kell ismernünk, hogy a legjobb tanulmányokban nyomatékosan érvényesül a poétikai funkció, még akkor is, ha ezekben az írásokban bizonyos fokig módosul az irodalomtörténeti portré műfaja (*Németh Andor, Berda József, Jékely Zoltán, Juhász Ferenc*).

Az irodalomtörténeti esszé, portré, pályakép ilyen formában persze rendkívül pontatlan terminus. Az anyagkezelésen láthatóan a Nyugat esszéírása és a hatvanas évek szintéziselvű irodalomtörténeti gyakorlata hagyott nyomokat. Jelenlétük leginkább a megkomponáltságban, az irodalmi jelenség karakterének esszéisztikus meghatározásában, a narráció csiszoltságában, illetve a szociológizmusban, a szélsőségektől tartózkodó ítéletalkotásban, a szelekciós elvekben érezhető. Bizonyos hiányérzetet azonban még e műfaji kötöttségek mozzanatok beáramlásának, mint az értéktatlanságából következik: a lekerékíthetőség, az egzaktságot oldó metaforikusság, egyes jelenségek, irányzati jellemzők vázlatos számbavétele a kíváncsiságnál tágabb viszonyítási lehetőségeket enged meg. Tehát éppúgy nehezen állja útját külsődleges mozzanatok beáramlásának, mint az értéktatlanság viszonylagosságának. Ez utóbbi olyankor kelt zavart, amikor a joggal kiemelt értékek (pl. Jékely lírája) mellett csaknem azonos jelentőséggel sorakoznak fel más, tisztos nagyságrendű produkciók (*Csorba Győző, Takáts Gyula*). Másutt pedig az egyedi minősítésnek van meg az a veszélye, hogy a valóságosnál szegényesebbnek mutatkozhat a vizsgált terület esztétikai színe: „Lengyel József pályája egyféle rejtett művészi küzdelem; életműve, bátran mondhatjuk, a modern próza poétikájának kísérleti laboratóriuma.” (127. l.) Talán akkor sem szenvedett volna csorbát az írói presztízs, ha e tekintetben kissé tartózkodóbb az irodalomtörténész ítélete.

A *Sorsát kereső irodalom* mindazonáltal jelenléte, mondhatni: kézikönyvértékű szemléje a kánonok meghaladására törekvő, önazonosságát a folytonosság és a korszerű átértelmezés határai között megtaláló vonulatnak. Hasznosságát az összképből kibontakozó magatartásbeli, irodalomszemléleti és poétikai jellemzők szakszerű számbavétele, az alkotói világok avatott közvetítése biztosítja.

Kulcsár Szabó Ernő

B. sorozat 1–10. Kálmán Lászlóné: Dokumentum. 1926–1927. Munka. 1928–1939. Bp. 1972. 158. l. – Illés Ilona: Munkások újsága. 1848. Forradalom. 1849. Arany trombita. 1869. Bp. 1973. 164 l. – Lakatos Éva: Magyar Írás. 1921–1927. Bp. 1973. 188 l. – Kendéné Palágyi Erzsébet: Szép Szó. 1936–1939. Bp. 1974. 152 l. – Kálmán Lászlóné: Társadalmi Szemle. 1931–1933. Bp. 1974. 100 l. – Illés Ilona: A Tett. 1915–1916. MA. 1916–1925. 2 x 2. 1922. Bp. 1975. 223 l. – Pálmai Magda: Gondolat. 1935–1937. Bp. 1976. 94 l. – Illés Ilona: Tűz. 1921–1923. Diogenes. 1923–1927. Bp. 1977. 235 l. – Lakatos Éva: A Toll. 1929–1938. Bp. 1977. 261 l. – Botka Ferenc: Független Szemle. 1921–1923. Kékmadár. 1923. Bp. 1979. 167 l.

A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek B. sorozata 1972-ben indult és eddig tíz kötettel gyarapította a folyóiratrepertóriumok sorát. A tíz kötetben tizenhét folyóirat anyagát dolgozták fel, egy kötet kivételével valamennyi a két világháború közötti időszak termése. Mivel a sorozat nem tartalmaz eligazítást a repertóriumok további terveiről, csak találgathatunk, valóban a jelzett időszak tematikus feltárása-e a cél, és a kivétel, Táncsics három lapjának repertóriuma csak a szerkesztő születésének 125. és halálának 90. évfordulója okán került-e a sorozatba? Sorozathoz híven az egyes kötetek formailag, szerkesztileg hasonulnak egymáshoz, a kisebb eltérések (zárójelek használata, lapszámjelölés) nem zavarják az egyes kötetek használhatóságát. A bibliográfiai tételek leírása világos, egyszerű, a szükséges tömör annotáció általában jól egészíti ki az egyes címeket. Szükségtelennek tűnik azonban a folyóiratszámok jelölésekor minden esetben az sz. (szám) kiírása, az első kötet gyakorlata után a p. (pagina) külön jelölése – nagyon helyesen – el is marad. A sokszorosítási technika eleve meghatározza az egyes kötetek tipográfiai beosztását, azonban a korlátozott lehetőség ellenére is jól áttekinthető, ésszerűen tagolt és szerkesztett köteteket kap a használó.

A sorozat első kötete, Kálmán Lászlóné munkája Kassák két folyóiratát, a *Dokumentumot* és a *Munkát* dolgozza fel. A Dokumentum című rövid életű folyóirat Kassák emigrációból való hazatérése után jelent meg Budapesten és mindössze öt száma látott napvilágot. Nemzetközi jellegét nemcsak a szerzőgárda összetétele biztosította, hanem az is, hogy a lap magyar, német és francia nyelven közölt cikkeket. Jelentőségét bizonyítja többek között, hogy Illyés Gyula hét versét közölte, ugyancsak több verssel és publicisztikai írással szerepelt Déry Tibor is. A *Munka*, amely először a „művészeti és társadalmi beszámoló” alcímet viselte, közel tizenegy évig jelent meg 1928 és 1939 között. A bevezető tömör megállapítása szerint „a lap szerkesztői a szocia-

lista kultúrát propagálták, a tudományos szocializmus tanításának terjesztését tűzték ki célként”. 1932-ben megjelent a Munka Kultúrstúdiója, a lap melléklapjaként, de egy szám után sajtóper következett és a lap többet nem jelent meg. A bibliográfia a folyóiratok anyagát folyamatos tételezéssel, de az eredeti szakrendszert megtartva, fejezetekbe csoportosítva sorolja fel, Utlórendszert a szerkesztő nem alkalmaz, így egy cikk több fejezetben is előfordul. Ez természetes és jogos szerkesztői koncepció következménye, az azonban kevésbé szerencsés, hogy az azonos címléírások mégsem azonosak, egy-egy szótévesztés és az annotációk eltérő megfogalmazása zavarja a bibliográfia gondosságáról kialakított összképet. Az eltérések főleg az *Irodalmi élet* és a *Sorsok, emberek* c. fejezet azonos tételeinél a legfeltűnőbbek (vö. 230. és 1476. tétel, 231. és 1478. tétel, 235. és 1480. tétel, 237. és 1481. tétel, 265. és 1517. tétel stb.) Apróbb figyelmetlenséget találunk a névmutatóban is, pl. E. Á. és Erg Ágoston külön szerepel, ugyancsak két név alakban találjuk meg Gönci Sándor nevét is.

Illés Ilona munkája a sorozat második kötete, amely a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum munkatervében készült. A bibliográfia Táncsics három lapját a *Munkások újságát*, a *Forradalom* címűt és az *Arany Trombitát* dolgozza fel. Jelentőségét nemcsak a szerkesztői jubileum erősíti meg, hanem az is, hogy rendkívül ritka, egy-egy nagy-könyvtárunkban is csak hiányosan fellelhető lapokról ad teljes áttekintést. Illés Ilona bevezető tanulmánya összefoglalja Táncsics lapjainak jelentőségét, eligazítást ad a bibliográfia használatához. A lapok eredeti szakrendjét követő bibliográfiai leírásokat Táncsics műveinek és lapjainak felsorolása, valamint a rá vonatkozó szakirodalom válogatott bibliográfiája egészíti ki.

A húszas évek szellemi mozgalmainak feltérképezéséhez szolgál értékes adalékkal Lakatos Éva munkája, a *Magyar Írás* bibliográfiája. A folyóiratot 1921-ben Raith Tivadar indította és hét éven át a korszak egyik jelentős kulturális fóruma

maradt. Programjának alapja a humánus kiteljesítése volt, jelentősége azonban főleg az új jelenségek figyelemmel kísérésében rejlik. A folyóirat indításának ötvenedik évfordulóján örvendetesen megszülettek a *Magyar Írással* foglalkozó írások, különösen a kötet lektorának, Szalai Imrénnek a személyes élmény szuggesztívításával hitelesített emlékezései irányították a figyelmet Raith lapja felé. Lakatos Éva bibliográfiája bevezetésében részletesen elemzi a folyóirat jelentőségét, évről évre követi fejlődéstörténetét. Bibliográfiája mintaszerű, könnyen kezelhető, és nem feledkezik meg a lap különleges jellegéről sem, az igen jelentős képzőművészeti anyagról is az azonosítást nagy mértékben megkönnyítő részletező leírást ad. Gondosságát mi sem jellemzi jobban, mint a nagy számú annotáció, amely a gyakran keveset mondó címek mellett biztosan eligazítja a cikkek témája iránt érdeklődőket.

A sorozat negyedik kötete, Kendéné Palágyi Erzsébet munkája, a *Szép Szó* repertórium a Magyar Írás feldolgozásakor kialakított elveket követi. Nem műfaji csoportosításban, mechanikus sorrendben közli a címeket, hanem hat témakört alakított ki, amelyek rendszerbe foglalják a folyóirat négy évfolyama alatt megjelent írásokat. Ugyancsak tartalmazza a kötet a *Szép Szó* három antológiájának – a *Delta almanach*, a *Szép Szó Évkönyve* és a *Szép Szó Almanach* – leírását is. Az eddig ismertetett folyóiratok közül a *Szép Szóra* vonatkozó szakirodalom a legbősegebb, ami a folyóirat jelentőségét és József Attila szerepét ismerve érthető is. (Apró korrigálás a szakirodalmi fejezethez: Csaplár Ferenc idézett könyve nem 1957-ben, hanem 1967-ben jelent meg.)

A szerkezet egyszerűsítése érdekében nem ártott volna az egyes témakörökön belül felsorolt vitákat a mechanikus betűrend helyett a vita időrendjében csoportosítani. Így az ismétlődő annotációk is elkerülhetők lehettek volna. (I. a Magyar történelem c. fejezet 917., 934., 935. tétele.) Kis következetlenség, hogy a Szociológia-szociográfia című fejezet könyvismertetései nem minden esetben szerepelnek a szerző személyi fejezetében, pl. Illyés Gyulánál, Darvas Józsefnél igen, de Féja Géának és Erdei Ferencnek nincs is szerzői fejezete, holott könyvükkel recenziók foglalkoznak.

Összesen tizennyolc számot ért meg a Kommunista Magyarországi Pártjának elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle*, amelynek repertóriumát Kálmán Lászlóné állította össze. Az 1931 és 1933 között megjelent folyóirat létrehozásának körülményeit, jelentőségét és az ellene indított hajszát részletesen megismerhetjük a kiadvány

bevezetőjéből. A repertórium három nagy fejezetbe csoportosítja a cikkek címleírásait, a Társadalmi Szemle szerkesztői koncepcióját követve: I. Politika–Gazdaság, II. Tudomány–Irodalom–Művészet, III. Sorsok–Emberek. Az eligazodást segíti az álnevek külön összefoglalt feloldása és nem utolsósorban a földrajzi nevek mutatója is, amely az egész világot átfogó érdeklődésről tesz tanúbizonyságot.

A bibliográfiai sorozat 6. füzeté Kassák három korábbi lapjának, a *Tett*-nek, a *MÁ*-nak és a *2 × 2*-nek a repertóriumát tartalmazza, Illés Ilona gondos szerkesztésében. Így a két kötet (1. és 6.) egymás mellé illesztésével Kassák 1945 előtti folyóiratainak teljes feldolgozásával lett gazdagabb a korszak kutatója. A folyóiratok jelentőségének bármily rövid méltatása sem lehet e recenzió feladata, megtették ezt a válogatott bibliográfiában felsorolt tanulmányok, ám nem érdektelen ideírunk: ez a felsorolás is közel száz címet tartalmaz. A repertórium külön-külön dolgozza fel a három folyóiratot, mindhárom esetben logikus szerkesztési módszert kialakítva, téma, illetve szerzők szerint csoportosítva a címeket. Sajnálatos azonban, hogy a gazdag és értékes képzőművészeti anyag ismertetése során megelégszik a bibliográfus a cím és a méret közreadásával, de adós marad az alkotások részletesebb leírásával.

Pálmai Magda repertórium a 1935–1937 között megjelent *Gondolat*ra irányította a figyelmet és eredményeit fölhasználta a két évvel később megjelent *Gondolat* antológia is. A repertórium bevezetőjében Gondos Ernő tisztázza a folyóirat kezdeteit homályba borító tévedéseket és a Nemes-Nágel Lajos szerkesztette 1935-ös számokat is teljes egészében a Déry Tibor és Vértes György által szerkesztett két évfolyam előzményeinek tekinti. Az előző érdeme, hogy bemutatja a Párizsban élő első szerkesztő-kiadót, Nemes-Nágel Lajost. Pálmai Magda bibliográfiája pontos, világosan szerkesztett munka, amelyet többek között az álnevek feloldásával is gazdagít. Egyetlen megjegyzésünk van csak a névmutatót illetően – még egyértelműbbé tenné a bibliográfia gyakorlati használhatóságát, ha a szerzői fejezeteket a névmutatóban is elkülönítenék az adott lapszám aláhúzásával.

Két emigrációs folyóiratot, az 1921 és 1923 között Pozsonyban és Bécsben megjelent *Tűz*-et és az 1923 és 1927 között közreadott *Diogenest* mutatja be Illés Ilona repertórium a, a bibliográfiai sorozat 8. kötete. A *Tűz* szerkesztője, Gömöri Jenő célul tűzte ki, hogy összefogja az emigrációban élő magyar írókat, ugyanakkor feladatá-

nak tekintette a csehszlovák és a magyar közle-
dés szolgálatát. Tömegigényt akart kielégíteni
azzal is, hogy a lap formátuma 1922-ben újság
formává alakult és 10 000 példányban jelent meg.
A bibliográfia ebben az esetben nem a teljes fo-
lyóiratot dolgozza fel, a függelékként megjelent,
szórakoztatást célzó melléklettől eltekint. Né-
hány apróbb kifogásunk az utalók, hivatkozások
rendszerét illeti. A szerkesztő – nagyon helyesen
– „összehozza” a vitacikkeket, pl. Barta Lajos-
nak a Névtelen magyarországi költő 1922-ben
című írásához kapcsolódókat. Az annotációból
megtudjuk, hogy a névtelenül közreadott vers
mögött Barta Kosztolányit gyanítja, de csak 8
lappal később, Gábor Andor fejezetéből értesü-
lünk róla, hogy az inkriminált jelző mögött ő (ti.
Gábor) rejtezik. Petőfinél megtaláljuk a róla szó-
ló Babits-vers elemzését, Babitsnak viszont nincs
is szerzői fejezete.

A repertórium másik lapjának a Fényes Samu
szerkesztette *Diogenes*nek feldolgozása azért is
jelentős, mert mind a szerkesztő személye, mind
a lap meglehetősen elhalványult az utókor emlé-
kezetében. A *Diogenes*nek nincs is teljes sorozata
magyar könyvtárakban, így a jelen kiadványnak
köszönhető, hogy a PIM megszerezte és hozzáfér-
hetővé tette a bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött
sorozat mikrofilmjét.

Komlós Aladár írta a bevezető tanulmányt a
sorozat 9. kötetéhez, amely *A Toll* című 1929 és
1938 között megjelent folyóiratot dolgozza fel.
(Vajon miért került ebben az esetben a repertó-
rium szerkesztőjének, Lakatos Évának a neve
csak a belső címlap versójára?) Komlós Aladár,
mint a folyóirat sokat foglalkoztatott szerzője a
kortárs hangján ír az „irodalmi és kritikai heti-
lap”-ról, és állít emléket a szerkesztő Kaczér Vil-
mosnak, akit még a Magyar Irodalmi Lexikon is

elfelejtett. A folyóirat nagyon sok álnévvel, szig-
nóval megjelent cikket tartalmazott és Lakatos
Éva érdeme az a gondos filológiai nyomozás,
amely a szignókat, kezdőbetűket feloldotta, sze-
mélyekhez kapcsolta. A több mint 2500 bibliog-
ráfiai tételt áttekinthető szerkezetbe csoporto-
sítva közli a repertórium, és külön meg kell je-
gyeznünk, hogy a kiadvány ezúttal nyomdai sok-
szorosítással készült, és több lehetőség nyílt a
tipográfiai úton történő kiemelésre.

Azonos eljárással készült a *Független Szemle*
és a *Kékmadár* repertóriuma is, Botka Ferenc
munkája. (A szerkesztő neve ismét nem szerepel a
címlapon.) A két folyóirat bevezető tanulmányát
Vezér Erzsébet és Szabolcsi Miklós írta. Az
1921–1923 között megjelent *Független Szemle*
bevezetőjében Vezér Erzsébet bemutatja a szer-
kesztő Czákó Ambrót, végigkísérve pályáját
1974-ben Ontarióban bekövetkezett haláláig.
Munkájára és a folyóirat bibliográfiai feldolgozá-
sára azért is érdemes szűkség volt, mert a *Függet-
len Szemle*re vonatkozó szakirodalom az elmúlt
harminc évben alig mutatott fel valamit.

A *Kékmadár* 11 számának feldolgozása elé írt
előszavában Szabolcsi Miklós tömör összefogla-
lása ad eligazítót az 1923-ban megjelent irodalmi
lapról. A színvonalas avantgarde irodalmat közlő
folyóirat körül jelentős írók tömörütek, olyan
nevek, „akiknek viselőiből a »második nemze-
dek«, a Nyugat utániak kimagasló képviselői le-
hettek utóbb”.

A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füze-
teinek B. sorozata hasznos segédeszköze a kor-
szak irodalomkutatóinak. A sorozat egyenletesen
magas színvonalra a szerkesztő Botka Ferenc mun-
káját dicséri és feltámasztja az igényt a további
kötetek megjelentetésére.

Németh S. Katalin

Nagy Ignác: Uracsok, arszlánnók, Budapesti
életképek 1840–1848. Válogatta, szerkesztette
és az utószót írta Szigethy Gábor. Bp. 1980. Mag-
vető K. 400 l. (Magyar Hírmondó)

Nagy Ignácot nem kell fölfedezni – helyét a
magyar irodalomban már Toldy Ferenc kijelölte,
gyászbeszédében. Nagy nem az utókornak írt;
divatos újságíró volt, aki azonnal élvezni akarta
népszerűsége gyümölcsét. Követte – míg tudta –
a közönség igényét, de annak változásához már

nem tudott idomulni. Ez a magatartás törvény-
szerűen vezetett az életmű sorsához: egy kurta
évtizednyi zajos sikert egy tartósan bi-
zonyuló, szinte tökéletes feledés.

Szigethy Gábor válogatása sem készülhetett
valamiféle „ébresztés” szándékával, hiszen Nagy
Ignác nem a méltatlanul elfeledett írók közé tar-
tozik. Ez a kötet alcíme szerint is az 1840-es évek
Budapestjének hétköznapijait, s nem az alkotót
kívánja bemutatni. Kérdés marad azonban – s ezt
az utószó lenne hivatott tisztázni – vajon Nagy

ennek mennyiben autentikus krónikása? Ha ugyanis Szigethy álláspontjára helyezkedve e kötetnyi életképet *fényképnek* tekintjük, joggal kérhetjük rajta számon a tárgyilagosságot. Egy író, aki tudatosan a közönségigényhez szabja mondanivalóját, éppen ezzel nem rendelkezik. Nagy Ignác fönnén hirdetett pártatlansága és apolitikussága ellenére nagyon is szilárd „eszmerendszer” keretei közt írt. Szemléletének egyik meghatározója a konzervativság, a másik egy szűk réteg, a divatlapok olvasóinak szellemi szférájában érvényes „evidenciaközösség” nyílt vállalása. Olyan eszmét, amire ez a közönség nem mondta volna rá az „úgy van”-t, Nagy nem írt le. Viszont bátran élt az e körben egyetértésre számító előítéletekkel és közhelyekkel: egyaránt gúnyolta a különál-lásukat hangoztató és az asszimilálódni kívánó nemzetiségeket, a zsidókat, a *német* polgárgöggöt, ám mindezt csak mértékkel, könnyedén és szórakoztatón. Szigethy jó ízléssel mellőzi ezeket a részeket, de ezáltal akaratlanul is „retusálja” a képet. Pl. a *Polgári estély*ből kimarad egy rosszindulatú antiszemita megjegyzés, ami kétségtelenül sértené a mai olvasó fülét – a megjelenés idején azonban egyszerű sztereotípa volt. (Elég végigolvasni csak *Az orgazda* című, az „élet sűrűjéből” merített írását. . .) *Az árvák sorsa* című részlet a *Magyar titkok*ban a „hollószívű anyákhoz” intézett patetikus tirádával fejeződik be; ez nincs meg a jelen kiadásban, s bár előnyére válik az írásnak, megváltoztatja az írói szándékot: itt keserű, az irónián is átsütő megdöbbenéssel megrajzolt jelenet, ott melodramás, áltulzott rémkép. Az utószóban példaként fölemlített *A háziúr* című életkép sem a típust, hanem annak három ellenszenves változatát pellengérezi ki; így az egyikről elég kell tudnunk, hogy *tót*; a sorok közötti információ azt tartalmazza – amivel egyébként a *Magyar titkok*ban világos megfogalmazásban is találkozunk – hogy ami rossz és gyűlöletes előfordul a fővárosban, az nagyrészt nem magyar eredetű.

Természetesen nem a kihagyott részleteket hiányoljuk, hanem azt, hogy Szigethy az utószóban sem értelmezi őket. Szerinte Nagy látta korának ellentmondásait, de nem talált kiutat, ezért inkább nem akart tudomást venni róluk. Az ilyen méretű vakság a *reformkorban* csak szándékos lehet. Nagy Ignác, akinek negyvennyolc a zűr-zavar és Világos a konszolidáció kezdetét jelentette, azt az erőt képviseli, amelyről a jelentősebb szemlélyiségekre való koncentráció miatt elterelődik a figyelem. Ahhoz, hogy életképei valóságartat-

mát helyesen értékelhessük, ismernünk kell látásmódját is – különösen, ha *torzképeket* rajzol. . .

Szigethy érzékelhető megértéssel és rokonszenvvel kezeli Nagy életművét, elsősorban abból ítélve meg az egészet, ami abból megőrzésre érdemes. Kötete jól beleillik a „Magyar Hirmondó” sorozatba, valóban hírt ad egy korszak alig ismert hétköznapijairól. Valószínű azonban, hogy az *Ura-csok, arszlánnók* hosszú ideig az egyetlen hozzáférhető Nagy Ignác-válogatás marad, s mint ilyen, sokak számára az életmű egyetlen reprezentánsa. Ebből a szempontból nézve: ez a válogatás szöveget mutat az eredetnél.

Seres V. József

Alekszandr Gerskovics két könyvéről. Az én Petőfim. Cikkek és tanulmányok. Bp. 1979. Gondolat K. 257 l. – Petőfi és a színház. Bp. 1980. Akadémiai K. 281 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 101.)

Két kötetrel is jelentkezett a közelmúltban a cikkeiből, tanulmányaiból a Petőfi-kutatók és színházi emberek körében már jól ismert szovjet irodalomtörténész, színikritikus, műfordító Alekszandr Gerskovics. Cikkeinek és tanulmányainak gyűjteménye: *Az én Petőfim*. A cím bizony félrevezető, hiszen a kötetnek csak mintegy egyharmadát teszi ki a három, Petőfiről szóló írás. A *Petőfi és a színház* pedig kismonográfia.

Nagy merészség kell ahhoz, hogy egy nem Magyarországon élő kutató éppen Petőfi-filológiára adja a fejét. A Petőfi-életmű kutatása az elmúlt másfélszáz esztendő alatt könyvtárnyi irodalmat produkált, és az érdeklődés máig nem csappant iránta. Mindezt feldolgozni, szinkronban lenni a jelenlegi eredményekkel, korszerűen művelni az élet és az életmű egy-egy szakaszának, műfajának vizsgálatát nem könnyű feladat. Éppúgy nem az most e munka eredményét értékelni. Mert hát, ha arra gondolunk, milyen gyakran fájjaljuk, hogy világirodalmi rangú költőink, íróink nyelvi akadályok miatt nem kerülhettek bele az európai irodalmi tudatba, hogy a róluk szóló értelmezések, az életműveket analízáló munkák többségükben csak a magyar olvasókhoz szólhatnak, csak köszönettel tartozunk Gerskovicsnak, aki már majd harminc éve dolgozik azon, hogy régebbi, elsősorban reformkori és felszabadulás utáni magyar irodalmunkat – prózai és drámai műveket – megismertesse a szovjet olvasóval. Gerskovics azonban, legalábbis Petőfi vo-

natkozásában több akar lenni fordítónál és népszerűsítőnél. Tehát nekünk is mint kutatót kell értékelnünk.

Kutatásainak kétségtelenül legértékesebb része Petőfi *Tigris és hiénájának* értelmezése. A szerző érdeme, hogy már az 1950-es években készített fordítása bevezetőjében ráirányította a kutatók figyelmét Petőfi egyetlen befejezett és fennmaradt drámájára. Két szempontból is nagyra értékeli. Az eddigieknél nyomatékosabban hangsúlyozza, hogy Petőfi – mint ahogyan ez verseiből is kiderül – kiváló dialógusteremtő képességgel rendelkezett, hogy a költő nyelvi forradalma (a nehéz veretű romantikus tirádákkal szemben) a drámai műfajban is megvalósul. Másik felfedezése, hogy a dráma ma is játszható, illetve hogy ennek elbírálására egyedül a színpad hívott. Nagy szerepe volt a szovjet kutatónak abban, hogy a *Tigris és hiéná* 1967-ben a Kőrszínházban Kazimir Károly rendezésében bemutaták. Az ezt követő években a Thália sikerrel játszotta, a 150 éves Petőfi-jubileumra felújították, összesen több mint hetven előadást megélt. Ez a tény azt látszik igazolni, hogy Gerskovicsnak igaza volt, méltánytalanul hagytuk bizonyítási lehetőség nélkül porosodni egyébként sem túl gazdag drámairodalmunk eme darabját. Túlértékelni azonban nem kell. Petőfi nagyságát nem csökkentjük, ha nem hisszük el, hogy a *Tigris és hiéná*val forradalmat csinált a magyar drámaköltésben. Méltánytalanság, hogy nem mutatták be a költő életében, sokkal rosszabb külföldi és magyar darabokat tűztek műsorra, olyanokat, amelyek ma már végigolvasni sem lehet. Az egységes, jól felépített szerkezet, a drámai feszültség ébren tartani tudása, a már említett dialóguskészség, egy-egy jól elkapott jellem – mindez azt bizonyítja, hogy Petőfi komoly tehetség volt a dráma műfajában is, és lehetett volna, ha megéri, kiváló drámaíró. A dráma a legnehezebb, mert a leginkább árulkodó műfaj (különösen persze színpadon!). Ez alól Petőfi sem kivétel. Eszméi érettséget nem tükröz a darab. Igaza van Martinkónak, nem forradalmi mű. Nem kell belelátnunk – mint ahogyan Gerskovics teszi – a monarchia leleplezését, nem fogadhatjuk el, hogy Petőfi drámájának fő témája „az ország léte, élete, sorsa”. Elégdjünk meg azzal, amit Petőfi a darabba valóban beleírt, és azt tárjuk fel eszmetörténetileg, dramaturgiaiilag, hatástörténetileg az eddiginél mélyebben. Nem a monarchia vagy mondjuk a királyság végérvényes elutasításáról van itt szó, hiszen épp a trónért, a hatalomért folyik az ármánykodás, az országyűlésen diskuráló nemesek is csak a trón

tisztaságát féltik. A törvényes király hoz országára jólétet – a shakespeare-i királydrámák egyik alapgondolata. A mindent elsöprő bosszúvágy ugyancsak visszaköszönő motiváció. Ebben a drámában egyelőre több az irodalmi élmény, mint a korproblémát egy történelmi modellen markánsan megragadni tudó képesség, ami 23 éves korban még nem nagy bűn.

A tanulmánykötet másik két írása (*Petőfi halhatatlansága* és a *Petőfi és a forradalmi Oroszország*) jórészt már ismert adatokat tartalmaz a szibériai Petőfi-legendáról és a költő utóéletéről az orosz forradalmi demokraták körében. A tanulmánykötet írásainál értebb és értékebb a kismonográfia: a *Petőfi és a színház*. Mint a cím ezúttal pontosan jelzi, Gerskovics arra vállalkozik, hogy Petőfi sokoldalú kapcsolatát elemezze a színházzal: színészi hivatásának kacskaringós útjait, rövid ítései tevékenységét és végül a drámáiról Petőfit a korabeli Európa történelmi drámaszerzőivel konfrontálva vizsgálja meg. Az első fejezet a magyar romantika lényegi megkülönböztető jegyét keresi, és azt árulja el, hogy az eszmetörténet a szerzőnek nem erős oldala. Lássunk egy példát: „a magyar romantikusok Kölcseytől Petőfiig terjedő sorának pesszimizmusát minőségileg az jellemezte, hogy míg nyugaton a pesszimizmus oka a haladásból való kiábrándulás volt, addig Magyarországon abból eredt, hogy túlságosan is ábrándoztak a haladásról és nem hitték, hogy egyáltalán megvalósulhat az ő földjükön”. Ez és az ehhez hasonló felületes megállapítások ma már nem elegendőek egy korszak jellemzéséhez. Vagy a következő: „A felső és alsó rétegek Magyarországon a haladó eszméknek nem voltak sem serkentői, sem gondolkodói, sem pedig vezéregyéniségei.” A könyv többi része egyébként sokkal jobb, mint ez a bevezető fejezet. Nemzeti színjátszásunk fejlődéséről adott képe, a reformkor színházi vitáiról szóló oldalak, Petőfi színházi fellépéseinek elemzése nagyfokú filológusi fegyelemről tesznek tanúságot, és a szerző tájékozottságát mutatják a korabeli és a mai szakirodalomban. Gerskovics könyve is azt bizonyítja, amit a tanulmánykötete, a szerző színikritikusként nyújtja a legtöbbet, akár régmúlt előadások atmoszféráját, a költő színészi játékát kell rekonstruálni, akár a felszabadulás utáni magyar színház kiemelkedő előadásait visszaidézni.

Az *én Petőfim* című kötetnek van egy *Élő klasszikusok* című fejezete, melyben Füst Milánról, Illés Béláról, József Attiláról, Balogh Edgárról olvashatunk tanulmányokat. Ezek az írások feltehetőleg eredetileg nem a magyar olvasók szá-

mára íródtak, legalábbis eredményüket tekintve az átlagolvasónak is kevés információt nyújtanak. Műfajuk nehezen meghatározható. Életrajz, tanulmány, esszé, személyes élménybeszámoló egyvelegei. *Színházi krónika 1945–1975* – ez a címe a tanulmánykötet utolsó fejezetének. Jó érzékkel választja ki Gerskovics az utóbbi harminc év legizgalmasabb előadásait. A fiatalabb olvasók akár úgy is lapozhatják, mint egy vázlatos színháztörténetet. Egy kissé azonban zavaró a szerző állandó személyes jelenléte és fraternizáló stílusa.

Bírálatunkban talán kissé szigorúak voltunk a szerzőhöz, de tettük ezt azért, mert a magyar irodalom igazi kutatójának fogadtuk el.

Ratzky Rita

Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerkesztette: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, 1979. Kriterion K. 261 l.

A Kriterion Kiadó régóta nagyrabecsült szépirodalmi, néprajzi és szociográfiai kiadványai mellé az utóbbi esztendőekben egyre nagyobb számban csatlakoznak művelődéstörténeti munkák. Benkő Samu úttörő jelentőségű könyve óta (*Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok. Kriterion K., 1971*) ez a mostani tanulmánykötet a legfigyelemreméltóbb e tárgyban.

Erdélyi művelődéstörténetének különböző fejezeteivel (a középkortól a múlt század végéig) tizennégy tanulmány foglalkozik.

„A művelődéstörténetet a lehető legtagban kívánjuk értelmezni – hangsúlyozza a kiváló történetészprofesszor, Jakó Zsigmond értő bevezetője. Úgy, hogy a szellemi művelődésen, életformán, életszemléleten kívül beleférjen a magyarság teljes anyagi kultúrája, kezdve a gazdálkodástól a településen, építkezésen, lakáson, ruházaton át a mindennapi lét és munka hagyatékaig.” Ezt a szándékot híven tükrözi a sokoldalú válogatás; a *Művelődéstörténeti tanulmányok* a már jól ismert, „többkötetes” kutatók munkái mellett (Benkő András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről*, Csetri Elek: *Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772)*, Jakó Zsigmond: *A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdájának*) tartalmazza a fiatalabb nemzedék képviselőinek egy-egy dolgozatát is (Sipos Gábor: *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése*, Balogh Béla – Oszóczy Kálmán: *A nagybányai örvöscső: a XV.–XVII. században*, Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig*).

A *Művelődéstörténeti tanulmányok* változatos tematikájára jellemző a szerzők szaktudományok szerinti megoszlása is: van közöttük történész, levéltáros, régész, közgazdász, zenekutató, művészettörténész és nyelvtudós, akik valamennyien a magyar történeti és művelődéstörténeti kutatás erdélyi hagyományainak tudatos folytatói; Brassai Sámuel, Orbán Balázs, Kelemen Lajos nyomdokain haladnak.

A *Művelődéstörténeti tanulmányok* egyik tanulsága éppen az, hogy a magyarországi kutatók számára nehezen hozzáférhető, ám páratlanul gazdag erdélyi levéltárak, így például a régi Erdélyi Múzeum és a Református Kollégium levéltárai anyagának mind teljesebb föltárásával járulhatnak hozzá leginkább a romániai kutatók az egyetemes magyar művelődéstörténeti vizsgálódásokhoz. E gyűjtemény legizgalmasabb tanulmányai is azok, amelyek a kolozsvári, marosvásárhelyi, sepsiszentgyörgyi, nagybányai és gyulafehérvári állami, illetve egyházi levéltárak magyar vonatkozású anyagának felhasználásával készültek. Így Ferenczi István és Ferenczi Géza forrásértékű munkája a *Magyar rovásírásos emlékekről* és a Kovács András–Mircea Toca művészettörténész szerzőpáros *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez* című tanulmánya. Az előbbinél az elmúlt években – például az 1977-es földrengés-kor! – előkerült székelyföldi rovásírásos emlékek nyelvudományi vizsgálatai, az utóbbinál a váradi fejedelmi palota további régészeti feltárása és restaurálása biztat újabb eredményekkel.

A *Művelődéstörténeti tanulmányok* hasábjain hangsúlyos szerep jut a *kapcsolattörténeti* kutatásoknak és az *összehasonlító* vizsgálódásoknak, amelyek közül kiemelkedik Nagy Jenő: *A magyar–szász nyelvi érintkezés kutatásának eredményei és jövőendő feladatai* című írása, továbbá Kiss András munkája: *Gheorge Șincai, a forrásgyűjtő*.

A kiadványt gazdag képmelléklet (69 felvétel), gondosan összeállított jegyzetapparátus, rövidítésjegyzék, továbbá a szerzők tudományos munkásságának ismertetése, végül jól áttekinthető hely- és névmutató egészíti ki. Ugyanakkor kifogásolható az illusztrációs anyag rossz minőségű nyomása, ami annál is sajnálatosabb, mivel az értékes képanyag több forrásértékű dokumentumot tartalmaz; mint például a váradi fejedelmi palota újonnan feltárt stukkódomborműveinek vagy a már csak fotópapíron meglevő – de a rossz reprodukció miatt olvashatatlan – homoródkarácsonyfalvi rovásfeliratos kőnek fényképfelvételeit.

Balázs Ádám

Palasovszky Ödön: A lényegretörő színház. Bp. 1980. Szépirodalmi K. 231 l.

Sokfelől megközelíthető, műként rendkívül heterogén, sugallataiban ugyanakkor meglehetősen egyszólamú könyv Palasovszky Ödön posztumusz kötete, *A lényegretörő színház*. Persze, ellentmondásai elsősorban nem a szerzői következetlenségekből, a szerkesztői hibákból, hanem az anyag természetéből adódnak. A szólám eleve nem lehet azonos, ha fiatalkori manifesztum és a távozni készülő író magnetofonra mondott vallomása keretezi az életmű törekvéseit. Egy pálya sajátos keresztmetszetéről van itt elsősorban szó, sok-sok átfedéssel, néhol alig reprodukálhatóan – ám a dokumentum hitelével és a hiányérzetek szapora tudatosodásával.

Jóllehet, a gyűjtemény fókuszában a hazai színjátszás megújulási kísérletei, az avantgarde próbálkozások historikus leírásai állnak, a kötet jóval tágabb problémakörre világít rá. A húszas és harmincas évek irodalmának arra a vonulatára, mely „támogatta a munkásmozgalmakat. De ahogyan nem csatlakozott semmilyen izmushoz, éppúgy nem csatlakozott az akkori proletkult-hoz sem”. Ez magyarázza távolmaradását Kassák műhelyeitől, a párt féllégális irodalmától, valamint erős vonzódását a radikális polgárság eszméiséhez. A mezőny nem nagy, az is állandó mozgásban van, igazi fórumok híján alig-alig körvonalazható. Talán a Magyar Írás köre és Palasovszky rendhagyó színházi törekvései nevezhetők olyan laza műhelyeknek, melyek ezeket a sajátos késő-avantgarde színeket, magános útkereséseket időnként fölgyűjtötték, nagyobb nyalábokban fölvillantatták.

Palasovszky életműve is nehezen mérlegelhető az elutasítók és az ismeretlenségéből mítoszt szövők elfogultságaiból. Korabeli költői anyagai szinte hozzáférhetetlenek, színpadi törekvéseinek jelentős része megismételhetetlen, gyakran gesztusértékű produkció, melynek lényege a kor levegőjével együtt fokozatosan elillan. Az a fajta formabontó színpadi sorozat, melyet a húszas években a *Zöldszámár Színház*, az *Új Föld*-estek, a *Cikk-Cakk*-estek vagy mindinkább a mozgásművészetek felé tájékozódó *Prizma-színpad* jelentettek, máig a műfajteremtés esélyeit keresi, periferikus szerepben maradt. Más kérdés – s ez már színház történeti feladat – annak földerítése, hogy a „lényegretörő játék” mennyiben egyéni rendezői-színészi lelemény, s mi a szerepe a magyar színjátszás folyamatában. Az irodalmárt e könyvben is inkább a színházi konstruktörben dolgozó költő

érdeklí, aki a *Reorganizáció* és a *Punalua* kompozícióit írta, s akit még ma is oly kevésbé ismerünk.

Aczél Géza

Rónay György: Hit és humanizmus (A válogatás és a szerkesztés Hegyi Béla munkája.) Ecclesia, Bp. é. n., 452 l.

A posztumusz kötet Rónay György életművének azt a vonulatát mutatja be, amelyekben közvetlenül nyilatkozik meg a „keresztény szellem és életérzés”, a katolikus „lelkiség”. Nem teológiai traktátusokat, nem egyháztörténeti és hagiográfiai szaktanulmányokat, nem tudós biblia-kritikai értelmezéseket tartalmaz; a szerző művelt és koncepciózus esszéistaként, olykor szépiróként beszél arról, amit a szellemnek ezekben a szféráiban élményszerűen megélt és továbbadni érdemesnek gondolt. A katolicizmus, mint Sötér István a kötetben olvasható nekrológiájában fogalmazza, nála nem elsősorban felekezeti jelentésű, inkább az a forma, amelyben „az erkölcsöt, a kultúrát, az értelem és a szív művelését felfogja” (445). Maga Rónay „az Isten és az ember kapcsolatát”, a „transzcendenciát” is beleérti a vallásosság fogalmába, szerinte „a legteljesebb vallásos élet, a szentség végső soron nem mérhető földi, immanens mértékekkel” (42). A kötet cím mégis joggal emeli ki világképében a „humanizmus”, az evilágiság jellegzetes értékeit is; eszménye az „életet javalló, meleg emberséggel átjárt, magában derűs, másokért áldozatkész keresztény humanitása” (51), következetesen polemizál kereszténység és szociális gondolkodás, kereszténység és korszerű tudományosság szembeállításával. Támogatja és propagálja a II. vatikáni zsinatnak az egyházat modernizáló törekvéseit, keresztények és marxisták kapcsolatában a „párbeszéd” elvét és gyakorlatát tartja méltónak, kölcsönösen hasznosnak.

A négy nagyobb fejezet közül az első (*A történelem nyelvén*) a keresztény gondolkodás és mentalitás XIX. és XX. századi történetéből emel ki és elemez értékes vagy elmarasztalható példákat, epizódokat. A vallásos ideológia világhoz való viszonyának nyitott és bezárkózó, korszerű és elavult változatait szembeállítva, Rónay annak a pozitív hagyománynak a folyamatosságát igyekszik érzékeltetni, amelynek legutóbbi nagyszabású megnyilatkozásaként a „mindenség” Teilhard de Chardin filozófiájában kibontakozó „dinamikus vízióját” (57) üdvözli. A *Zakeus a fuge-fűn* ciklus biblikus tárgyú meditatív elbeszélések

füzére; Rónay itt az újszövetségi történetek parafrázisa révén, esztétikai és példázatos-etikai hatás keltésének kettős szándékával kapcsolódik a mítosz újramondását, művészi értelmezését programul vállaló hagyományhoz. A *Szentek és szentképek* c. harmadik fejezetből kiemelkedik Szalézi Szent Ferenc portréja; a Filótea szerzőjének „józan humanizmusa” (249), az „egyszerű lelkekhez” – nemcsak szerzetesekhez, hanem világiakhoz is – szóló „egyensúlya, nyugodt optimizmusa” (250) elsődlegesen fontos, az irodalmi-művészi fejlődésre is kiható élménye volt Rónaynak.

Irodalomtörténeti szempontból kitüntetett figyelmet érdemel az utolsó nagyobb egység (*Párbeszédek*) néhány esszéje. A keresztény fogantatású XX. századi művészet kritériumait, jellemző megnyilatkozásait, tipikus változatait vizsgálja bennük Rónay, eltökélten arra, hogy ne érje be „felszínies ráismerésekkel”, véletlenszerű „egyezések, párhuzamok és találkozások” regisztrálásával; sőt még szigorúbb megkülönböztetésre tör, amikor azt kérdezi, hogy ammi „*de jure* keresztény, az valóban, *de facto* is keresztény-e” (424). Már a terminológiai árnyaltság tanulságos, amelyvel Sík Sándor „spiritualitását”, Babits hitét és a vele kapcsolatos „stílus christianust”, Ady istenkeresését, isten-élményét és némelyik mai magyar író vagy költő keresztény „életérzését” megkülönbözteti. A problémátlan hit, a szekta értelmében vett vallásosság helyett mindig az egzisztenciális élményt kutatja, amelytől nem idegenek a kételyek, a vívódások, a belső küzdelmek. Önvalomásként is megkívánandó az a nyilatkozata, hogy a „hit drámaisága” (390) többnyire éppen a lélek igényességének a jele, a Paradicsomig „poklokban és purgatóriumokon át” juthat csak el a metafizikai bizonyosságra szomjazó lélek. Hegyi Béla interjúja és Sötér István tanulmánya értékes szempontokkal járul hozzá Rónay világképének, egyebek között vallásossága és írói-költői életműve dialektikus kapcsolatának értelmezéséhez.

Csűrös Miklós

Sándor László: *Hazánk: Kelet-Európa*. Bp. 1979. Gondolat K. 407 l.

A Sándor László irodalmi tanulmányait és bírálatait összegyűjtő kötet címében hitvallás rejlik: az a meggyőződés, hogy a magyar szellemi életnek, mi több, a magyarságnak egész Kelet-Európában otthonosan kell mozognia. Ezt a meggyőződést részben a tanulmányíró személyes sorsa

alakította ki. Sándor László életének tekintélyes részét a kisebbségi lét feltételei között töltötte el, Losoncon, Kassán, majd Ungváron dolgozott, így először a szlovákiai, később a kárpát-ukrajnai magyar kulturális és közéletben vállalt szerepet. Korán elkötelezte magát a szocializmus eszméinek: részt vett a szlovákiai magyar fiatalok Sáriós mozgalmában, 1932–1933-ban Losoncon szerkesztette a Figyelő című haladó szellemű politikai hetilapot, 1934–1935-ben pedig az Indulás című ifjúsági folyóiratot. 1935-től 1940-ig – Fábry Zoltánnal együttműködve – a kolozsvári Korunk csehszlovákiai szerkesztője, illetve kiadói hivatalának vezetője volt. A második világháború után Kárpát-Ukrajna kulturális életének megszervezésében szerzett igen nagy érdemeket: 1947–1952-ben mint az általa létrehozott Területi Képtár igazgatója, 1953–1962-ben mint a Területi Kiadó, illetve a Területi Rádió magyar osztályának szerkesztője tevékenykedett. 1962-ben települt át Budapestre, kezdetben a Kiadói Főigazgatóságon dolgozott, később az Állami Gorkij Könyvtár igazgatója volt. 1978-ban vonult nyugdíjba, azóta irodalmi munkájával foglalkozik.

Életrajza is mutatja, mennyire otthonra talált Kelet-Európában. Hitvallását azonban nemcsak emberi sorsa magyarázza, hanem személyes meggyőződése is: Sándor László – Győry Dezső kifejezésével élve – annak az „újarcú magyar” nemzedéknek a képviselője, amelynek nevében Balogh Edgár egykor kilenc kelet-közép-európai nemzet (magyar, bolgár, cseh, szlovák, román, horvát, szlovén, szerb és ukrán) színeivel és vörös szalaggal átfűzött koszorúval tiszteltgett a Kerepesi temetőben Táncsics Mihály emléke előtt. Ez a nemzedék – a sáriósok nemzedéke s később a Korunk tábora – a dunai népek: magyarok, románok és szlávok történelmi sorsközösségét hirdette, s annyi csalódás után is fenntartotta ezt a jövőnek szóló gondolatot. Midőn tehát Sándor László arra vállalkozott, hogy összegyűjtse azokat az írásait, amelyeknek „elsődleges céljuk és szerepük, hogy ráirányítsák a figyelmet a kelet-európai népek irodalmára, e népek irodalmának közös vonásaira s a sorsközösségükből fakadó azonos kérdésekre”, elismeréssel kell megállapítanunk, hogy ezt a vállalkozását egy tevékeny élet munkájával és következetes eszmei hűségével alapozta meg.

A tanulmányok lényegében két irányba mutatnak: először azoknak az „újarcú magyaroknak” állítanak emléket, akik a szerzővel együtt fáradoztak a magyar demokrácia és a dunavölgyi együttműködés érdekében. A Balogh Edgárról,

Győry Dezsőről, Vozári Dezsőről, Sáfáry Lászlóról, Berkó Imréről, Mihályi Ödönről, Forbáth Imréről és Fáby Zoltánról írott tanulmányokra: arcképvázlatokra és megemlékezésekre gondolok. Ezek a tanulmányok gazdag forrásanyag birtokában, általában a személyes emlékek felhasználásával festenek képet a szlovákiai magyar irodalom egykori hőseiről. A tárgyszerű pontosság, amely nem egy esetben igazítja ki a kézikönyvek és irodalomtörténeti tanulmányok korábbi tévedéseit, és a személyes megközelítés, amely érezhető szeretettel idézi fel a régi barátok elmosódó emberi vonásait, jelöli meg ezeknek a portrétanulmányoknak az értékeit.

A kötetbe foglalt tanulmányok, bírálatok és dokumentumok másik érdeklődési iránya a kelet-európai együttélés irodalmi vonatkozásaira mutat. Sándor László főként a cseh és ukrán írókról, valamint irodalmi művekről ad képet, például F. X. Šalda, Vilém Závada, Ladislav Fuks, Tarasz Sevcenko és Mihajlo Sztelma alakjáról és műveiről. Tárgyilagos bírálatokban követi nyomon a szlovákiai magyar baloldal kulturális munkájával vagy a magyar–szláv irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó műveket, s forrásértékű tanulmányokban vázolja fel a kárpát-ukrajnai magyar irodalom történetét. Könyvének külön fejezetében gyűjti egybe azokat az emlékezéseit és irodalomtörténeti dokumentumait, amelyek a kolozsvári Korunk szlovákiai terjesztésének és szerkesztésének történetére vonatkoznak. Olyan dokumentumokat közöl, mint a folyóirat 1938. évi előfizetési felhívása, továbbá Gaál Gábor, Lukács György, Balázs Béla és Sinkó Ervin levelei, amelyek arról az érdekes törekvésről tanúskodnak, hogy a Korunk miként egészítette ki munkatársainak táborát a moszkvai emigráció íróival. E kapcsolatokat a szlovákiai szerkesztő: Sándor László szervezte, akinek ilyen módon szerepe volt abban, hogy a kolozsvári folyóirat valóban a kelet-európai magyar progresszív műhelye lett.

Mindez Sándor László tanulmányainak fontosságát is tanúsítja: a közreadott írások forrásértékét emeli ki. A kötet szerzője egy ízben – Balogh Edgár publicisztikai munkásságát méltatva – Fáby Zoltánt idézi, aki „történelmi dokumentumnak” nevezte az *Egyenes beszéd* című gyűjtemény írásait. Nos, ilyen történelmi dokumentum a *Hazánk: Kelet-Európa* című kötet is: a több országban élő magyar irodalom haladó küzdelmeinek és kelet-európai együttműködésének igaz történelmi dokumentuma.

Pomogáts Béla

Széles Klára: „... Minden szervem óra.” Bp. 1980. Magvető K. 205 l. (Gyorsuló idő)

Az alcíme szerint *József Attila költői motívumrendszeréről* szóló munka a napjainkban bontakozó motívumkutatási irány első, teljes könyv alakjában nyilvánosságot kapott dokumentuma. Bár a motívumok vizsgálata elsősorban épp József Attila költészete körül kapott erőre e könyv készülésével nagyjából párhuzamosan, Széles Klára kutatásainak függetlensége kétségtelen.

A kötet – vállaltan – kísérlet; egy hosszabb felfedezés-folyamat trendjét előtáró műhelytanulmány. Bemutatja annak a szellemi útnak az alakulását, mely az utólagos előszóul állított motívum-definiáló tanulmányig vezetett. A nélkülözhetetlen orientációt adó konkluzív bevezető után ugyanis nem e tisztázó meghatározás szerint vizsgáltatnak a költői motívumok: hanem egy előzetes cél- és tárgymegjelölés híján a költői tények intuitív megragadásából kibomló, kereső gondolatmenet szerint. Az életmű bizonyos megérzékelt belső dinamizmusait tárgyi-nyelvi szinten azonosítható, ismétlődő elemeihez kötve próbálja megragadni. Azonos szavak, szókapcsolatok, illetve különböző szavak vonatkozástartományát egymásra hangoló rokon kontextusok visszatérése kelt figyelmet. Hogyan rögzítik ezek a verselemek a művek során átnyúló ismétlődéseikkel egyedi kontextusaik képzettartományát, értékvonatkozását, maguknak a gazdagodó jelentéskapcsolatoknak dinamizmusait; hogyan viszik magukkal új meg új összefüggésekbe e bennük rögzülő, de folyamatosan táguló jelentésszerek mozgásait? Másfelől: mi ezeknek a tárgyi-nyelvi elemekhez kötve megjelenő, de tárgyi közvetlenségként egészében mégsem jelenlevő dinamizmusoknak a realitása – mennyiben „formák” és „tartalmak”, potenciák és ténylegességek; időben és térben hogyan határolódnak; mennyiben költői specifikumok vagy általánosabb kreativitás-tényezők megnyilvánítói?

Ilyen s hasonló kérdések szövevénye tűnik elő a bevezetőt követő nyolc tanulmányban, melyeknek a legkülönbözőbb pontjain vág neki ismételtten a szerző, hogy „szemünk előtt” zajló vizsgálati célját előre és utólag behatárolja. E célmegjelölések nemegyszer ellentmondásos, szerteágazó gyakorisága is jelzi, hogy pontosan feltehető kérdések előtt és helyett kényszerül hipotetikus válaszok kibontásába fogni, ezek során, kitérők után dereng föl tisztábban a tulajdonképpeni probléma. Az egyes tanulmányok több szempontból is közelítgetik meghatározatlan tárgyukat. Vizsgál-

tatik a motívumok rendszere mint az ihlet speciális működési modellje, mint a költészet játék-jellegű szabályrendszere, mint esztétikai minőségek, világképet építő tartalmak és értékorientációk hordozója, mint bizonyos életrajzi tényezők stílusát rögzítője, mint időbeli jelentésalakulások extenzív rendszere. A végig nem vitt különemű szempontok keveredése azt az intuitív élménydinamikát rajzolja ki, ami a kutató-felfedező szellemi aktivitás mozgásait tükrözi. Csakhogy bármennyire is az effajta intuitív impulzus teszi sokszor fontossá, felszólítóvá, amit az irodalomtudomány leírhat, e közvetlenségében sosem közölhető, öntudatlan ráismerés formája, próbája és „önismerete” a kategorikus megfogalmazás és kifejezettség lehet. Ennek alapját megteremti a technikai szükségből bevezetőként közölt elméleti fejezet – a benne rejlő implicit kritikát azonban már nem érvényesíti a folytatólag közölt előzmény átformálásaként. Így a szerző óhatatlanul elmulaszt levonni néhány világosan kínálkozó konklúziót, melyek motívum meghatározásához tartoznának, de melyeket előszóként nyilván nem fogalmazhatott meg.

A bevezető az ismétlődés tényének mint alapfeltételnek leszögezése mellett egy szerencsésen érzékletes biológiai hasonlat (növényi mag) segítségével fejt ki a motívum jellemzését. A pontokba szedett meghatározás arra a két észrevételre vezethető vissza, mely szerint a motívum *invariáns* és *variáns* tényezők egysége; olyan *tárgy*, mely *folyamatot* sűrít magába, tartalmazza önön alternatív növekedési tervét és feltételes megvalósulását. Úgy gondoljuk, e rövid definícióssal Széles Klára rendkívül termékeny lehetőségeket nyitó konklúziókhöz jutott. A meghatározásból kiindulva, s a könyv néhány kevésbé kifejtett utalására alapozva egy sor tisztázó szempont kínálkozik. Nyilvánvaló így, hogy a további vizsgálatok során azonosítandó lesz a motívum mint elemi nyelvi tárgy (ez nyelvészeti – alaktani, szintaktikai, szemantikai – megközelítésből történhet valószínűleg); és másfelől mint folyamat (növekedési terv), tehát mint tárgyi elemnek más

elemekkel való kapcsolódása. A motívumnak motívumrendszer értelmében való leírása feltehetőleg lélektani, logikai, nyelvészeti, stilisztikai-retorikai megközelítések együtteséből állítható föl, s adhat számot a motívum-elemek közötti hierarchia- és inherencia-viszonyokról, illetőleg a rendszerek egy adott vonatkozási erőterbe tartozásáról és határoztóságáról. A leírás az életmű egészét kell, hogy – akár statisztikai segédlettel – alapul vegye (erre a kötet nem vállalkozott). A motívumrendszer dinamizmusainak már értelmes elemzése adható az ihlet, az alkotásilektan, a genetikai tényezők, illetve a világképi és értékértalmak szerint. A motívum folyamatlényege mint az életmű *idejében* lineárisan lefutó jelentés csak ez után, erre vonatkoztatva látszik vizsgálhatónak. Feltehető ugyanis, hogy az idő linearitásában láthatóvá terülő motívum egyaránt a növekedési terv elvi modelljén keresztül, arra vonatkoztatva konkretizálódik illetve érzékelődik, ismerődik is föl. Ennyiben befogadás-szempontú vizsgálatának igénye is jogosult, ami persze nem jelentheti a felismerés és az alkotás dinamizmusainak elvi-gyakorlati azonosítását (amit a könyv többször zavaróan sugall.)

Az intuitív megközelítésből, a terminológiai tisztázottság és célismeret hiányából fakadó zavarok, az utólagos előszó kényszermegoldása kemény vádak lehetnek Széles Klára könyvével szemben. Mindezt nem tagadva hangsúlyozzuk mégis pozitív jelentőségét. Az utóbbi évek hazai motívumvizsgálatai részben a konkréciót nélkülöző, nem kellően műnre alkalmazott szöveg-elméleti tézisek, részben az elemző-irodalomtörténeti célzatú gyakorlatok példáival szolgáltak. A gyakorlati sterilitás és az elméleti megalapozatlanság között Széles Klára könyve meghaladást ígérő kapocs lehet. Annak bemutatásával, hogy – ha dolgozni akarunk vele – föl kell tennünk a kérdést: *Mi a költői motívum?* S hogy használható válasszokig jussunk, dolgoznunk kell vele.

Bécsy Ágnes

József Farkas hatvan éves

Minden ellenkező – s manapság divatos – hiedelem ellenére, az irodalomtudomány is objektív törvényszerűségeket kutató diszciplína; s hitele nem azzal arányosan nő, hogy művelői a tények és összefüggések közül – tévetező módon – kiszűrni igyekeznek az emberi személyesség jegyeit; lévén, hogy a lélek és a szellem produktuma – a műalkotás – az *embertudomány* tárgya. Semmi sem indokolja tehát azt sem, hogy egy tudósi életpálya kiragadott szakaszában, mondjuk: a betöltött hatvan év alkalmából, elválasszuk a személyes életet a gyakorlati munkától, a tudósi tevékenységtől, a megírt könyvektől és tudományoktól, mivel szilárdan hisszük, hogy még a legtényszerűbb adatközlés mögött is ott húzódik a személyiség küldetése, hogy a mű valamilyen hívásra felel, többnyire a történelem hívására, esetenként kihívására. József Farkas élete és munkássága mindenesetre bizonyítja e tétel igazságát.

Bizonyos, hogy az ötvenes évek elején, amikor – zaklatott évek során – aspiránsként nekivágott a feladatnak, hogy – kevesek példáját követve – maga is segítsen utat nyitni a szocialista magyar irodalom megszületése és kibontakozása, első nagy eredményei feltárásához, megmutatásához, élénken emlékeztében kellett, hogy éljen a családi kör, ahol szerény viszonyok közt, kilenc testvérével együtt nagyon korán meg kellett tanulnia a munkálát kemény törvényeit, emlékeznie kellett a pálya- és témaválasztásánál a munkásmozgalomra, amellyel 1941-ben találkozott, s arra a szavakban valóságosan meg sem fogalmazható szörnyűségre, hogy a háború múltával, a fasizmus halálos fenyegetéséből menekülve, népes családjából három testvér marad mindössze életben.

József Farkas munkáinak minden sorát ezek az „élmények” hitelesítik. A második háború sötét időszakát túlélve az első világháború ellen lázadó szellemiség természetrajzát írta meg első könyvében (együttal disszertációjában, 1956-ban), amely *„Rohanunk a forradalomba” – A modern magyar irodalom útja 1914–1919* címmel 1957-ben jelent meg. (Második kiadása 1969-ben.) A béke után sóvárgó, antimilitarista, a társadalmi igazságot s a nemzeti identitást kereső, a kor színvonalán létező magyar irodalmat faggatta könyvében, s nem lehetett meglepetés számára, amikor az 1918–19-es forradalmakhoz jutva kutatásaiban, megállapíthatta a költővel: „a kicsiny, árva magyar jaj-patak / a messzezengető nagy moszkvai árba” simul. Innen már egy lépés sem választotta el attól, hogy egy azóta is példa nélküli vállalkozásba fogjon: amit ma kollektívák végeznek, egyedül vette a vállára: egy évtized hihetetlen szorgalmával gyűjtötte egybe és adta ki *„Mindenki újakra készül...”* címmel négy kötetben, 3800 könyvoldalon (1959; 1960; 1962; 1967) az 1918-as polgári és az 1919-es proletárforradalom szépirodalmi természetét és publicisztikáját. Előszava felvázolja, hatalmas jegyzetapparátusa tartalmazza egy nagyszabású monográfiához szükséges háttér teljes tényanyagát. Gazdag forrása ez a gyűjtemény azóta is mindenkinek, aki bármely indítékból 1918–1919 irodalmához közelít.

A Magyar Tanácsköztársaság irodalma, sajtója, irodalom- és művelődéspolitikája, egyáltalán helye a kialakuló szocialista világirodalom folyamatában, mindez egymagában is éppen elegendő anyagot kínál bármely kutatónak; nem csodálható hát, ha József Farkas megannyi részletkérdésben és összefüggésben is újra meg újra visszatér e nagy témához. E vonatkozású – magyarul és számos idegen nyelven is megjelent – tanulmányainak gazdag, összegező gyűjteménye az *Írók, eszmék, forradalmak* (1979) c. kötet.

Tévedés volna azonban József Farkast „csupán” (mily sokat jelent e csupán!) 1919 irodalma tudós ismerőjeként besorolni. Kutató szelleme sokkal szélesebb körben mozog, az ő 1919-e széles történelmi dimenziókban helyezkedik el és tágas horizont feszül föléje. Egyik úttörője volt Kassák „rehabilitálásá-

nak” s vele a magyar avantgarde elismertetésének; küzdött a szociáldemokrata indíttatású írók emancipációjáért; Lengyel József és Sinkó Ervin pályáján az etikum és szocializmus találkozása izgatja; a Nyugat szellemképén a forradalmak rajzolatát fürkészi; Barta Lajos életútján, Komját Aladár pártos költészetében eszme és művészet egymást áthatásának új és új aspektusai érdeklik, s a sort még hosszan folytathatnánk. S akkor még nem szoltunk a szocialista magyar sajtó jeles krónikásáról. De feltétlenül szólnunk kell a tudományszervezőről, aki az Intézet Szocialista osztálya élén egy évtized óta munkálkodik, egységbe fogván az intézményen belül és kívül a témának elkötelezett kutatók egész sorát. Társzerkesztője köteteknek, amelyek magyar, német vagy orosz nyelven adják hírül a magyar irodalomtudomány teljesítményét szocialista eszmeiségű irodalmunk, művészetünk kutatásáról. Ugyanakkor jelen van a kulturális sajtó hasábjain; a tudománynpszerűsítés fórumain, (elsősorban a Rádióban), egy sor antológiában, gyűjteményben tette hozzáférhetővé a kutatásában feltárt irodalmat.

S mivel az Intézet folyóirataiban köszöntjük őt, ne feledjük: csaknem másfél évtizede viseli vállán őszinte törődéssel, mély emberséggel egy egész intézmény személyi ügyeinek megannyi gondját-baját. Ő az Intézet nélkül – és az Intézet őnélküle – szinte elképzelhetetlen. Kollégiais, baráti köszöntésünket ma mégis egy követelésben fejezhetjük ki a legtárgyasabban: a magyar irodalomtudomány várja, s csak tőle várhatja munkássága nagy ígérését – a sok beváltott teljesítmény után is – 1918–19 irodalmának összefoglaló monográfiáját.

Illés László

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának munkájáról (Füst Milán és Reményik Sándor irodalmi hagyatéka)

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának az alapjait még az egykori Petőfi Társaság vetette meg a századforduló időszakában. Maga a kéziratár azonban csak 1970-ben jött létre, amikor Illés László főigazgató korszerűsítette a múzeum szervezeti fölépítését. Ekkor kezdődött meg az egységes elveken nyugvó leltárrend és földolgozás kialakítása.

Magától értetődően a múzeum korábbi időszakában is nyilvántartotta a birtokába vett kéziratokat. E nyilvántartásokat a legutóbbi években gondosan ellenőriztük, s megállapítottuk, hogy sajnos a háború alatt e gyűjtemény is szenvedett kisebb károkat, s hiány azóta is keletkezett. Így például Petőfi *Az erdélyi hadsereg* című verse az 1970-es magyar–lengyel kiállításon elveszett, s a rendelkezésünkre álló akták szerint a rendőrségi nyomozás sem tudta megtalálni. Ezen kívül azonban csak kisebb jelentőségű írók – valószínűleg ugyancsak kiállításokon és vidékre kölcsönzéseken eltűnt – néhány (9 db) kevésbé jelentős kéziratának hiányát kellett megállapítanunk.

Ezt azért kell nyomatékosan aláhúznom, mert Fenyő István kétszer is szóvá tette (másodszor a *Magyarság és emberi egyetemesség* című könyve 807–808. lapján), hogy a múzeumban fontos József Attila-kéziratok veszttek el. Tévedése egyrészt azon alapult, hogy az átszervezés időszakában bizonyos kéziratok nem kerültek rögtön a helyükre, s így nem tudtuk őket azonnal kiadni. Ezek azonban – köztük a hiányolt *Kirakják a fát* megvannak. Másrészt viszont az irodalomtudomány néhány olyan kéziratot is – például a *Favágó* és az *Eszmélet* Fenyő által keresett kéziratát – a múzeum tulajdonaként vett számba 1951-ben, amelyek a később – 1954-ben – alakult Petőfi Irodalmi Múzeum nyilvántartásaiban nem szerepelnek. Ennek oka valószínűleg az lehetett, hogy a Budapesti Történeti Múzeum részlegeként 1949. július 10-én létrejött József Attila Múzeum Szántó Judit személyes tulajdonában volt kéziratokat is magában foglalt, de az egész anyagról pontos nyilvántartás nem készült. Szántó Judit a megalakuló Petőfi Irodalmi Múzeumnak részletekben adta át saját József Attila-kéziratainak jelentős részét. Az 1954–1963 között általa átadott kéziratok szerepelnek a múzeum növedéki (gyarapodási) naplóiban, a hiányolt két kézirat azonban nincs közöttük. A figyelmeztetés eredményeként mindenesetre megszigorítottuk ellenőrzési rendszerünket, s nyilvántartásunkat úgy alakítottuk ki, hogy tárunkban kézirat ne kallódhasson el.

Itt szeretnék kitérni még egy kérdésre. A múzeum kéziratárának anyaga jelentős mértékben eltér a többi nagy kéziratárakétól abban, hogy súlypontja a legújabb időszakra esik. Olyan időszakra, amelynek számos szereplője él, amelyben a szerzői jog megkötései még hosszú időre érvényesek. Mivel

pedig alapelvünk, hogy a bekerülő kéziratokat (gyűjteményeket, hagyatékokat) minél előbb földolgozzuk és a kutatás rendelkezésére bocsássuk, modern anyagunkat sem akarjuk elzárni a kutatás előtt. Ugyanakkor azonban figyeelnünk kell egyrészt azok érthető érzékenységre, akik esetleg magánéletük titkait bízták ránk; másrészt felelősséggel tartozunk a szerzői jog tulajdonosaival szemben is, hogy ellenőrizzük a kéziratok sorsát. Miután pedig a modern technika rendkívül megkönnyítette másolatok készítését és ezáltal a korábban egyedi kéziratok valóságos sokszorosítását, kénytelenek vagyunk a másolat-készítést számon tartható engedélyhez kötni.

A múzeum kéziratgyűjtésében XIX. század előtti anyag viszonylag kevés található, de Pázmány, Zrínyi írásai és két iskoladráma alighanem érdeklődésre tarthat számot. Gyűjteményünkben a Petőfi előtti időszak több kiemelkedő alakjától – Csokonai, Kazinczy, Kisfaludy Károly és Sándor, Vörösmarty – találhatók értékes kéziratok. Külön kiemelhető gazdag Berzsenyi- és Kölcsény- anyagunk, amely utóbbit Szauder József fedezte fel számunkra.

Nagy jelentőségű Petőfi-gyűjteményünk alapvető fontossága közismert. Ennél is nagyobb számú Jókai-kéziratot örünk azonban. Mellettük fontos Arany János-, Tompa-, Madách-, Vajda János-, Mikszáth-kéziratokat tudunk a kutatás rendelkezésére bocsátani.

A huszadik századi gyűjtemény egyaránt gazdag anyagot kínál a századelő, a magyar szocialista irodalom, a Nyugat és köre, valamint a felszabadulás utáni magyar irodalom kutatóinak. Külön Ady-, József Attila- és Móricz-gyűjteményünket emelhetjük ki. Az utóbbival kapcsolatban azonban meg kell jegyeznem, hogy az 1979-ben megvásárolt Móricz-hagyaték teljes feldolgozása még hosszabb időt vesz igénybe.

Gyűjtőmunkánk elsősorban a múzeum munkatársainak a feladata, de szívesen vesszük – és nem ritkán meg is kapjuk – a szakma kiváló művelőinek a támogatását is. Sok páratlanul értékes kézirat, gyűjtemény, hagyaték került irodalomtörténész barátaink szíves közvetítésével múzeumunkba. Gyűjtőmunkánk során egyes kéziratokat és gyűjteményeket, illetve hagyatékokat veszünk át és dolgozunk föl. A kézirtattár jelenleg mintegy 300 000 egységből álló gyűjteményének közel kétharmada tartozik a mintegy negyven nagy hagyaték, illetve gyűjtemény keretébe. Ezek közül ezúttal a Füst Milán- és Reményik Sándor-hagyaték rövid ismertetését adjuk közre.

Taxner Ernő

Füst Milán kéziratos hagyatéka özvegyétől 1972-ben került a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirtattárába. A hagyaték a költő, a próza- és drámaíró, valamint esztéta és gondolkodó Füst Milánnak szinte minden jelentős művét s századunk elejétől 1967-ben bekövetkezett haláláig ívelő kiterjedt kortársi és baráti levelezését tartalmazza.

Füst Milán, jóllehet irodalmi csoportokhoz, mozgalmakhoz nem csatlakozott, irányzatokhoz, divatokhoz kevésbé alkalmazkodott, levelezésének tanúsága szerint (a közhiedelemmel ellentétben) nem volt bezárkózó, magányos, mások élete, gondjai, produktumai iránt közömbös ember. Az írók mellett kora számos jelentős képzőművészével, zenészeivel, esztétáival, szociológusával és előadóművészeivel keresett és tartott fenn baráti kapcsolatot, s alig tűnt fel olyan fiatal magyar író vagy költőtehetség, akire már indulásakor fel ne figyelt volna. Ily módon a levélgyűjtemény tanulmányozása nemcsak a Füst Milán-kutatók számára lehet tanulságos, de segítséget nyújthat a Nyugat bármely korszakának s századunk első fele magyar művészeti életének jobb ismeretéhez is.

A levelezés törzsanyagát természetesen az íróhoz intézett mintegy 3000 levél alkotja, s csupán kb. 100 db. az általa írott. Ezek leginkább fogalmazvány, ill. egyidejűleg készült (jobbára gépiratos) másolatok formájában maradtak fenn a hagyatékban. Számszerűen a legtöbb levelet Peterdi István, Varró István, Horváth Henrik, és Stefan J. Klein írták Füst Milánnak. Tartalmilag legérdekesebbek Babits Mihály, Bíró Lajos, Déry Tibor, Elek Artúr, Fenyő Miksa, Fülep Lajos, Gelléri Andor Endre, Ignóty, Illyés Gyula, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Lengyel Menyhért, Móricz Zsigmond, Nagy Zoltán, Radnóti Miklós, Schöpflin Aladár, Somlyó Zoltán, Szerb Antal, Tóth Árpád, Weöres Sándor és a filozófus Szilasi Vilmos levelei. Nagy részük ismeretlen, a megjelent levelezéskötetekben (kritikai kiadásokban) nem szerepelnek.

Beck Ö. Fülöp, Berény Róbert, Bernáth Aurél, Bokros Birman Dezső, Illés Árpád, Kozma Lajos, Major Róbert, Petri Lajos, Szigeti József, Weiner Leó, Farkas Ferenc, Molnár Antal és Szabolcsi Bence levelei Füst Milánnak művészekkel, zeneesztétákkal való kapcsolatait reprezentálják.

Az analekták gyűjteményében az írónak majd minden nyomtatásból ismert jelentős műve megtalálható autográf kéziratban, ill. sajátkezűleg javított, kiegészített gépiratban. Közülük nem egynek első fogalmazványa és több variánsa is szerepel: *A Parnasszus felé* (első fogalmazványa *Az orgonista*), *Boldogtalanok* (első változata *Szegényke!*), *IV Henrik király, Catullus*. (Mint az Osvátnak írott levelek is tanúsítják, legtöbbet ez utóbbi darabjának megformálásával küszködött.) Tanulmányozásuk során figyelemmel kísérhető Füst Milán aggályos munkamódszere. *A feleségem története* című regénye például elbeszélésnek indult, első változatának címe: *Störr kapitány feljegyzései*. Fennmaradtak a hagyatékban a műhöz készült jegyzetek, szerkezeti vázlatok is. Az író alkotásmódjára jellemző, hogy folytonosan javította, tökéletesítette írásait, és sokszor már nyomtatásban megjelent művén is változtatott. Válogatott verseinek több ízben megjelent gyűjteményével kapcsolatban közismert, hogy az újabb és újabb kiadások számára mindig tovább csiszolta, néha egyenesen újrírta az egyes darabokat, de a hagyaték tanúsága szerint már megjelent szépprózai művein is „javított”, pl. a *Nevetők* című kisregényén. Szintén sok kéziratos javítással, betoldással maradt fenn a *Látomás és indulat a művészetben* első kiadása.

Külön kell szólni azokról az ismeretlen vagy kötetbe fel nem vett Füst Milán-művekről, melyeknek kézírata szintén szerepel a hagyatékban, s melyek részben kiforratlanságuk, befejezetlenségük, részben a szerző túl szigorú önkritikája vagy a korabeli mostoha fogadtatás (pl. színművei) miatt nem kerültek nagyobb nyilvánosság elé. Közülük néhánynak mai szemmel nézve ott volna a helye az életműben és az életműkiadásokban. Gondolunk elsősorban azokra a drámaíró-műhelyéből kikerült művekre, egyfelvonnásokra, melyek csak kéziratban maradtak fenn, ill. csupán periodikákban láttak napvilágot; pl. *A lázadó* (1919), *A zongora* (1925), *Aggok a lakodalmon* (1910, sorstragédia versekben!), *No, – mit szólsz Freiligrath?* (1927) és egy Balázs Béla-i ihletésű pantomim, *Az ezüst tükör* (1922). Ezek folyóiratban megjelentek, sőt az első kettőt színházaink is bemutatták. Kéziratban maradt egy érdekes jelenet, egy burleszk és egy nagyszabású befejezetlen dráma, *A néma barát*.

Füst Milán filozofikus írásai közül megtalálható a hagyatékban gondolatvilágának, tapasztalatainak, szinte „bölcseleti rendszerének” foglalata, az *Ez mind én voltam egykor* című filozófiai napló mindkét megjelent része (*Feljegyzések az út mentén* és *Hábi-Szádi küzdelmeinek könyve*), valamint a *Szexuál-lélektani elmélkedések* (Breviárium), mely eddig csak külföldön jelent meg, a párizsi Magyar Műhely 1970-es évfolyamában.

Fennmaradt 1948 és 1963 közti esztétikai előadásainak anyaga jegyzetekkel és vázlatokkal, továbbá az ötvenes évek elején sokak által hallgatott híres előadásorozatának („*Shakespeare Hamlet-je és Lear király-a*”) tematikai és eredeti, egyéni *Lear*-fordításának töredékei.

Kezdő írók, költők önként szegődtek tanítványául, de oly határozott, merev esztétikai elveket vallott, hogy követésüket kissé zsarnoki módon azoktól is megkívánta, akiktől stílusa idegen volt. Ezt bizonyítják a fiatal, önmagában, tehetségében sokáig kételkedő Gellérinek a hagyatékban megőrzött novella- és cikk-kéziratai, amelyeket Füst Milán a maga ízlése szerint átstilizált, sőt átdolgozott. Szántóné Kaszab Ilona sem járt jobban. Az eredeti és ösztönös tehetségű, de poétikailag teljesen képzetlen költőasszony elküldte versgyűjteményét a Mesternek, aki olyannyira átdolgozta, átköltötte azt, hogy *Szavak az árnyékhöz* (1934) címen megjelent kötetét a kézirat alapján szinte Füst Milán művének tekinthetjük. Más kérdés, hogy az átköltés nélkül ezek a versek talán sohasem kerültek volna nyilvánosság elé.

Füst Milán feldolgozott és katalogizált kéziratos hagyatéka a kutatás rendelkezésére áll. Néhány tételét, beleértve elsősorban az író elveszettnek vélt *Naplóját* (egy része 1976-ban megjelent a *Magvető* Kiadó gondozásában!) és a hozzá írott bizalmas vagy magántermészetű leveleket, Füst Milánné kívánságára a Múzeum Kézirattára *zárt anyagként* kezeli.

Petrányi Ilona

Jelentős szerzeménnyel gazdagodott 1979-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum: megvásárolta Reményik Sándor irodalmi hagyatékát Imre Máriától és Imre Györgytől, a költő unokahúgától és unokaöccsétől. Imre Mária példás gonddal kezelte a hagyatékot, amelynek zöme a költőhöz szóló 1381 db levél. A 738 Reményik-levél családtagoknak íródott, továbbá Mannsberg Arvednek. Utóbbiak kivonatok csupán, ám azért fontosak, mert Reményik ifjúkori filozófiáját vázolja föl bennük, s ebben a világképben már fölfedezhető néhány összetevő, amely az érett költő gondolatrendszerének lényeges alkotóelemévé válik.

Reményik Sándor életművében – költészete mellett – fontos helyet foglalt el lapszerkesztői és irodalomszervezői tevékenysége. Az 1921-ben alapított Pásztortűz (az Erdélyi Szemle utódja) főszerkesztője volt, lapja, a kor legtovább fennálló erdélyi folyóirata, túlélte őt.

A Pásztortűz állandó munkatársaival, köztük Berde Máriával, Gyallay Domokossal, Makkai Sándorral, Olosz Lajossal és Tompa Lászlóval Reményik Sándor kiterjedt levelezést folytatott, mint az a hagyatékából is kitűnik. Reményik ezenkívül szoros kapcsolatot tartott fenn az Erdélyi Szépműves Céhvel, az Erdélyi Helikonnal (melynek alapító tagjai közé tartozott), számos napilappal és folyóirattal. Erről tanúskodnak Benedek Elek, Kacsó Sándor, Karácsony Benő, Kemény János, Kós Károly, Kovács László, Kuncz Aladár, Ligeti Ernő, Molter Károly és Tamási Áron levelei.

Rábukkanunk a hagyatékban néhány Bóka László, Bodor Aladár, Illés Endre, Gellért Oszkár, Gulácsy Irén, Mécs László, Schöppflin Aladár, Sík Sándor-leveleire is. A legterjedelmesebb egységet azonban Áprily Lajos – részben családi jellegű – levelei alkotják (köztük a fiatal Jékely Zoltáné), ezek elmélyült, kivételes alkotótársi és baráti kapcsolatot tárnak elénk, amely Reményik Sándor haláláig tartott.

Babits Mihálynak három válaszát őrizi a hagyaték: reflexiókat a fiatal Reményik költészetéről, majd későbbi verseinek kritikáját. Az egyéni hangját kereső Reményik Sándor úgy fordul tanácsért Babits-hoz, ahogyan a 17 éves Dsida Jenő fordul az elismert és ünnepelt Végvárihoz, a Fagyöngyök, a Csak így, a Vadvizek zúgása költőjéhez. Dsida levelei különösen érdekesek, mert bennük ő maga vall irodalmi eszményeiről, az őt ért stílushatásokról, a Pásztortűzhez fűződő kapcsolatáról.

A hagyaték másik részét dokumentumok és versek teszik ki. Megtaláljuk Reményik Sándor személyi iratai mellett otthonának, a kolozsvári Dónát úti villának építészeti tervrajzát, a Pásztortűz válságos időszakából származó újságcikkek, elszámolások, jegyzőkönyvek gyűjteményét.

Gépiratmásolatban megőrződött az Erdélyi Helikon 1927-es és 1940-es ülésének jegyzőkönyvi kivonata, amelyekben a betegsége miatt távollevő Reményik Sándort tájékoztatták.

Nagyrészt kéziratban maradtak ránk azok a versek, melyeket Áprily Lajos, Bárd Oszkár, Dsida Jenő, Nyíró József, Mécs László és Olosz Lajos küldtek a költőnek. Reményikkal foglalkozó kisszámú cikk és tanulmány gépirata is szerepel az anyagban.

Végül szóljunk a költő verseiről: egymástól elkülönítve találjuk a kötetben megjelent és meg nem jelent verseket és versciklusokat, időrendi sorrendben, részint kéziratban, részint gépiratban autográf szignatúrával (255 és 228 db).

Az immár hozzáférhető hagyaték további feltárása a Reményik Sándorral és a korszakkal foglalkozó kutatókra vár.

Acél Zsuzsanna

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кирай, Э.—Ковач Шандор, И.:</i> Эпизод о наклонившимся и говорящим распятием во второй песне «Сигетского бедствия» Миклоша Зрини	369
<i>Силашии, З.:</i> Влияние Шекспира в драматических произведениях Михая Вёрёшмарти	385
<i>Таши, Й.:</i> Октябризм или большевизм? (Полемика между Андором Габором и Оскаром Яси)	398

Краткие сообщения

<i>Гёмёри, Д.:</i> Новые следы Балашии в Польше	421
<i>Пирнат, А.:</i> Песня Яноша Хорвата — хорватская любовная песня	423
<i>Хопп, Л.:</i> Проза Ференца Фалуди в XVIII веке	429

Документация

<i>Ритоокне Салаи, А.:</i> Неизвестные стихотворения из XVII века	439
<i>В. Буша, М.:</i> Собрание рукописей Ференца Казинци в Мюнхене	442
<i>Швейтцер, П.:</i> Два письма Томаса Манна от 1913 года, касающиеся венгерской литературы	458

Мастерская

<i>Коцтур, Г.:</i> Рационализм — классицизм — сентиментализм	464
--	-----

Обзор

Поэтические произведения Даниэля Бержени (<i>Сайбелл, М.</i>)	478
Рукописи и переписка Аттиды Йожефа (<i>Лендель, А.</i>)	483
Избранные новеллы и публицистика Виктора Чолноки (<i>Рейзингер, Я.</i>)	489
Бела Помогач: Литература в поисках своей судьбы (<i>Кульчар Сабо, Э.</i>)	492
Библиографические тетради Государственного литературного музея имени Шандора Петефи (Серия «Б», выпуски 1—10) (<i>Немет Ш., К.</i>)	495

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszáma. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapholtjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114,— Ft, 1 szám ára: 19,— Ft

Index szám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTURA Kereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Király, E.</i> — <i>Kovács, Sándor I.</i> : La scène du cricifix s'inclinant et parlant dans le deuxième chant du «Désastre de Sziget»	369
<i>Szilassy, Z.</i> : Influences de Shakespeare sur la dramaturgie de Vörösmarty	385
<i>Tasi, J.</i> : Octobrisme ou bolchévisme? (La polémique d'Andor Gábor et d'Oszkár Jászi)	398

Bulletin

<i>Gömöri, Gy.</i> : Quelques traces nouvelles de Balassi en Pologne	421
<i>Pirnát, A.</i> : La chanson de János Horváth — une chanson d'amour croate	423
<i>Hopp, L.</i> : La prose de Faludi au XVIII ^e siècle	429

Documents

<i>Mme Ritoók-Szalay, Á.</i> : Des poèmes inconnus du XVII ^e siècle	439
<i>V. Busa, M.</i> : Le recueil de manuscrits de Ferenc Kazinczy à Munich	442
<i>Schweitzer, P.</i> : Deux lettres de Thomas Mann de 1913, ayant un rapport avec la littérature hongroise	458

Atelier

<i>Kocztur, G.</i> : Rationalisme — classicisme — sentimentalisme	464
---	-----

Revue

Les oeuvres poétiques de Dániel Berzsenyi (<i>Szajbély, M.</i>)	478
Les manuscrits et la correspondance d'Attila József (<i>Lengyel, A.</i>)	483
Un choix des nouvelles et des articles de journaux de Viktor Cholnoky (<i>Reisinger, J.</i>)	489
Pomogáts, B.: Sorsát kereső irodalom (Une littérature qui cherche sa destinée) (<i>Kulcsár Szabó, E.</i>)	492
Les Cahiers Bibliographiques du Musée Littéraire Petőfi (Serie B. 1-10.) (<i>Németh S., K.</i>)	495

Chronique

